

T.C
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA ÇILDIR
BEYLERBEYLİĞİ

Ersin DOĞANTEKİN

DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT

Kars-2016

T.C
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA ÇILDIR
BEYLERBEYLİĞİ

Ersin DOĞANTEKİN

DOKTORA TEZİ

JÜRİLER

Danışman: Prof. Dr. Jülide ORAT

Başkan: Prof. Dr. Selçuk URAL

Üye: Doç. Dr. Ümit KILIÇ

Üye: Doç. Dr. Rafet METİN

Üye: Yrd. Doç. Dr. Fadimana FİDAN

Kars-2016

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ersin DOĞANTEKİN tarafından hazırlanan **XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Beylerbeyliği** başlıklı bu çalışma, 10.03.2016 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan : Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT

İmza:

Üye : Prof. Dr. Selçuk URAL

İmza:

Üye : Doç. Dr. Ümit KILIÇ

İmza:

Üye : Doç. Dr. Rafet METİN

İmza:

Üye : Yrd. Doç. Dr. Fadimana FİDAN

İmza:

ONAY

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../..... tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım [*XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Beylerbeyliği*] adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Scientific Ethic Statement

I declare that I complied with the rules of academic and scientific ethics from the proposal stage to the process of completion of the study titled (*Cildir Governorship on XVI. Century's Second Half*) as a PhD Thesis I prepared, that I obtained all information in term Project with the framework of scientific ethics and traditions, that I showed sources to the each quotation I made directly or indirectly in this study I prepared as a term Project in accordance with the writing rules and works which I used have been shown in the bibliography.

15./06/2016

İmza

Ersin DOĞANTEKİN

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	IV

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI-GÜRCÜ-SAFEVİ İLİŞKİLERİ EKSENİNDE ÇILDIR/AHISKA BÖLGESİNİN FETHİ

1. Çıldır/Ahıska Bölgesi.....	13
1.1. Osmanlı Fetihine Kadar Bölgenin Tarihi	13
1.2. Fatih Sultan Mehmed Döneminde Yapılan Fetih Hareketleri.....	14
1.3. Yavuz Sultan Selim Döneminde Yapılan Fetih Hareketleri.....	19
1.3.1. Çaldıran Savaşı.....	22
1.3.2. Yavuz Sultan Selim Dönemi Osmanlı-Gürcü İlişkileri	25
1.4. Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Yapılan Fetih Hareketleri.....	27
1.4.1. Kanuni Sultan Süleyman'ın I. Doğu Seferi	28
1.4.2. Kanuni Sultan Süleyman'ın II. Doğu Seferi	30
1.4.3. Süleyman I'in III. Doğu Seferi.....	31
1.4.4. Osmanlı-Safevi Arasındaki İlk Sulh Amasya Antlaşması	32
1.4.5. Süleyman I Dönemi Osmanlı-Gürcü İlişkileri	33
1.5. III. Murat Dönemi Osmanlı- Safevi İlişkileri.....	35
1.5.1. Çıldır Savaşı	37
1.5.2. Koyun Geçidi Savaşı	40
1.5.3. Kars Kalesinin İnşası	41
1.5.4. Sinan Paşanın Gürcistan Seferi	43
1.5.5. Ferhat Paşa'nın İran Serdarlığı.....	45
1.5.6. Meşaleler Savaşı.....	46
1.5.7. Osman Paşa'nın Tebriz Seferi.....	47
1.5.8. Ferhat Paşa'nın 2. Serdarlığı	48
1.5.9. İstanbul Barış Antlaşması	48

İKİNCİ BÖLÜM
ÇILDİR EYALETİNİN İDARİ YAPISI

2. Çıldır Eyaletinin Kuruluşu ve Gelişmesi	50
2.1. Çıldır Eyaletinin İdari Teşkilatı	58
2.1.1. Beylerbeyi	59
2.1.1.1. Menuçer/Mustafa Paşa(3 Temmuz 1579-18 Kasım 1582).....	60
2.1.1.2. Yusuf Paşa (18Kasım 1582-6 Ocak 1584)	66
2.1.1.3.Mehmed Paşa (6 Ocak 1584-1Mayıs 1585)	66
2.1.1.3.Ömer Paşa (1 Mayıs 1585-14 Ağustos 1585).....	66
2.1.1.4. Ferhad Paşa (14 Ağustos 1585-16 Mayıs 1587)	67
2.1.1.5. Yusuf Paşa (16 Mayıs 1587-8 Ağustos 1588)	67
2.1.1.6. Hızır Paşa (8 Ağustos 1588-19 Mart 1590).....	67
2.1.1.7. Mustafa Paşa (19 Mart 1590-1592).....	67
2.1.1.8. Ahmed Paşa (Mart 1592).....	68
2.1.1.9. Hızır Paşa(1592-)	68
2.1.2.Beylerbeyilikte Bulunan Görevliler.....	69
2.1.2.1. Tımar Defterdarı.....	69
2.1.2.2. Beylerbeylik Mir-i Alemi	69
2.1.2.3. Dergâh-ı Ali Çavuşları.....	70
2.2. Sancak İdari Teşkilatı.....	71
2.2.1. Sancak ve Sancak Beyi	71
2.2.2.Çıldır Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar	73
2.2.2.1.Paşa Sancağı.....	73
2.2.2.2.Hirtos Sancağı	73
2.2.2.3. Ahılkelek Sancağı.....	74
2.2.2.4.Çıldır Sancağı.....	74
2.2.2.5. Poshov Sancağı	75
2.2.2.6. Bedre Sancağı	75
2.2.2.7. Penek Sancağı	76
2.2.2.8. Ardahan Sancağı	76
2.3.Nahiye	76
2.3.1.Ahıska Sancağına Bağlı Nahiyeleler	77
2.3.1.1. Güney Nahiyesi.....	77

2.3.1.2. Kuzey Nahiyesi	78
2.3.1.3. Ude Nahiyesi.....	78
2.3.1.4. Kobliyan Nahiyesi.....	78
2.3.1.5. Azgur Nahiyesi.....	79
2.3.1.6. Altunkale Nahiyesi	79
2.3.1.7. Osıha Nahiyesi	79
2.3.1.8. Aspinza Nahiyesi.....	80
2.3.1.9. Çeçerek Nahiyesi.....	80
2.3.2.Hırtos Sancağına Bağlı Nahiyeler	80
2.3.2.1. Hırtos Nahiyesi.....	80
2.3.2.2. Meşe Nahiyesi.....	81
2.3.2.3. Bozmert Nahiyesi	81
2.3.3.Ahılkelek Sancağına Bağlı Nahiyeler	81
2.3.3.1. Akşehir Nahiyesi	82
2.3.3.2. Tümük Nahiyesi	82
2.3.3.3. Niyalaskor Nahiyesi	82
2.3.4. Çıldır Sancağına Bağlı Nahiyeler	82
2.3.4.1.Canbaz Nahiyesi.....	83
2.3.4.2.Kenarbel Nahiyesi	83
2.3.4.3.Kurd Kalesi Nahiyesi	83
2.3.5.Poshov Sancağına Bağlı Nahiyeler	83
2.3.5.1.Güney Nahiyesi.....	84
2.3.5.1.Kuzey Nahiyesi	84
2.3.6.Bedre Sancağına Bağlı Nahiyeler	84
2.3.6.1.Bedre Nahiyesi	85
2.3.6.2.Kaşot Nahiyesi	85
2.3.7.Penek Sancağına Bağlı Nahiyeler.....	85
2.3.7.1.Penek Nahiyesi.....	85
2.3.7.2.Kemhis Nahiyesi	86
2.3.7.3. Peneskird Nahiyesi	86
2.3.8.Ardahan Sancağına Bağlı Nahiyeler	86
2.3.8.1. Güney Nahiyesi.....	87
2.3.8.2. Kuzey Nahiyesi	87

2.3.8.2. Meşe Nahiyesi.....	87
2.4.Köy.....	87
2.5.Mezra.....	89
2.6. Derbent.....	90
2.7.Toprağın Tasarruf Şekilleri.....	91
2.7.1.Vakıf ve Mülk Arazi.....	93
2.7.2. Has, Zeamet ve Tımarlar.....	94
2.7.2.1.Haslar.....	94
2.7.2.1.Zeametler.....	95
2.7.2.3.Tımarlar.....	106

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇILDIR EYALETİNİN SOSYO- EKONOMİK DURUMU

3. Eyaletin Sosyo-Ekonomik Durumu.....	121
3.1. Çıldır Eyaletinin Ekonomik Durumu.....	121
3.1.1. Ziraî Üretim ve Vergiler.....	122
3.1.1.1 Hububat Üretimi.....	122
3.1.1.2. Bakliyat Üretimi.....	128
3.1.1.3. Bağcılık, Bostan ve Meyve Üretimi.....	130
3.1.1.4. Keten/Zegerek/Zeyrek Üretimi.....	132
3.1.1.5. Giyah (Ot) ve Yonca.....	135
3.1.2. Diğer Vergiler.....	136
3.1.2.1. Resm-i Tapu ve Deştibani.....	136
3.1.2.2. Bad-ı Heva ve Resm-i Arus.....	138
3.1.2.3. Mukataa.....	139
3.1.2.3.1. Ahıska Sancağı.....	140
3.1.2.3.2.Hirtos Sancağı.....	146
3.1.2.3.3.Ahılkelek Sancağı.....	147
3.1.2.3.4.Çıldır Sancağı.....	148
3.1.2.3.5.Posof Sancağı.....	149
3.1.2.3.6. Penek Sancağı.....	151
3.1.2.3.7.Ardahan-ı Büzürk Sancağı.....	153
3.1.2.3.8. Eyalet Geneli Mukataalar.....	155
3.1.3. Hayvancılık ve Diğer Vergiler.....	156

3.1.3.1. Resm-i Ağnam.....	156
3.1.3.2. Resm-i Hınzır	160
3.1.3.3. Resm-i Yatak ve Yaylak	165
3.1.4. Resm-i Küvvâre	166
3.1.5. Öşr-i Balık	169
3.1.6. Zanaat Sanayi ve Üretim	171
3.1.6.1. Değirmenler.....	171
3.1.6.2. Bezirhaneler	177
3.2. Çıldır Eyaletinin Nüfus Durumu.....	180
3.2.1. Kişilerden Alınan Resimler	181
3.2.2 Ahıska Sancağının Nüfus Durumu	184
3.2.3. Hirtos Sancağının Nüfus Durumu	185
3.2.4. Ahılkelek Sancağının Nüfus Durumu.....	185
3.2.5. Çıldır Sancağının Nüfus Durumu	186
3.2.6. Poshov Sancağının Nüfus Durumu.....	186
3.2.7. Bedre Sancağının Nüfus Durumu.....	187
3.2.8. Penek Sancağının Nüfus Durumu.....	187
3.2.9.Ardahan Sancağının Nüfus Durumu	188
3.2.10. Nüfusun Değerlendirilmesi	188
3.3. Vakıflar.....	189
SONUÇ	191
KAYNAKÇA	194
EKLER	208
ÖZGEÇMİŞ	216

TABLO LİSTESİ

<u>Tablo No</u>	<u>Sayfa No</u>
Tablo 2.1: Çıldır Eyaletinde Görev Yapan Dergah-1 Ali Çavuşları	71
Tablo 2.2: Çıldır Eyaleti Köy Sayısı	88
Tablo 2.3: Çıldır Eyaleti Mezra Sayısı	89
Tablo 3.1: Ahıska Sancağı Hububat Üretimi	123
Tablo 3.2: Hırtos Sancağı Hububat Üretimi	124
Tablo 3.3: Ahılkelek Sancağı Hububat Üretimi	124
Tablo 3.4: Çıldır Sancağı Hububat Üretimi	125
Tablo 3.5: Poshov Sancağı Hububat Üretimi	125
Tablo 3.6: Bedre Sancağı Hububat Üretimi	126
Tablo 3.7: Penek Sancağı Hububat Üretimi	127
Tablo 3.8: Ardahan Sancağı Hububat Üretimi	127
Tablo 3.9: Çıldır Eyaleti Hububat Üretimi	128
Tablo 3.10:Çıldır Eyaletinde Bakliyat Üretimi	128
Tablo 3.11:Çıldır Eyaleti Meyve, Bostan ve Bağcılık	131
Tablo 3.12: Ahıska Sancağı Keten Üretimi	133
Tablo 3.13: Hırtos Sancağı Keten Üretimi	133
Tablo 3.14: Ahılkelek Sancağı Keten Üretimi	134
Tablo 3.15: Çıldır Sancağı Keten Üretimi	134
Tablo 3.16: Posof Sancağı Keten Üretimi	134
Tablo 3.17: Çıldır Eyaleti Yonca ve Giyah/Ot Üretimi	136
Tablo 3.18: Çıldır Eyaleti Resm-i Tapu ve Deştbanı	137
Tablo 3.19: Çıldır Eyaletinde Bad-1 Heva ve Resm-i Arus	139
Tablo 3.20: Güney Nahiyesi Mukataaları	140
Tablo 3.21: Kuzey Nahiyesi Mukataaları	141

Tablo 3.22: Ude Nahiyesi Mukataaları	142
Tablo 3.23: Azgur Nahiyesi Mukataaları	143
Tablo 3.24: Altunkale Nahiyesi Mukataaları	144
Tablo 3.25: Osiha Nahiyesi Mukataaları	144
Tablo 3.26: Aspinza Nahiyesi Mukataaları	145
Tablo 3.27: Çeçerek Nahiyesi Mukataaları	145
Tablo 3.28: Hirtos Nahiyesi Mukataaları	146
Tablo 3.29: Akşehir Nahiyesi Mukataaları	147
Tablo 3.30: Tümük Nahiyesi Mukataaları	147
Tablo 3.31: Niyalaskor Nahiyesi Mukataaları	148
Tablo 3.32: Canbaz Nahiyesi Mukataaları	148
Tablo 3.33: Kenarbel Nahiyesi Mukataaları	149
Tablo 3.34: Güney Nahiyesi Mukataaları	150
Tablo 3.35: Kuzey Nahiyesi Mukataaları	150
Tablo 3.36: Penek Nahiyesi Mukataaları	151
Tablo 3.37: Peneskird Nahiyesi Mukataaları	152
Tablo 3.38: Güney Nahiyesi Mukataaları	153
Tablo 3.39: Kuzey Nahiyesi Mukataaları	154
Tablo 3.40: Meşe Nahiyesi Mukataaları	155
Tablo 3.41: Çıldır Eyaleti Mukataaları	156
Tablo 3.42: Ahıska Sancağında Koyun Yetiştiriciliği	157
Tablo 3.43: Hirtos Sancağında Koyun Yetiştiriciliği	158
Tablo 3.44: Ahılkelek Sancağında Koyun Yetiştiriciliği	158

Tablo 3.45: Çıldır Sancağında Koyun Yetiştiriciliği	158
Tablo 3.46: Poshov Sancağında Koyun Yetiştiriciliği	159
Tablo 3.47: Bedre Sancağında Koyun Yetiştiriciliği	159
Tablo 3.48: Penek Sancağında Koyun Yetiştiriciliği	159
Tablo 3.49: Ardahan Sancağında Koyun Yetiştiriciliği	160
Tablo 3.50: Tablo Çıldır Eyaletinde Koyun Yetiştiriciliği	160
Tablo 3.51: Ahıska Sancağında Domuz Yetiştiriciliği	161
Tablo 3.52: Hirtos Sancağında Domuz Yetiştiriciliği	162
Tablo 3.53: Ahılkelek Sancağında Domuz Yetiştiriciliği	162
Tablo 3.54: Çıldır Sancağında Domuz Yetiştiriciliği	162
Tablo 3.55: Poshov Sancağında Domuz Yetiştiriciliği	163
Tablo 3.56: Bedre Sancağında Domuz Yetiştiriciliği	163
Tablo 3.57: Penek Sancağında Domuz Yetiştiriciliği	163
Tablo 3.58: Ardahan Sancağında Domuz Yetiştiriciliği	164
Tablo 3.59: Çıldır Eyaletinde Domuz Yetiştiriciliği	164
Tablo 3.60: Çıldır Eyaleti Resm-i Yaylak ve Yatak	165
Tablo 3.61: Ahıska Sancağında Arı Yetiştiriciliği	166
Tablo 3.62: Hirtos Sancağında Arı Yetiştiriciliği	167
Tablo 3.63: Ahılkelek Sancağında Arı Yetiştiriciliği	167
Tablo 3.64: Çıldır Sancağında Arı Yetiştiriciliği	167
Tablo 3.65: Poshov Sancağında Arı Yetiştiriciliği	168
Tablo 3.66: Bedre Sancağında Arı Yetiştiriciliği	168
Tablo 3.67: Penek Sancağında Arı Yetiştiriciliği	168
Tablo 3.68: Ardahan Sancağında Arı Yetiştiriciliği	169

Tablo 3.69: Çıldır Eyaletinde Arı Yetiştiriciliği	169
Tablo 3.70: Ahıska Sancağında Bulunan Değirmenler	172
Tablo 3.71: Hirtos Sancağında Bulunan Değirmenler	172
Tablo 3.72: Ahılkelek Sancağında Bulunan Değirmenler	173
Tablo 3.73: Çıldır Sancağında Bulunan Değirmenler	173
Tablo 3.74: Poshov Sancağında Bulunan Değirmenler	174
Tablo 3.75: Bedre Sancağında Bulunan Değirmenler	174
Tablo 3.76: Penek Sancağında Bulunan Değirmenler	174
Tablo 3.77: Ardahan Sancağında Bulunan Değirmenler	175
Tablo 3.78: Çıldır Eyaleti'nde Bulunan Değirmenler	176
Tablo 3.79: Ahıska Sancağı Bezirhaneleri	177
Tablo 3.80: Hirtos Sancağı Bezirhaneleri	178
Tablo 3.81: Ahılkelek Sancağı Bezirhaneleri	178
Tablo 3.82: Çıldır Sancağı Bezirhaneleri	179
Tablo 3.83: Penek Sancağı Bezirhaneleri	179
Tablo 3.84: Ardahan Sancağı Bezirhaneleri	180
Tablo 3.85: Çıldır Eyaleti Murahhasiye Vergisi	183
Tablo 3.86: Ahıska Sancağı Nüfus Durumu	184
Tablo 3.87: Hirtos Sancağı Nüfus Durumu	185
Tablo 3.88: Ahılkelek Sancağı Nüfus Durumu	186
Tablo 3.89: Çıldır Sancağı Nüfus Durumu	186
Tablo 3.90: Poshov Sancağı Nüfus Durumu	187
Tablo 3.91: Bedre Sancağı Nüfus Durumu	187

Tablo 3.92: Penek Sancağı Nüfus Durumu	188
Tablo 3.93: Ardahan Sancağı Nüfus Durumu	188
Tablo 3.94: Çıldır Eyaleti Nüfus Durumu	189
Tablo 3.95: Çıldır Eyaleti'nde Bulunan Vakıflar	189

**KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TARİH ANABİLİM

XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA ÇILDIR BEYLERBEYLİĞİ

DOKTORA TEZİ

Ersin DOĞANTEKİN

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT

2016-216

ÖZET

Asya ile Avrupa arasında transit ticaret yollarının kesiştiği yerde olan Kafkasya, daima önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Çin ve Hindistan'ı geçip, Orta Asya'yı kateden İpek Yolu'nun en önemli kollarından biri, Kafkasya'dan geçmekte idi. Kafkasya, ticaret ağının ana arterlerinin geçiş bölgesi olması hasebiyle devletler için daima cazip gelmiş, dolayısıyla devletler bu yolları kontrol altına almak için mücadele etmişlerdir. Kafkasya'nın kilidi konumunda olan ve Anadolu'ya geçişin ilk adımı sayılabilecek Ahıska-Çıldır-Kars üçgeni stratejik bakımdan oldukça önemli bir konumda yer almaktadır.

XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Doğu kanadındaki gelişmeler Orta Asya ve Kafkasya politikasında yeni bir pencere açmıştır. Erzurum, Çıldır ve Kars beylerbeyliklerinin kurulması bölge açısından önemli bir gelişme olmuştur. Özellikle Çıldır Beylerbeyliği'nin kurulması bölgedeki tarihi İpek yolunun korunması, geliştirilmesi, Orta Asya ile ilişkilerin geliştirilmesi, Kafkasya bölgesinde hakimiyet sağlanması ve hakimiyetin korunması için önemli bir gelişme idi.

XVI. Yüzyıl Kafkasya bölgesinde Osmanlı Devleti açısından hareketliliğin yaşandığı bir dönem olmuştur. III. Murat döneminde Lala Mustafa Paşa önderliğinde Osmanlı devleti Kars, Çıldır bölgesini ele geçirmişti. 1579 yılında Çıldır eyaleti kurulmuş ve idari açıdan düzenlenmiştir. Üç bölümden oluşan tez çalışması Çıldır Beylerbeyliği'nin kuruluşunu, idari ve ekonomik yapısını kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çıldır, Ahıska, Ardahan, İdari Yapı, Doğu Anadolu, Sosyo-Ekonomik Durum

Kafkas University
Institute of Social Sciences
History Department
Cildir Governorship on XVI. Century's Second Half

Phd

Ersin DOĞANTEKİN

Supervisor: Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT

2016-216

ABSTRACT

Caucasia on a place where transit trade ways cross between Asia and Europe has been an important trade center always. One of the important sections belonging to Silkroad Road which passes China and India and intersects Middle Asia is passes through Caucasia. As Caucasia is a transit area for the main arterial roads of the trading network, it has always been attractive for states so states had struggle to take those roads under their control. The triangle of Ahiska-Cildir-Kars which is at the key position of Caucasia and which would provide the first step of passing to Anatolia is on quite important position in terms of strategic.

Developments on Ottoman's East side during XVI. Century started a new way on Middle Asian and Caucasians' policy. That Erzurum , Cildir and Kars governorships were established became an important development in terms of the region. Especially, that Cildir Governorship was established was an important development in terms of the protection of historical silkroad road on the region, its development, the development of relations with Middle Asia, having dominance on the region of Caucasia and the protection of dominance.

XVI. Century became a period that activities were seen for Ottoman in the region of Caucasia. Ottoman got the Cildir, Kars under the leadership of Lala Pasha Mustafa during Murat III. In 1579, the province of Cildir was established and it was regulated in terms of the administration. The thesis study which consists of three sections comprises of the establishment, administrative and economic structure of Cildir Governorship.

Keywords: Cildir, Akhaltsikhe, Ardahan, Administrative Building, Eastern Anatolia, Socio-Economic Status

ÖNSÖZ

Osmanlı-Gürcistan siyasi ilişkileri İstanbul'un fethiyle başlayıp Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam eden yaklaşık beş asırlık bir süreci kapsamaktadır. Osmanlı Devleti, üzerinde bulunduğu coğrafyanın genişliği, hakimiyeti altındaki milletlerin çeşitliliğiyle XVI. Asırda dünyanın en büyük devleti idi. Tarih boyunca Anadolu ve İran'da kurulan devletler arasında ihtilaf konusu ve mücadele alanı olan Kafkasya'nın en stratejik bölgesinde bulunan ise, büyük istila hareketleri ve iç savaşlara rağmen gücünü ve önemini bu asra kadar muhafaza etmişti. Çıldır Eyaleti coğrafyası Gürcü Atabegleri, Osmanlı Devleti ve İran arasında önemli ihtilaf konularından birini teşkil etmiştir.

XVI. asırda İran'daki siyasi karışıklık Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmişti. Divan-ı Hümayun'da İran üzerine sefer kararı çıktı. 1578-1590 yılları arasında uzun savaşlar oldu. İran coğrafyasında ve Gürcistan coğrafyasında feth edilen bölgelerde Osmanlı idari yapısı tesis edildi. Bu süre zarfında 4 Temmuz 1579'da Çıldır Beylerbeyliği'de kuruldu. Günümüzdeki Artvin, Ardahan, Ahıska, Ahılkelek ve Çıldır coğrafyasını içerisine alan geniş bir idari yapı kuruldu.

Tez, XVI. Yüzyılın ikinci yarısında kurulan Çıldır Beylerbeyliği'nin idari yapısını ve sosyo-ekonomik durumunu ele almaktadır. Fakat bölgeye ait incelenen dönemle ilgili sadece bir mufassal tahrir defterinin olması çalışmayı kısıtlamıştır.

Tez, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında bölgenin coğrafyası, birinci bölümde Osmanlı-İran-Gürcü ilişkileri ekseninde bölgenin Osmanlı topraklarına dahil olmasını, ikinci bölümde beylerbeyliğin idari yapısını ve son bölümde ise beylerbeyliğin sosyo-ekonomik durumu incelenmiştir.

Çalışmamın her aşamasında teşviklerini gördüğüm, yapıcı eleştirileriyle bana yol gösteren değerli danışman hocam Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT'a ve bölüm hocalarıma, maddi ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen aileme, Yrd. Doç. Dr. Hürü SAĞLAM TEKİR ve Yrd. Doç. Dr. Süleyman TEKİR çiftine, arkadaşım Rüveyde ÇİFÇİ'ye, Osmanlı Başbakanlık Arşivi, İSAM kütüphanesi, Kafkas Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ve Fen Edebiyat Kütüphanesi çalışanlarına teşekkürü borç bilirim.

Ersin DOĞANTEKİN

2016/KARS

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız.
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Haz.	Hazırlayan
Hn.	Hüküm no
İA.	İslam Ansiklopedisi
Kk.d.	Kamil Kepeci Defterler
MD.	Mühimme Defteri
s.	Sayfa
S.	Sayı
Sad.	Sadeleştiren
TADB.TTD	Tapu Kadastro Daire Başkanlığı Tapu Tahrir Defteri
Td.	Tahrir Defteri
TDVİA.	Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
Vd.	Ve diğerleri

GİRİŞ

Asya ile Avrupa arasında transit ticaret yollarının kesiştiği yerde olan Kafkasya, daima önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Çin ve Hindistan'ı geçip, Orta Asya'yı kateden İpek Yolu'nun en önemli kollarından biri Kafkasya'dan geçmekte idi. Kafkasya, ticaret ağının ana arterlerinin geçiş bölgesi olması hasebiyle devletler için daima cazip gelmiş, dolayısıyla devletler bu yolları kontrol altına almak için mücadele etmişlerdir. Kafkasya'nın kilidi konumunda olan ve Anadolu'ya geçişin ilk adımı sayılabilecek Ahıska-Çıldır-Kars üçgeni stratejik bakımdan oldukça önemli bir konumda yer almaktadır.¹

XV. Yüzyılın ortalarından sonra Osmanlı Devleti ile Gürcistan komşu oldu. İstanbul'un fethinden sonra iki ülke arasında bağlantı kesilmemişti. XV. Yüzyılda güçlü Gürcistan parçalanmış ve Kartli, Kakheti, İmeriti olarak üç krallık ve Guria, Megrelia, Abkhazia, Samtskhe-Saatabago gibi birçok beylik ortaya çıkmıştı.²

Kafkasya'nın Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmesi IV. İvan'ın Çarlığı döneminde (1547-1548), Rusların güneye doğru yayılmaya başlaması ve 1501'de kurulan Safevi Devleti'nin batıya doğru ilerlemeye çalışması ile olmuştu. Ayrıca Avrupalı devletler de Kafkasya ve Gürcistan bölgesi ile ilgilenmeye başlamışlardı.³ Osmanlı Devleti bu iki devlete karşı Kafkasya coğrafyasını tampon bölge olarak kullanmak, aynı zamanda, Transkafkasya bölgesinde yaşayan Türklerle temasa geçmek istiyordu. Sokullu Mehmed Paşa'nın Don ve Volga nehirlerini birleştirme projesi bunun bir ayağını oluşturmaktaydı. Safevi İmparatorluğu ile olan mücadele dolayısıyla Doğu Anadolu hattı, Gürcistan, Azerbaycan ve Irak üzerinde devam eden harpler, Don Volga arasında kanal açma teşebbüsünün başlıca amili olarak gösterilebilirdi.⁴

¹ Lala Mustafa Paşa serdarlığında başlayan İran harpleri (1578-1590) sonrasında Osmanlı Devleti tarihi İpek Yolu'nun önemli merkezlerinden Gürcistan, Şirvan, Luristan ve Tebriz'i ele geçirdi. Bilgehan PAMUK, "İpek Yolu Ticareti ve Erzurum", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C: XXII, S: 2, Aralık 2007, s. 131. Ayrıca İpek Yolunun İran ve Anadolu güzergâhı için bkz. Mehmet TEZCAN "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, S; 3/1, 2014, s. 96-123.

² Giuli ALASANIYA, "The Georgian-Turkish Frontiers in the Late Medieval Centuries", **XIII Türk Tarih Kongresi Ankara 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler**, C: III/I, Ankara, 2002 s. 163.

³ Nebi GÜMÜŞ, **XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri**, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2000, s. 28.

⁴ Halil İNALCIK, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don Volga Kanalı Teşebbüsü 1569", **Bellekten**, C:XII, S.46, Ankara, Nisan 1948, s. 349-402.

Osmanlı Devleti için serhat şehirlerin korunması büyük önem arz ediyordu. Bu kabilden serhat şehir ve kaleler askeri örgütlenme bakımından daha kalabalık idi. Şehirlerdeki ve kalelerdeki mevcut askerler yerli unsurlardan oluşmaktaydı; ancak merkez yeniçeri kuvvetleri de nöbetçilik usulüyle bu bölgelerin korunmasında önemli rol oynamaktaydı.⁵ Ahıska-Kars bölgesi feth edilene kadar Osmanlı-İran sınırındaki önemli şehir merkezleri Erzurum ve Van idi.⁶ 1578-1590 yılları arasında süren uzun savaş dönemi boyunca Osmanlı Devleti Ahıska/Çıldır⁷ ve Kars⁸ beylerbeyliklerinin idari teşkilatlanmasını yapmış ve sınır boyunda özellikle Erzurum'un misyonunu yeni kurulan beylerbeyliklere vermişti.

Kırzioğlu'nun Atabek yurdu olarak tanımladığı bölge; Bayburt, İspir, Tortum, Livana(Yusufeli ile Artvin), Oltu ve Ardahan ile Şavşat gibi bütün Yukarı Çoruh boyları ile Kür boyunun Göle, Ardahan, Ahıska ve Ahkılkelek ile Azgur kesimlerinin büyük bir kısmını-Bayburt, İspir hariç- içine alıyordu.⁹ Çalışmanın kapsadığı dönemde Çıldır Eyaleti; eyaleti 4 Temmuz 1579'de Çıldır merkezli kurulmuştu. Eyalet, Çıldır Eyaleti kuzeyden Batum-Lori, güneyden Kars, batıdan Erzurum, doğudan Tiflis Eyaletleri ile çevriliydi. Eyaletin sınırları günümüzde Türkiye ile Gürcistan topraklarına yayılmış bulunuyor. Genel olarak eyaletin yayıldığı coğrafya şu şekilde idi;

Gürcistan, Büyük Kafkas sıra dağlarının güney eteklerinde yer alır. Kuzeyden Rusya, güneyden Ermenistan ve Türkiye, doğu ve güneydoğudan Azerbaycan, batıdan Karadeniz ile çevrilidir. Gürcistan sınırları içerisinde Abhazya ve Acara özerk cumhuriyetleri ile Güney Osetya özerk bölgesi bulunmaktadır.¹⁰ Gürcistan coğrafyası üç bölüme ayrılır; 1. Kuzeyde Büyük Kafkas dağlarının bulunduğu bölge, 2. Güneydeki Acara-İmereti, Trialeti, Borcomi-Bakuriani ve Ahalstihe dağlarının

⁵ Orhan KILIÇ, "Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcib Defterleri", **OTAM**, S: 31, Ankara, 2012, s.89.

⁶ KILIÇ, "Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcib Defterleri", 94.

⁷ Feridun EMECEN, "Çıldır Eyaleti", **TDVİA**, C: 3, İstanbul, 1993, , s. 300.

⁸ Tufan GÜNDÜZ, "Kars", **TDVİA**, C: 24, İstanbul, 2001, s. 516; Ayrıca bkz. Aysel AĞBABA, XVI. Yüzyıl'da Mühimme Defterlerine Göre Kars (1558-1637), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2014.

⁹ M.Fahrettin KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Elleri(1451-1590)**, 2. Baskı, Ankara, 1998, s. 85.

¹⁰ Davut DURSUN, "Gürcistan", **TDVİA**, C. 14, İstanbul, 1996, s. 310.

bulunduğu Küçük Kafkas kütesinden oluşan bölge, bu iki kütle arasında ova ve yaylaların yer aldığı engebeli çöküntü bölgesi.¹¹

3.Meshet, ve Lihi dağları, Karadeniz ve Hazar havzaları arasındaki su bölümü çizgisini oluşturur aynı zamanda bu dağlar çöküntü bölgesini kuzey-güney doğrultusunda keserek Büyük Kafkaslar'la Küçük Kafkaslar'ı birleştirir.¹²

Bölge coğrafyasını iyi tanıyabilmek için bölgedeki nehirler ve göller hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Çoruh ırmağı, Erzurum ili sınırları içerisinde yer alan Mescit dağının Çivilikaya tepesinden Çeşmeli çayı olarak doğar birçok dere ve çayın katılmasıyla Maden ilçe merkezine, Bayburt merkeze uğrar buradan sonra ırmak büyüklüğüne ulaşır İspir merkezden Artvin'e, Yusufeline bağlı Yokuşlu köyüne giriş yapar. Yusufeli'nde Altıparmak çayını, daha ilerde de Oltu Tortum çaylarının katılmasıyla Çoruh vadisi boyunca devam eder. Artvin'e bağlı Kalburlu köyü yakınlarında Berta/Okçular çayı ile birleşir Artvin'e 5 km uzaklıktaki Köprübaşı mevkiine ulaşır. Daha sonra Murgul çayı ile birleşerek Borçka'ya ulaşır. Borçka'ya bağlı Muratlı köyü topraklarından Gürcistan'a geçiş yapar. Gürcistan sınırları içerisinde Acara çayı ile birleştikten sonra Batum'a yaklaşık 7 km uzaklıkta Mejinisckali yerleşim merkezi yakınlarında Karadeniz'e dökülür.¹³

Kür ırmağını Evliya Çelebi şu şekilde tasvir etmektedir; “*Ve nehr-i Kür büyük kal'anın sahraya nâzır tarafında küçük kal'aya açılan kapusu önünden nehr-i Kür kal'a divârına dokunarak cereyân ederek yedinci konakda Bakü kal'asıyla Gilân şehri mâbeyninde Bahr-i Haraz'a mahlût olur. İbtidâ matla'ı vilâyet-i Çıldır'da (---) dağlarından hurûc edüp tâ Kara Ardahân'dan ve kal'a-i Ahıska'ya ve kal'a-i Azgur'a uğrayup Tiflis içinden geçüp Bahr-i Haraz'a munsab olur. Bir nehr-i azîmdir kim müverrihân-ı İrân-zemîn, "Bu nehr-i Kür'e bin altmış uyûn-ı câriye rîzân olur" deyü tahrîr etmişler. Hakkâ ki nehr-i Furât'dan sonra nehr-i Kür azîm sudur.*”¹⁴

¹¹ DURSUN, Gürcistan, s. 310.

¹² DURSUN, Gürcistan, s. 310.

¹³ Osman AYTEKİN, “Çoruh Irmağı Üzerinde Yapılan Tarihi Kayık Taşımacılığı Üzerine Bir Değerlendirme”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C: 6, S: 25, Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU Armağanı, Ordu, 2013, s.59.

¹⁴ Evliya Çelebi, **Seyahatname**, C: II, s. 156.

Yukarı Kura nehri havzası, Doğu Anadolu Bölgesinde Erzurum-Kars Bölümü diye adlandırılan alanın en kuzeyde kalan kısmını oluşturur. Alan batı-kuzey batıda Yalnızçam dağları ve Göze dağı su bölümü çizgisi ile Çoruh nehri havzasından, güney-güneydoğuda Allahüekber dağları ve Kısır dağı üzerinden geçen su bölümü çizgisi ile de Aras nehri havzasından ayrılır. Bu alan Ardahan merkez, Göle, Hanak ve Posof ilçesi ile Çıldır ilçesinin büyük bir kısmını kapsar.¹⁵

Kura nehri yukarı havzası, ortalama 2000-2200 m. Yükseltiye sahip olan bir plato görünümündedir. Bu plato yüzeyi üzerinde bazı yerlerde merkezi püskürmelerle oluşan ve yükseklikleri 3000 m. yi bulan Cindağı/2957m., Keldağı/3033m., Ulgar Dağı/2918m., Kısır Dağı/3197 m. gibi volkan konileri vardır. Yine bu alan içerisinde Göle, Ardahan, Çıldır ve Aktaş gibi alüvyal tabanlı ve tektonik kökenli bir takım depresyonlar vardır.¹⁶

Kura, Topyolu dağlarından Bakardağ, Kabaktepe ve Boğatepe'den çıkan üç su ile Allahüekber'den gelen Khımiskâr-suyu'nun birleşmesiyle Göle düzündeki Göle suyu diye anılıp, Büyük-Kharzıyan köyünden gelen beşinci kaynak kolunu da aldıktan sonra Türkeşen-Boğazında Göle'yi aşar, 15 km kadar süren bu vadiden geçtikten sonra Düz Ardahan'a geçer; sağdan Hoçuvan ve soldan meşe-Ardahan sularını alıp büyüyerek Vel Köyü altında çukur vadiye girinceye değin Ardahan çayı adıyla anılır. Adı geçen vadiye girdikten sonra Kür/Kura adını alır Poskhov çayı da, Koblıyan-suyu ile birleşip Ahıska'dan geçtikten sonra soldan Kür'e karışır.¹⁷ Ahıska civarında 30 km. uzunluğundaki Borjom boğazını geçtikten sonra, doğu istikametinde Goriyi ve Güneybatı istikametinde Tiflis'i ikiye ayırarak, Borçalı ve Kara-Yazı ovası ile Azerbaycan sınırlarını geçer. Gürcistan sınırları içerisinde Kafkasya dağ silsilesinden ayrılan kolların vücuda getirdiği dik ve kayalık sahiller arasında süratle akan nehir bundan sonra sakin bir şekilde akar. Azerbaycan'a girdikten sonra, Şah-Dağ ve Karabağ dağlarının sol tarafından geçerek, Karabağ Ovasına sonra Mugan bozkırına

¹⁵ Asaf KOÇMAN, "Yukarı Kura Nehri Havzasının Toprakları", **Ege Coğrafya Dergisi**, S: 2, İzmir, 1984, s. 151; Asaf Koçman, "Kura nehri Yukarı Havzasında Doğal Bitki Toplulukları ve Yetiştirme Ortamı Özellikleri (Ne Anadolu)", **Ege Coğrafya Dergisi**, S: 2, İzmir, 1990, s. 44.

¹⁶ KOÇMAN, "Kura nehri Yukarı Havzasında Doğal Bitki Toplulukları ve Yetiştirme Ortamı Özellikleri (Ne Anadolu)", s. 44.

¹⁷ M. Fahrettin KIRZIOĞLU, **Kars Tarihi**, C: I, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953, s. 8.

ulaşır. Cevad mahllinde Aras nehri ile birleşerek Selyan üzerinden Hazar denizine dökülür.¹⁸

Çıldır Gölü deniz seviyesinden 1959 metre yükseklikte bulunur. 124 km² alanı ile Doğu Anadolu Bölgesinin ikinci büyük gölüdür. Kısırdağı ile Akbaba Dağı arasında oluşmuş bir lav-set göl özelliğine sahiptir. Göl Ardahan ve Kars sınırları içerisinde yer almaktadır. Göl kar ve yağmur suları, kaynak suları ile beslenir. Gölün tek çıktısı Ermenistan sınırında bulunan Arpaçay kolu olan Telek çayıdır.¹⁹

Karzak/Kenarbel Gölü Türkiye-Gürcistan sınırında 1801 m. yükseklikte olup en derin yeri 10 metreyi geçmez. XVI. Yüzyılda Ardahan-Tiflis arasında konaklardan biri olan göle yakınında bulunan Karzak köyünden dolayı e bu isim verilmiştir.²⁰

Çıldır ve Ahıska Adı Üzerine

XVI. Yüzyılda eyalet merkezi günümüzde ise Ardahan'a bağlı ilçe merkezi olan Çıldır'ın ismi üzerine birçok görüş ileri sürülmüştür. Osmanlı kaynaklarında Çıldır, Gevond'da Çeld ve Gürcü kaynaklarında Çandır diye geçmektedir.²¹ Birinci olarak bir Oğuz boyu olan Çavuldur/Çavundur/Çandır'dan gelmiş olmasıdır. İkinci olarak ilçenin bir düzlüğün ucundaki yamaca kurulmasından dolayı zayıfta olsa Çavuldur'un Dereköy/Tokat'taki anlamına uygun olarak bu anlamı aldığı düşünülmektedir. Üçüncü olarak ise Anadolu'daki bazı yerleşim yerlerinin -Beyşehir ve Akşehir gibi- çevresindeki göllere adını vermiştir, Çıldır adında da buna benzer bir durumun olabileceği düşünülmüştür. Ancak yerleşim biriminin göle değil gölün yerleşim birimine adını verdiğini ifade etmektedir. Türkçe'de parlak anlamındaki *çıldır* adı göle verilmiş daha sonra da göl adını yerleşim yerine vermiştir veya Gevond da Çeld olarak bahsedilen göl Çıldır ilçesine ad olarak verilmiştir.²²

¹⁸ Mirza BALA, "Kür", **İA**, C:VI, İstanbul, 1977, s. 1081-1082.

¹⁹ Fahrettin ÇELİK, "Kars Elinin Coğrafya Durumu", Kars, İstanbul 1943, s. 8; Damla YAYLA, "Çıldır Gölündeki Sazan(Cyprinus carpio Linnaeus, 1768), Karabalık-Siraz(Capoeta capoeta Güldenstadt, 1773) ve Tatlisu Kefali (Squalius turçcus De Filippi, 1865) Türlerinin Bazı Fenotipik Özellikleri, Kafkas Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2014, s. 4-5.

²⁰ ÇELİK, "Kars Elinin Coğrafya Durumu", s. 8.

²¹ Ayrıca Feridun Ababay, Selçuklularında bu bölgeye Çıldır ismi verdiklerini ifade etmiştir. Feridun ABABAY, **Çıldır Tarihi**, Ankara, 1987, s. 4.

²² Osman UYANIK, "Çıldır Adı Üzerine", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S: 19, Konya, 2006, s. 92-93.

Günümüzde Gürcistan sınırları içerisinde yerleşim merkezi olan Ahıska XVI-XVII. yüzyıllarda zaman zaman Çıldır/Ahıska Beylerbeyliği merkezi olmuştur. Osmanlı kaynaklarında Ahıska/Ahışa olarak geçer. Gürcüler, Sa-mskhe, Akhalsikhe, Sa-Atabago gibi isimler kullanmaktadır. Sa-mskhe/Meski Yurdu, Akhalsikhe/Yenikale, Sa-Atabago/Atabek Yurdu anlamına gelmektedir.²³ Dede Korkut Kitabı'nda Ak-Sıka/Ak-Kale olarak geçer.²⁴ Ahıska, Gürcüce yeni kale anlamına gelen Ahal-tsihenin Türkçe ve Farsça şeklidir.²⁵

1. Kronikler

Osmanlı Devleti'nin tarihi yazılırken en elzem kaynaklar hiç şüphesiz olaylara tanıklık eden veya olaylara yakın bir dönemde yaşayan kişilerin kaleme aldığı kroniklerdir.

Osmanlı İmparatorlu'nda tarih yazımı devletin kuruluşundan çok sonra başlamıştır. İlk dönem Osmanlı tarih yazımı için yabancı kaynaklardan faydalanılmaktadır. XV. Yüzyılın başlarında kaleme alınmış olan Yahşi Fakih Menakıbnâmesi Osmanlı tarih yazıcılığının ilk eseridir. Ancak eser günümüze kadar ulaşmamıştır. Günümüze kadar ulaşan ilk eser XV. yüzyılın başlarında yazılmış olan Ahmedî'nin İskendernamesi'dir. II. Murat döneminde tarih yazımı gelişme göstermiş ve Anonim Tevarih-i Al-i Osman'lar yazılmaya başlanmıştır. II. Bayezid döneminde yükselişe geçen Osmanlı tarih yazımı ilk teferruatlı eseri olan Aşıkpaşazâde Tarihi'ni bu dönemde vermiştir.²⁶

Osmanlı tarih yazımı incelediğimiz dönem olan 1578-1600 yılları arasında birçok eser vermiştir. Ancak çalışmamız doğrultusunda Şark seferleri, Erzurum, Çıldır/Ahıska, Gürcistan, İran ve Şirvan bölgeleri hakkında bilgi veren kaynakları ele alınmış durumdadır.

1.1 Nusretname

Gelibolulu Âli tarafından kaleme alınan eser çalışmamız için vazgeçilmez bir kaynaktır. Eser iki bölümden oluşmaktadır. İlk kısım Osmanlı-Safevî münasebetlerinin tarihi süreci ve Lala Mustafa Paşa serdarlığındaki 1577-1580

²³ KIRZIOĞLU, **Kıpçaklar**, s. 154.

²⁴ Yunus ZEYREK, **Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri**, Ankara, 2001, s.8.

²⁵ İdris BOSTAN, "Ahıska", **TDVİA**, C:1. İstanbul, 1988, s.526.

²⁶ Erhan AFYONCU, "Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler" **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C: 3, S: 2, 2003, s. 101-106.

arasındaki Güney Kafkasya seferine dair hâdiseleri ve resmî yazışmaları içermektedir. İkinci kısımda ise ağırlıklı olarak 1580 baharında Kars Kalesi'nin ve çevresinin imarı hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca ikinci kısımda bu dönemde meydana gelen diplomatik kayıtları içermektedir. Eser 2014 yılında Mustafa Eravcı²⁷ tarafından edisyon ve kritiği yapılarak transkribe edilmiştir. Ayrıca çalışmamız için günümüze ulaşan 8 nüshasından biri olan Hazine²⁸ nüshasından faydalanılmıştır.

1.2 Fursatname

Koca Sinan Paşa'nın serdarlığı dönemindeki Gürcistan seferi hakkında bilgi verir. Eser, Rana von Mende tarafından Almanca tercümesiyle beraber neşredilmiştir.²⁹ Eserden bu dönemdeki Osmanlı-İran münasebetleri, Osmanlı-Gürcü Münasebetleri yazılırken faydalanılmıştır.

1.3 Kühü'l Ahbar

Gelibolulu Ali tarafından kaleme alınan eser dört kısımdan oluşmaktadır. Yazarın yaşadığı döneme ait olan olayları kapsayan eser 1597 yılına kadar olan Osmanlı tarih ve biyografisi için değerli kaynaklar arasındadır. Osmanlı tarihine dördüncü rüknde yer verilmiştir. Bu kısım da iki ciltten oluşmakta, birinci kısım başlangıçtan Yavuz Sultan Selim'in saltanatının sonuna değin, ikinci kısım ise Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışından başlar ve III. Murad döneminin sonuna kadar olan olayları ihtiva eder. Esere III. Mehmed dönemi ile alakalı bir bölüm de yazar tarafından eklenmiştir. Eser Faris Çerçi tarafından 2000 yılında edisyon kritiği yapılarak neşredilmiştir.³⁰ Eserden Osmanlı-İran münasebetleri, Osmanlı-Gürcü münasebetleri ile ilgili bölümlerde faydalanılmıştır.

1.4 Kitab-ı Gencine-i Fethi Gence

Rahimizade İbrahim Çavuş Harimi, tarafından kaleme alınmıştır. Harimi, Ferhat Paşa'nın doğu seferine (1583-1586) katılmış gözlemlediği olayları yazmıştır. 1590

²⁷ Gelibolulu Mustafa 'Ali, **Nusretname**, haz. Mustafa ERAVCI, Ankara 2004, s. XXXII.

²⁸ Topkapı Sarayı Arşivi, Hazine no. 1365.

²⁹ Erhan AFYONCU, **Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi**, 3. Baskı, İstanbul, 2009, s. 50.; Kasım ERTAŞ, "Gelibolulu Mustafa Âli'nin Hayatı ve Eserleri", **The Journal of Academic Social Science Studies**, C:6, S: 3, Mart, 2013, s. 198; Gelibolulu Mustafa 'Ali, **Nusretname**, s. XXVI.

³⁰ Faris ÇERÇİ, **Gelibolulu Mustafa Âli ve Kühül'l Ahbâr'ında II. Selim, III. Murad ve III. Mehmet Devirleri**, C.I-II. Kayseri 2000.

yılına kadar sınır boylarında cereyan eden askeri ve diplomatik olaylar hakkında bilgi vermektedir. Günay Karaağaç ve Adnan Eskikurt tarafından neşredilmiştir.³¹

1.5 Tarih-i Osman Paşa

Yazarı belli olmayan eser Viyana kütüphanesinde nr. 68, Flügel kataloğunda nr. 1016'da yer almaktadır. Eser Yunus Zeyrek tarafından transkrib edilmiş ve yayınlanmıştır. Eser III. Murad döneminde yapılan şark seferini anlatmaktadır. Ordunun Üsküdar'dan hareketi, güzergâhı, menzilleri, Çıldır Savaşı, ordunun Gürcistan, Azerbaycan ve Dağıstan'daki faaliyetleri anlatılır. Üç kısımdan oluşan eserin başlangıç kısmında Şark seferlerinde olup bitenleri, Şirvan ve Demirkapı'da Osman Paşa'nın Safevi'lerle yaptığı savaşları, ikinci kısımda Özdemiroğlu Osman Paşanın Demirkapı'dan İvaz Efendi'ye gönderdiği mektubun suretini ki bu mektup Osman Paşa'nın şark seferinde çektiği sıkıntıları, Şamahı ve Meşaleler savaşını içermektedir. Üçüncü kısımda ise Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Tebriz'i fethi Rahimizade İbrahim Harîmî çavuş imzasıyla anlatılır.³²

1.6 Tarih-i Selânikî

Eser Kanuni Sultan Süleyman'ın son dönemlerinden III. Mehmed'in saltanatının ortalarına kadar (971-1008/1563-1600) olan dönemi içine almaktadır. Özellikle III. Murad'ın saltanatının sonlarından itibaren olaylar, tevcihat ve aziller ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Yazar yaşadığı dönemin olaylarını yazarken herhangi bir kaynaktan faydalanmadan eserini tamamlamıştır ancak bir takım şifahi ve yazılı kaynaklardan faydalanmıştır. Eser Mehmed İPŞİRLİ tarafından transkrib edilmiş ve iki cilt olarak yayınlanmıştır.³³

³¹ Rahimi-zâde İbrahim Çavuş, **Harimî, Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence(Osmanlı-İran Savaşları ve Gence'nin Fethi(1583-1590)**, Hasz. Günay KARAĞAÇ, Adnan ESKİKURT, İstanbul Haziran 2010.

³² **Târîh-i Osman Paşa Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H. 986-988/M.1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H.993-M.1585)**, Haz. Yunus Zeyrek, Ankara 2001, s. 8-11.

³³ Selânikî Mustafa Efendi, Tarihi Selânikî I (971-1003/1563-1595); Selânikî Mustafa Efendi, Tarihi Selânikî II (1003-1008/1595-1600), Haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999.

1.7 Şeca'atnâme

İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi TY, nr. 6043'te yazması bulunan eserin tamamlanma tarihi 15 Şevval 994/29 Eylül 1586'dır. Eser Abdülkadir ÖZCAN tarafından tıpkıbasım olarak³⁴ ve Mustafa ERAVCI³⁵ tarafından da transkrib edilerek yayımlanmıştır. Siroz doğumlu Dal Mehmed Çelebi'ye ait olan eserin yazarı bazı kataloglarda Okçuzâde Koca Defterdâr Mehmed Paşa olarak geçmektedir. Eser Özdemiroğlu Osman Paşa'nın şark seferini ve zaferlerini anlatır. Serdarın 986/1578'da başlayıp 993/1585 yılına kadar devam eden İran seferleri hakkında bilgi verir.

1.8 Cihannüma

Kâtip Çelebi tarafından kaleme alınan eser 17. Yüzyıl Osmanlı coğrafyası bakımından en önemli kaynaktır.³⁶ Eserden bölgenin coğrafyası ve idari yapısı yazılırken istifade edilmiştir.

1. 11. Seyahatname

Evliya Çelebi tarafından kaleme alınan eser, 17. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nin coğrafı, tarihi, ekonomik, idari birimleri anlamında önemli kaynakları arasındadır. Eserin birçok transkripsiyonu bulunmaktadır. Eserden bölgenin coğrafyası, tarihi ve idari yapısı yazılırken istifade edilmiştir.

2. Arşiv Defterleri

Başbakanlık Osmanlı arşivi şüphesiz ki başta Osmanlı Devleti olmak üzere münasebette bulunduğu birçok devletin ve daha sonra Osmanlı Devleti'nin bölünmesiyle ortaya çıkan Balkan, Ortadoğu ve Afrika ülkelerinin tarihinin temel kaynağıdır. Osmanlı Devleti açısından bakıldığında Klasik çağ olarak bilinen 1300-1600 yılları arasındaki herhangi bir konuda araştırma yapmak için ise dönemde tutulan defter kayıtlarına bakmak elzemdir.

³⁴ Âsafî Dal Mehmed Çelebi, **Şecâ'atnâme Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri(1578-1585)**, Haz. Abdülkadir ÖZCAN, 2. Baskı, İstanbul 2007.

³⁵ **Âsafî Dal Mehmed Çelebi ve Şecâ'atnâme**, Haz. Mustafa ERAVCI, İstanbul, Haziran, 2009.

³⁶ Mesut ELİBÜYÜK, Tarihi Coğrafya Bakımından Önemli Bir Kaynak: Cihannüma, **Coğrafi Bilimler Dergisi**, C:7/2, 2009.; Orhan Şaik GÖKYAY, "Cihannüma", **TDVİA**, C: 7, İstanbul, 1993; **Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi**, C:I Tıpkıbasım, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2009.

a. Tahrir Defterleri

Osmanlı Devleti bir bölgeyi feth ettikten sonra o bölgeye yetkili bir emin gönderip nüfus ve gelir kaynaklarını ayrıntılı bir şekilde kayd ederdi. Böylece her sancak her eyalet için istatistik verilerini ihtiva eden tahrir defterleri oluşmuş olurdu. Bu işlem sınır bölgelerinde farklılık gösterse de genel olarak 30 yılda bir yenilenirdi. Defterler sosyal, demografik ve ekonomik tarih açısından vazgeçilmez kaynaklar arasında yer alır. Tahrir defterleri mufassal ve icmal olmak üzere iki kısımdır. Mufassal tahrir defterleri eyaletin veya sancağın vergi ünitelerini kapsardı. İcmal tahrir defterleri ise has, zeamet ve tımarların dağılımını göstermektedir. Günümüzde bu defterlerin bir kısmı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bir kısmı da Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi'nde bulunmaktadır.³⁷ Osmanlı Arşiv defterleri Çıldır/Ahıska için maalesef sınırlı durumdadır. 16. Yüzyılın sonlarını ihtiva eden çalışma için mevcut arşiv kaynakları şunlardır..

Td.525: numaralı tahrir defteri 981/1573 tarihli olup Osmanlı Devleti'nin Gürcistan olarak ifade ettiği günümüzde Doğu Anadolu ve sınırları içerisinde kalan Tortum, Oltu, Ardahan-ı Büzürk ve Doğu Karadeniz sınırları içerisinde kalan Ardanoç sancaklarını ihtiva eden mufassal tahrir defteridir. Ciltli ve ebrusuz olan defterin numaralı toplam sayfası 361'dir. Defterin giriş kısmında "Kanunname-i Vilayet-i Gürcistan" ibaresiye tahrir edilen sancaklarda uygulanmak üzere kanunname yazılmıştır. **Tortum livası;** Tortum ve Pertekrek, **Oltu livası:** Kuzay, Güney ve Bardız, **Ardahan-ı Büzürk livası;** Kuzay, Güney, Kemhis, Penek ve Peneskird, **Ardanoç Livası;** Ardanoç nahiyesinden oluşmaktaydı. Ancak defter Erzurum coğrafyasını içerdiği için çalışmamızla doğrudan alakalı değildir. Bu nedenle çalışmada kullanılmamış sadece defterin tanıtımı yapılmıştır.

TD. 653: Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan tahrir defteri 1000/1592 tarihli olup yeni kurulmuş olan Çıldır/Ahıska Beylerbeyliğinin icmal defteridir. Ciltli ve ebrusuz olan defter 50.5X18 ebadındadır. Toplam numaralı 152 sayfası vardır. Güney, Kuzey, Ude ve Azgur nahiyelerinden oluşan Ahıska Sancağı, Altunkale sancağı, Osıha Sancağı, Çeçerek Sancağı, Aspinze Sancağı, Hirtos, Meşe Cavhet ve Bozmerit

³⁷ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Haz. Yusuf İhsan GENÇ vd, Ankara 2010, s. 99.

nahiyelerinden oluşan Hirtos Sancağı, Akşehir, Niyalaskor ve Tümük nahiyelerinden oluşan Ahılkelek Sancağı'nı ihtiva eder.

TADB.TTD. 221: Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime kısmında yer alan defter 1592 tarihlidir. Defter bir icmal defteri olup yukarıda bahsettiğimiz **TD. 653** numaralı defterin devamı mahiyetindedir. 653 numaralı defterde yer almayan Poshov ve Çıldır sancaklarını ihtiva eder.

TADB.TTD. 130: numaralı tahrir defteri 1003/1595 tarihli olup Ahıska Eyaletinin tek mufassal defteridir. Giriş kısmında kanunnamesi vardır. Bu kanunname eyaletin genelinde uygulanacak kanunları kapsamaktadır. Defter, Güney, Kuzey, Ude, Koblıyan, Azgur, Altunkala, Osıha, Aspinza ve Çeçerek nahiyelerinden ibaret olan **Ahıska Sancağını**, Hirtos, Meşe Cavhet ve Bozmert nahiyelerinden oluşan **Hirtos Sancağını**, Akşehir, Tümük ve Niyalaskur nahiyelerinden oluşan **Ahılkelek Sancağını**, Canbaz, Kenarbel ve Kurd Kalesi'nden oluşan **Çıldır Sancağını**, Güney ve Kuzey nahiyelerinden oluşan **Posof Sancağını**, Bedre ve Kaşot nahiyelerinden oluşan **Bedre Sancağını**, Penek, Kemhis ve Peneskird nahiyelerinden oluşan **Penek Sancağını**, Güney, Kuzey ve Meşe nahiyelerinden oluşan **Ardahan Sancağını** ihtiva etmektedir. Defter üzerinde daha önce Fahrettin KIRZIOĞLU, Sergey ÇIKİA ve Shota BEKADZE çalışmıştır.

b. Mühimme Defterleri

Osmanlı Devleti'nde Divân-ı Hümâyun'da görüşülen dâhili ve harici konular üzerine padişahın onayı alındıktan sonra düzenlenen fermanların suretlerinin kaydedildiği defterlere mühimme defteri denir. XVII. yüzyıldan önce bu defterlere mirî ahkâm defterleri veya ahkâm-ı mirî denilmekteydi.³⁸ Defterler siyasî, askerî, içtimaî ve iktisadî konuları kapsamaktadır. Osmanlı Arşivi'nde 961-1333/1553-1915 tarihleri arasında kapsayan 419 adet Mühimme Defteri vardır.³⁹

Mühimme defterleri tasnifi tamamlandıktan sonra bulunan defterler de Mühimme Zeyli adı altında kaydedilmiştir. Zeyl defterleri 980-1195/1572-1780 yıllarını içine

³⁸ Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, "Mühimme Defteri", **TDVİA**, C: 31, İstanbul, 2006, s. 520.

³⁹ **Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi**, s. 7.

almaktadır. Bu tasnif altında 17 adet defter mevcuttur.⁴⁰ DeFTERlerin ilgili hükümlerinden faydalanılmıştır.

c. Ruus DeFTERleri

Vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, mevali, tımar ve zeamet sahipleri dışındaki bütün hizmetliler ile hazine, evkâf ve gümrükten maaş alan her türlü devlet memurlarının tayin kayıtlarının bulunduğu defterlerdir.⁴¹ Tevcihat yazılırken istifade edilmiştir.

d. Sancak Tevcihat DeFTERleri

Osmanlı idari yapısı beylerbeyilik/eyalet, liva/sancak, nahiye, karye/köy ve mezra olmak üzere sıralanmaktaydı. Sancak tevcih defterleri de bu idari birimlerden eyalet ve sancaklara yapılan tevcihatlar hakkında bilgi vermektedir. Taşra idari yapılanması hakkında önemli bilgiler ihtiva eden bu defterlerin bazıları tamamen bazıları da kısmen yayınlanmıştır.⁴²

⁴⁰ Feridun M. Emecen, “Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet”, **Türkiye Araştırmaları literatür Dergisi**, C: 3, S: 5, 2005, s. 109.

⁴¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 77.

⁴² Feridun EMECEN, İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958(1550-1551) Tarihli sancak defteri”, **Belgeler**, C: XIX, S. 23. s. 53-122; İ.Metin KUNT, **Sancaktan Eyalete 1550-1650 Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi**, İstanbul, Kasım 1978; Tuncer BAYKARA, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı**, Ankara, 2000; Nejat GÖYÜNÇ, “Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, **Tarih Dergisi**, C: XXIII, İstanbul, 1969; Fahamettin BAŞAR, **Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)**, Ankara; Orhan KILIÇ, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Elazığ, 1997; Şerafettin TURAN, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmperatorluğunun İdari Taksimatı (H. 1041/M. 1631-32 tarihli bir İdari taksimat defteri)”, **Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı**, Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1963.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI-GÜRCÜ-SAFEVİ İLİŞKİLERİ EKSENİNDE ÇILDIR/AHISKA BÖLGESİNİN FETHİ

1. Çıldır/Ahıska Bölgesi

1.1.Osmanlı Fethine Kadar Bölgenin Tarihi

Urartu Kralı Menua zamanından kalma yazıtlarda “Diauehi yurdu” olarak geçen bölge yaklaşık üç asır Urartulara tabi yerli küçük krallıkların hâkimiyetinde kaldıktan sonra kuzeyden gelen İskitlerin himayesine girmiştir.(M.Ö. 665.) İskitlerin yerleşmelerine göre Göle’den Tiflis’in altına kadar uzanan yerlere Gogaren, Çoruh Bölgesine Taok adları verilmiş ve Selçuklular gelene kadar bu adlarla anılmışlardır. İskitlerin bölgedeki hakimiyeti dört asırdan fazla sürmüştü.¹

Ahıska ilk İslam fetihleri sırasında Hz. Osman döneminde Muaviyenin kumandanlarından Habib b. Mesleme tarafından 642 yılında fethedildi.² Ardahan ve Kars bölgesi de aynı zamanda İslam akınlarına hedef olmuştu.³ Selçukluların Gürcülerle bilinen ilk münasebetleri ise Çağrı Bey zamanında olmuştu.⁴ Tuğrul Bey döneminde İbrahim Yınal ve Kutalmış, Ermeniye ve Gürcü bölgesine yürüdüler. Yaklaşık 10.000 kişilik bir kuvvetle bölgeye gelen Selçuklu ordusu karşısında Vaspuragan ve Gürcistan Bizans valileri İmparator IX. Konstantin’den acil yardım talebinde bulunmuştu. Bizans İmparatoru kendi himayesinde olan Liparit’e yardım isteyen valilerin imdadına yetişmesini istedi. Pasin ovasında bulunan Bizans ordusuyla birleşen Liparit ile İbrahim Yınal komutasındaki ordu karşılaştı. Eylül

¹ Fahrettin KIRZIOĞLU, “Kars”, **İ.A**, C: VI, MEB, İstanbul, 1977, s. 361; Tav-Eli /Taok Bölgesi: Erzurum iline bağlı Oltu, Tortum, İspir, Olur ilçeleri ile Artvin, Yusufeli, Şavşat gibi il ve ilçelerin oluşturduğu bölgedir. Ahmet TOKSOY, “Dede korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi”, **Turkish Studies**, C: 3/1, 2008, s. 121.

² İdris BOSTAN, “Ahıska”, **TDVİA**, C: 1, İstanbul, 1988, s. 526.

³ Yusuf HALAÇOĞLU, “Ardahan”, **TDVİA**, C: 3. İstanbul, 1991, s. 350.

⁴ Yaşar BEDİRHAN, “Ortaçağ’da Kafkasya’da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyâsi Hâkimiyet Mücadelesi”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C: 6, Konya, 2000, s.160.

1049 yılında meydana gelen savaş sonrası Selçuklu Bizans'a tabi olan Gürcistan ve Kafkasya'nın diğer vilayetlerinde hiçbir karşılık görmeden dolaşır hale geldiler.⁵ Şubat 1064'de Alparslan Kafkasya seferi için harekete geçti. Büyük bir ordu ile Gürcistan kralı IV. Bağrat üzerine gelen Alparslan onun ülkesini yağma ve talan ettirmek suretiyle himayesini tekrar kabul ettirdi.⁶ Ahıska-Ardahan-Kars bölgesi de 1068 yılında Selçuklu hâkimiyetine girmiştir.⁷ Melikşah zamanında 1080 yılında Kol muharebesi ile Bizans ve müttefiki Bagaratlıların hâkimiyetine son verilmiştir. Erzurum'da kurulan Saltuklu emirliği, Kars-Ardahan, Pasinler ve Çoruh boylarını da sınırları içerisine aldı.⁸ Moğolların Anadolu istilaları sırasında 1267-68 yıllarında Moğol hâkimiyetine girmiştir. Bölgedeki mahalli valiler daha sonra yarı bağımsız olarak atabeg ünvanını aldılar. Ahıska, Ardahan ve Artvin bölgesinin idarecileri olan Atabegler 1268-1578 yılları arasında bölgenin yönetimini ellerinde tuttular ve bölgede İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu devletlerine bağlı kaldılar.⁹

1.2. Fatih Sultan Mehmed Döneminde Yapılan Fetih Hareketleri

Kafkasya XVI. yüzyılda Osmanlı, Rusya ve İran arasında hakimiyet mücadelesinin merkezi oldu. Stratejik bakımdan önemli olan bölgede Osmanlı hâkimiyeti üç döneme ayrılır. Birinci Devre Fatih Sultan Mehmed'in Karadeniz siyaseti ile başlayan 1454-1479 yılları arasında yapılan fetih hareketleri ve II. Bayezid dönemindeki fetih hareketleri. İkinci devre Yavuz Sultan Selim zamanında yapılan Çaldıran Savaşı ile başlar 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin antlaşmasına kadar devam eder. Üçüncü devre ise 1700 yılında imzalanan İstanbul antlaşmasından itibaren başlar 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşmasına kadar devam eder.¹⁰

Mehmed II, İstanbul'u feth ettikten sonra Karadeniz politikası ile boğazların güvenliğini ve payitahtın iâşesini gidermek istiyordu. Türkistan ve İran'dan gelen

⁵ BEDİRHAN, "Ortaçağ'da Kafkasya'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyâsi Hâkimiyet Mücadelesi, s. 164.

⁶ BEDİRHAN, "Ortaçağ'da Kafkasya'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyâsi Hâkimiyet Mücadelesi, 168; Fahrettin KIRZIOĞLU, **Kars Tarihi**, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953, s. 331; Fahrettin KIRZIOĞLU, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s. 67.

⁷ KIRZIOĞLU, "Kars", s.362; BOSTAN, "Ahıska", s. 526.

⁸ KIRZIOĞLU, "Kars", s.362.

⁹ BOSTAN, "Ahıska", s.526. bkz. KIRZIOĞLU, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**.

¹⁰ Sadık Müfit BİLGE, **Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829(Tarih-Toplum-Ekonomi)**, Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 29-31.

ticaret yollarının çıkış noktası olan Trabzon başta olmak üzere Kuzeydoğu Anadolu ile Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarını ve Karadeniz'in kuzeyinde Kırım Hanlığını Osmanlı Devleti'ne katarak Karadeniz'i Osmanlı gölü haline getirdi.¹¹

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un fethinden sonra Trabzon İmparatorluğu ve Batı Gürcistan'daki devletlere her yıl payitahta gelerek tabiiyetlerini bildirmelerini ve belirlenen vergiyi ödemelerini emreden nameler gönderdi. Bunun üzerine Megrel Dadyanı I. Liparit itaatini bildirerek Osmanlı hâkimiyetine girdi.¹²

Sokum ve Dadyan bölgesinin fethi 1454 yılında bölgeye gelen bir Türk donanması ile gerçekleştirilmiştir. Abkhazlar ve Cenevizliler'in kolonileri tutsak edilip götürülmüştür.¹³

Osmanlı Devleti'nin denizden Gürcistan'ın kıyı bölgelerine hakim olması, Akkoyunlu Devleti ile rekabete yol açtı. Uzun Hasan I. Gürcistan seferinde Atabekler yurdu Sa-Atabago'yu istila etti, Kartli(Tiflis) bölgesinin batı kesimlerini yağmaladı. Böylece Uzun Hasan ile Fatih Sultan Mehmed arasında ilk nüfuz çatışması başlamış oldu.¹⁴

IV. Haçlı seferi sonucunda İstanbul'dan kaçan Komminuslar, Trabzon'da Trabzon Rum İmparatorluğu'nu kurmuştu. Bağrathlı kraliçe Tamara'nın yardımıyla I. Aleksis Komminus tahta geçti. İmparatorluğun sınırları Faş ırmağı ağzından, batıda Ünye ile Çarşamba kasabaları arasındaki Terme çayına değin Karadeniz kıyılarını içine alıyordu. 1214 den sonra Selçuklulara, 1243'den sonra Cengizlilere, daha sonra Timur, Karakoyunlular ile Akkoyunlular'a 1456'dan sonra ise Osmanlılar'a haraç vermek koşuluyla varlıklarını idame ettirmişlerdi.¹⁵

Samtshe Atabeyi II. Kvarkare, Gürcistan Kralı VIII. Giorgi'nin topraklarına saldırması üzerine Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'dan yardım istedi. Bunun üzerine Uzun Hasan 1458 yılında Gürcistan üzerine sefere çıktı. Samtshe

¹¹ BİLGE, **Osmanlı Çağında Kafkasya**, s. 31-32; Halil İNALCIK, " Mehmed II", **TDVİA**, C: 28, İstanbul, 2003, s. 401; Halil İNALCIK, "Mehmed II", **İA**, C: VII, MEB, İstanbul, s. 529-532.

¹² BİLGE, **Osmanlı Çağında Kafkasya**, s. 32; Fahrettin KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi(1451-1590)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 2.

¹³ KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s. 6.

¹⁴ KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s 8-9; Faruk SÜMER, "Uzun Hasan", **TDVİA**, C: 42, İstanbul, 2012, s. 262.

¹⁵ KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s. 22.

Atabeğliğini itaati altına alarak İmeret ve Kartli topraklarını tahrip etti. Bundan sonra Trabzon İmparatoru IV. Yuannis, Uzun Hasan'a elçi göndererek Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak olmayı teklif etti. Trabzon İmparatorluğu ile Akkoyunlu Devleti arasında 1458'de bir antlaşma imzalandı. IV. Yuannis'in ölümüyle Trabzon İmparatorluğu tahtına geçen David, Uzun Hasan ve Gürcü Kralı VIII. Giorgi ile olan ittifakına güvenerek Osmanlı Devletine ödemekte olduğu vergiyi ödemedi. Ayrıca daha önceden ödenenleri de geri istedi.¹⁶

İstanbul'un fethinden sonra Osmanlılar'a karşı bir haçlı ittifakı kurmaya çalışıldı. Kutsal Roma Germen İmparatoru Friedrich'in önderliğinde çalışmalara başlandı. 23 Nisan 1454'te Regensburg'da diet toplandı. Diet'te Osmanlılar'ı Avrupa'dan kovacak bir haçlı ordusu kurulması, Trabzon İmparatoru, Gürcistan hükümdarları ve Karamanoğulları Beyliği ile ittifak kurulması kararlaştırıldı. Papa III. Callixtus, 1456'da Haçlı ittifakına Trabzon İmparatorluğu, Gürcü Devletleri ve Akkoyunlu Devleti'ni de katmak istedi. Papa III. Callixtus 1458 yılında ölünce yerine Papa II. Pius geçti. Papa II. Pius da Haçlı ittifakı için faaliyetlere devam etti.¹⁷ Megrel Dadyanı, Kartli/Kartel Kralı VIII. Giorgi, Çoruh-Ahıska Atabeği II. Kvarkvare ile Trabzon İmparatoru dörtlü Ortodoks ittifakını kurdu. 1460 yılında Akkoyunlular da bu ittifaka katıldı. 1461 yılında da Fransa Krallığı ve Burgondia Dukalığı ittifaka katıldı.¹⁸

Bu sırada Mehmed II, Osmanlı Devletine karşı ittifak kurulması için yapılan çalışmaları yakından takip ediyordu. Fatih Sultan Mehmed, Anadolu'nun bütün Karadeniz kıyılarını Osmanlı topraklarına katma, Doğu ile Batı ittifakı arasındaki bağlantıyı kesme ve Karamanoğullarını ortadan kaldırma planlarını uygulamaya koyuldu.¹⁹

Sadrızam Mahmud Paşa komutasındaki Donanma-i Hümayun ilk olarak 17 Ekim 1460'ta Cenevizlilerin elinde bulunan Amasra'yı fethetti. Amasra stratejik olarak çok önemli bir mevkide idi. Ceneviz ticaret gemilerinin Trabzon, Kefe ve Azak yolu

¹⁶ BİLGE, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 33; KIRZIOĞLU, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s. 26-27; SÜMER, "Uzun Hasan", s. 262.

¹⁷ BİLGE, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 33.

¹⁸ KIRZIOĞLU, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s. 26; İNALCIK, "Mehmed II", s. 398.

¹⁹ BİLGE, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 33; Faruk SÜMER, "Karamanoğulları", *TDVİA*, C: 24, İstanbul, 2001, s. 458-459.

üzerinde bir uğrak yeri idi. Ayrıca Kuzey Karadeniz ile İç Anadolu arasında üs görevi görmekte idi. Esir ticaret ağının merkezi idi.²⁰

23 Mart 1461'de Fatih Sultan Mehmed ordusu hümayunun başında tekrar harekete geçti. Sinop merkezli kurulan Candaroğullarının toprakları Mayıs 1461'de Osmanlı topraklarına ilhak edildi.²¹ Osmanlı ordusu tarafından karadan ve denizden sarılan Trabzon 15 Ağustos 1461'de feth edildi. Feth edilen bölgede Trabzon sancağı kuruldu ve Rum eyaletine bağlandı.²²

1461'de Osmanlı Trabzon'un fethini tamamladı. Böylece Osmanlılar, Gürcülerle arasında gedik sayılan Anadolu'nun son Karadeniz kıyılarını da feth etmiş bulunuyordu.²³ Bundan sonra Abkhaz-elli ile Dadyan/Megrel ve Gürel'n İstanbul'a tabiliği, daha da gelişmiş oldu.²⁴ Osmanlı'nın tahriki ile Gürcistan Kralı VIII. Giorgi'ye karşı ittifak yaptılar. Haziran 1462'de Çikhori savaşında VIII. Giorgi'yi yendiler ve bağımsızlıklarını kazandılar. Bunun üzerine VIII. Giorgi 1465'de Samtshe topraklarına saldırdı. Samtshe Atabeyi karşısında tutunamayan VIII. Giorgi yakalanarak haps edildi. İmeret Kralı II. Bagrat, 1465'de VI. Bağrat namıyla Gürcistan tahtına geçti.²⁵

1458'de Uzun Hasan ilk Gürcistan Seferi ile İspir'den aşağı Çoruh boyu ile Yukarı-kür bölgelerindeki Atabek-Yurdu'nu himayesine almıştı. 1461 yılında ilk Osmanlı Akkoyunlu uyuşması denilen Yassıçimen Anlaşması ile Torul ve Kürtün Beyliği de Uzun Hasan'ın himayesine girmişti. Uzun Hasan Karakoyunlulara son vererek 1469 da Tebriz'i başkent edinmişti. Devletinin sınırlarını iyice genişleten Uzun Hasan, Papa II. Paul'ün Osmanlılar'a karşı kurduğu ittifaka katılmıştı. İttifak'ta Napoli ve Aragonya krallıkları, Venedik ve diğer İtalyan hükümetleri bulunuyordu. İttifak kuvvetleri 1473 yılında birlikte harekete geçmişti. Venedik donanması Akdeniz kıyılarında Osmanlı topraklarını vuruyor, Uzun Hasan ise karadan Osmanlı üzerine yürüyordu. Fatih Sultan Mehmed ve Uzun Hasan Kuvvetleri 11 Ağustos günü

²⁰ BİLGE, **Osmanlı Çağı'nda Kafkasya**, s. 34; İNALCIK, "Mehmed II" **TDVİA**, s. 401; İNALCIK, "Mehmed II", **İA**, s. 530.

²¹ Mehmet ÖZ, "Sinop", **TDVİA**, C: 37, İstanbul, 2009, s. 253; İNALCIK, "Mehmed II", **İA**, s. 530.

²² BİLGE, **Osmanlı Çağı'nda Kafkasya**, s. 33-34; KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi**, s. 30; İNALCIK, "Mehmed II", **İA**, s. 530.

²³ İNALCIK, "Mehmed II", s. 401; Osman GÜMÜŞ, **XVI. Asırda Osmanlı-Gürcistan İlişkileri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s.44-45.

²⁴ KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi**, s. 9.

²⁵ BİLGE, **Osmanlı Çağı'nda Kafkasya**, s. 36.

Otlukbeli'nde yapılan savaşta karşı karşıya geldi. Osmanlı kuvvetleri topları sayesinde muzaffer oldu.²⁶

Uzun Hasan, Otlukbeli Savaşı sonrası Osmanlılar için tehlike oluşturmamıştı. Uzun Hasan Ocak 1478'de Tebriz'de vefat edince oğulları arasında taht kavgası başladı. Şehzade Yakup, Halil Sultan'ı yenerek öldürdü ve genç yaşta Akkoyunlu tahtına geçti. Diğer taraftan siyasi kargaşalıktan faydalanmak isteyen Atabekler, Akkoyunlular'a itaatten ayrılmışlardır. Bu sırada Torul, Maçakhel ve Gümüşhane'de Osmanlı topraklarına katılmıştı.²⁷ 1479'da Maçakhel'in fethi ile Osmanlı Devleti ilk defa Çoruh nehrinin doğu yakasına geçmiş oldu.²⁸

Fatih Sultan Mehmed, Karadeniz politikasında, Trabzon başta olmak üzere Anadolu'ya yakası olan Karadeniz şehirlerini ele geçirmişti. Ancak Karadeniz'in güvenliği için Kırım'ın fethi de elzemdi. Kırım Altın Orda Devleti'nin bir parçası idi. Ancak 1430'da Kırım Hanı Hacı Giray bağımsızlığını ilan etmişti. Hacı Giray'ın 1466 yılında vefat etmesi üzerine Kırım'da siyasi kargaşalık çıktı. Kırım'da ticaret kolonileri bulunan Cenevizliler devletin içişlerine karışmaya başladılar. Bu durum karşısında Kırım asilzadelerinden Eminek Bey Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Fatih Gedik Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetlerini Kırım üzerine gönderdi. İran ve Hindistan ticaret yolunun merkezi konumunda olan Kefe Haziran 1475'te, bir süre sonra da köle ticaretinin merkezi konumunda olan Azak ele geçirildi.²⁹

Kırım tahtına I. Mengli Giray Han çıkarıldı. Kırım hanı olan I. Mengli Giray'ın Osmanlı'yı metbu olarak tanımasıyla, Kırım Hanlığı ve hanlığa bağlı bulunan Kuzey Kafkasya Osmanlı Devleti'ne bağlanmış oldu.³⁰ 1475 yılında Kırım Yarımadası'nın

²⁶ KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s. 37; İNALCIK, "Mehmed II", s. 402; SÜMER, "Uzun Hasan", s. 262; İNALCIK, "Mehmed II", s. 525-527.

²⁷ KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s. 38-42

²⁸ KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s. 47.

²⁹ BİLGE, **Osmanlı Çağı'nda Kafkasya**, s. 37; KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s. 52; Halil İNALCIK, "Kırım", **TDVİA**, C: 25, İstanbul, 2002, s. 450-451; Hedda Reindl Kiel, "Gedik Ahmed Paşa", **TDVİA**, C: 13, İstanbul, 1996, s. 543.

³⁰ BİLGE, **Osmanlı Çağı'nda Kafkasya**, s. 37; KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s. 55.

güney kıyıları ile Azak ve çevresini içine alan Kefe sancağı kuruldu ve Rumeli eyaletine bağlandı.³¹

1479 yılında ise, 1423 yılından beri Cenevizlilerin kolonisine bağlı olan ve esir ticareti merkezi konumundaki Anapa, balıkçılık ve esir ticaret merkezi Koba ve Taman şehirleri Osmanlı topraklarına katıldı.³²

Bu sırada Gürcistan'da da siyasi gelişmeler yaşanıyordu. VI. Bagrat 1478 yılında vefat etmiş yerine II. Aleksandr tahta geçmişti. Aynı yıl içerisinde II. Konstantin tahtı II. Aleksandr'dan aldı. Uzun Hasan'ın ölmesi üzerine II. Konstantin Tiflis'i ele geçirdi. Daha sonra II. Konstantin, 1483'de Samtshe Atabeği III. Kvarkare ile yaptığı Aradeti Savaşı'nda yenildi. 1485'de Kutais'i ele geçirdi. Kutais bundan sonra II. Aleksandr ile II. Konstantin arasında güç gösterisi merkezi oldu. II. Aleksandr 1489 yılında tekrar Kutais'i ele geçirdi. Bu sırada II. Konstantin Osmanlılara ve Akkoyunlulara karşı ittifak aramaya başladı. 1492'de Memlük Sultan'ı Kayıtbay'a elçilik heyeti gönderilmiş ve müttefiklik teklif edilmişti. Bu sırada İspanya'da yaşanan bir gelişme II. Konstantin'in dikkatini çekti. Endülüs'ten Müslümanların çıkarılmasını öğrenmişti. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen II. Konstantin, Papa VI. Aleksandr ve Kraliçe İsabella'ya "*Osmanlılar'ın Trabzon ve Sırbistan'ı ele geçirdiğini, Gürcüleri Müslüman olmaya zorladıklarını, haraç ve vergi istediklerini, Gürcülerin Osmanlılar ve İranlılar karşısında yalnız kaldıklarını*" içeren birer mektup göndererek Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak kumayı hedefledi. Ancak bu girişimi başarısız oldu.³³

1.3.Yavuz Sultan Selim Döneminde Yapılan Fetih Hareketleri

Yavuz Sultan Selim daha Trabzon sancakbeyliği yaptığı dönemde Gürcistan toprakları üzerine fetih hareketinde bulunmak istiyordu. 1498 yılında Akkoyunlular iç kargaşalık nedeni ile ikiye yarılmıştı. Bu durumu fırsat bilen Şah İsmail 1501'de Tebriz'i feth ederek Safevi Devleti'ni kurdu.³⁴ Bu sırada Erzincan ile Fırat nehrinin

³¹ BİLGE, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 38; KIRZIOĞLU, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s. 58.

³² KIRZIOĞLU, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s. 65; BİLGE, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 38; İNALCIK, "Mehmed II", s. 404; GÜMÜŞ, *XVI. Asırda Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, s. 45.

³³ BİLGE, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 39-40.

³⁴ KIRZIOĞLU, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s. 84; Tufan GÜNDÜZ, "Şah İsmail", *TDVİA*, C: 38, İstanbul, 2010, s. 254; Nader NADERNEJAD, *XVI. Asırda İran Kaynaklarına*

doğu yakasında kalan topraklar Akkoyunluların elinde ve Karadeniz kıyıları dışında kalan Gürcü toprakları da Tebriz'e vergi ödeyen tabilerdi. Osmanlı Devleti ise Trabzon sancağı vasıtasıyla bu topraklara sınırdı.

Uzun süre Osmanlı Devleti'nin doğuda nüfuz mücadelesine gireceği Safevi Devleti'nin temelleri Erdebil tekkesine dayanıyordu. Safeviye tarikatı, Şey Safiyüddin İshak'tan adını alıyordu.³⁵ Şey Safiyüddin 1253 yılında Erdebil'de doğmuştu.³⁶ Safiyüddin tasavvuf eğitimi için Erdebil'de bir şeyh bulamayınca Şîraz'a gitti. Burda Şeyh Zahîrüdîn Abdurrahman, Şeyh Sa'dî Şîrâzî, Mevlânâ Radıyyüddin el- Mâlikî, Rükneddin el-Mâlikî, Şeyh Rükneddin Beyzâvi ve Emir Abdullah Farsî gibi âlimlerle görüştü. Mevlâna Radıyyüddin El- Mâlikî'nin tefsir derslerine katılmış icazet almıştır.³⁷ Daha sonra Geylan bölgesinde faaliyet gösteren Halvetiyye tarikatının kurucusu Zâhid-i Geylânî'ye tabi olmuş, Geylânî'nin yanında yetişmiş, onun desteğiyle Erdebil'de bir tekke kurmuş ve faaliyetlerine başlamıştı.³⁸

Tarikat Şeyh Safiyüddin İshak'dan adını alıyordu.³⁹ Başlangıçta dini bir tarikat iken XVI. asrın başında siyasî bir oluşum olarak ortaya çıkmıştır. Şeyh Cüneyd zamanında tarikat tamamen siyasî gayeler taşıyan bir hal almıştı. Şeyh Cüneyd Uzun Hasan'ın kız kardeşi Hatice Begümle evlenince hem siyasî anlamda güç kazanmış hem de tarikata bağlı şeyhlerin sayısının artmasını sağlamıştı.⁴⁰

Şeyh Cüneyd siyasî emelleri peşinde koştuğu süreçte amcası Cafer'le arasının bozulmasından Erdebil'i terk etmek zorunda kalmış, daha sonra KaraKoyunlular' gitmişti buradan da Cihan Şah tarafından sınır dışı edilmiş ve Osmanlı Devletine gitmişti.⁴¹ Bütün uğraşlarına rağmen Osmanlı topraklarında kalmak için II. Murad'dan izin alamamıştı. Bundan sonra Uzun Hasan'ın yanına gelen Şey Cüneyd

Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri(1502-190,1620), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1986, s. 15.

³⁵ Tahsin YAZICI, "Safeviler", **İA**, C: X, İstanbul, 1966, s. 53; Bekir KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı –İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)**, İstanbul, 1993, s. 1.

³⁶ Mustafa CEZAR, **Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı**, C: II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 688.

³⁷ Reşat ÖNGÖREN, "Safiyüddin-i Erdebilî", **TDVİA**, C: 35, İstanbul, 2008, s. 477.

³⁸ CEZAR, **Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı**, C: II, s. 688; Tufan GÜNDÜZ, "Şeyh Zahid-i Gilanî, olarak ifade etmektedir. Tufan GÜNDÜZ, "Safevî Şeyhleri ve Anadolu Türkmenleri", **Bozkırın Efendileri -Türkmenler Üzerine Makaleler -**, 2. Baskı, İstanbul, Ocak 2012,s. 159.

³⁹ YAZICI, "Safeviler", s. 53; KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı –İran Siyasi Münasebetleri**, s. 1.

⁴⁰ KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı –İran Siyasi Münasebetleri**, s. 2; YAZICI, "Safeviler", s. 53.

⁴¹ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C: II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 226; Tahsin YAZICI, "Cüneyd-i Safevî", **TDVİA**, C: 8, İstanbul, 1993, s. 123-124.

her geçen gün güç kazanıyordu.⁴² Şeyh Cüneydin amacı Osmanlı Devleti'nin bir bölümüne hâkim olmaktı.⁴³ Şeyh Cüneyd, Şirvân hükümdarı Halilullah ile yaptığı savaşta öldürülmüştür.⁴⁴

Şeyh Cüneyd'in ölümünden sonra tarikatın müridleri Haydar etrafında toplanmış ve onu şeyh ilan etmişlerdir. Şeyh Haydar'ın On iki dilimli "Kızıl Tac" giymesi, kızıl sarık sarmaya başlaması ve müritlerine dahi giydirmesi Safevî şahlara tâbi olanlara Sünnîler tarafından "Kızılbaş" denilmesine neden olmuştur.⁴⁵

Şeyh Haydar'ın Anadolu üzerindeki propagandaları, tarikatının mensupları çoğalmıştı. Tarikat mensupları Erdebil'e şeylerini ziyarete gitmeye başlamışlardı. Safevî Şeyhi Haydar, Şirvân hükümdarı Ferruh Yesar ile 9 Temmuz 1488'de giriştiği mücadelede öldürülmüştür.⁴⁶ Şeyh İsmail 1487 yılında doğmuştu.⁴⁷ Babası'nın ölümü üzerine müridleri onu 1493 yılında Gilân'a kaçırmıştır. Altı yıldan fazla burada kalmıştı. Bu sırada Azerbaycan'da Akkoyunlu hânedânları arasında saltanat mücadelesi vardı. Anadolu topraklarına geçen Şah İsmail taraftarlarını gittikçe artırmıştı. 1501'de yaklaşık 7000 asker ile önce Şirvan'a saldırmış Ferruh Yesar'ı öldürerek burayı ele geçirmişti. Daha sonra Şah İsmail Elvend Mirzayı yenerek Azerbaycan coğrafyasını ele geçirmişti. Şah, Tebriz'de saltanata geçmiş kendi adına para bastırılmış, Şiiliği resmi mezhep haline getirmiş ve on iki imam adına hutbe okutarak Safevi Devleti'ni resmen kurmuş oldu.⁴⁸

Kısa sürede Şah İsmail, Güneydoğu Anadolu ve Bağdat'ı ele geçirdi. 1510 yılında Özbek Muhammed Şeybani Hanı mağlub etmiş devletinin sınırlarını iyice genişletmişti. Bu dönemde Fırat'tan Ceyhun'a kadar devletin sınırları uzanıyordu. Azerbaycan, Bağdat ve Tebriz, Horasan, Herat, Erzurum, Erzincan ve Kemah'ı içerisine alıyordu.⁴⁹

⁴² KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı –İran Siyasi Münasebetleri*, s. 2; YAZICI, "Cüneyd-i Safevî", s. 123..

⁴³ Mehmet SARAY, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s. 18.

⁴⁴ KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı –İran Siyasi Münasebetleri*, s. 2.

⁴⁵ Abdülbaki GÖLPINARLI, "Kızılbaş", *İA*, C: VI, İstanbul, 1977, s. 789.

⁴⁶ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C:II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 227.

⁴⁷ Faruk SÜMER, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 15

⁴⁸ SÜMER, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 21-22.

⁴⁹ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, s. 447.

Şah İsmail'in bu faaliyetlerini sürdürdüğü sırada Trabzon sancakbeyi olan Şehzade Selim 1501'de Tebriz'in Safeviler tarafından ele geçirilmesinden sonra bu bölgede yaşayan ve Safevi baskısından kaçan Akkoyunlu beylerini ve ahalisini Giresun, Trabzon ve Rize arasına yerleştirmişti.⁵⁰

1.3.1. Çaldıran Savaşı

Sefevilerin faaliyetleri Şehzade Selim'i babasına karşı taht mücadelesine itmmişti. Şehzade Selim Safevilerin faaliyetlerine karşı durağan kalan babası II. Bayezid'in yerine tahta geçmek istiyordu.⁵¹ Amasya, Niksar, Tokat ve Koyluhisar bölgesinde Safevi yandaşlarının çıkardığı isyanlar karşısında Şehzade Ahmed'in acizliği Yeniçerilerin de Şehzade Selim yanında yer almasına neden oldu. Bunun üzerine II. Bayezid Şehzade Selim'i payitahta çağırmişti. Babası ve kardeşleri ile yaptığı mücadele sonrası tahta geçen Şehzade Selim ilk iş olarak doğuda yükselen bir güç olan Safeviler üzerine 1514 yılında sefere çıktı.⁵²

Bu sırada Kuzeydoğu Anadolu'da iki tampon beğlik vardı. Yukarı-Kür boyunda Ahılkkelek, Ahıska, Altunkala, Çıldır, Ardahan, Göle ve Çoruh boyunda Şavşat, Artvin, Ardanuç, Oltu, Bardız, Narman, Torum, Pertekrek ve İspir bölgelerini kapsayan Sa-Atabago(Atabek Yurdu) beğliğinin başında Mirza Çubuk vardı ve Osmanlılara tabi idi. Atabekler'in güneyden komşusu olan ve Kırzioğlu tarafından Avşarlı-Türkmen Beyliği olarak adlandırılan beyliğin başında Sevindik han bulunuyordu. Sevindik Han da ırsen Osmanlılara tabi idi.⁵³

Edirne'de toplanan olağan üstü divanda savaş kararı çıktı. Bunun üzerine Selim I Safevi devleti üzerine sefere çıktı ve bu durumu bir mektupla Şah İsmail'e bildirdi.⁵⁴ Osmanlı ordusu Üç Kilise ve Bazırgan Suyu konakları, Dana-Sazı mevkiinden geçerek 20 Ağustos'ta Kara-Köy konağına ulaştı. Bu sırada Bayezid kalesi halkı gelerek, padişaha itaatlerini bildirdiler. 21 Ağustos'ta ordu Ovacık'ta konaklayacak

⁵⁰ BİLGE, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 42; KIRZIOĞLU, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s. 84-85.

⁵¹ Halil İNALCIK, "Selim I", *İA*, C: 10, MEB, İstanbul, s. 423-424.

⁵² Halil İNALCIK, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu üzerine Araştırmalar*, C: I, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2011, s. 137.

⁵³ KIRZIOĞLU, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s. 101-102.

⁵⁴ Mustafa Çetin VARLIK, "Çaldıran Savaşı", *TDVİA*, C: 8, İstanbul, 1998, s.193. İsmail Hami DANİŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: 2, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 6-7.

iken Şah'ın ordusunun da Çaldıran da olduğu haberi alındı. 22 Ağustos günü ordu Çaldıran ovasının kuzeybatısına konuşlandırıldı. Divan'da, 24 saat dinlendikten sonra harekete geçilmesi tartışılırken Rumeli Defterdarı Piri Çelebi akıncıların büyük bir kısmının şi'i bulunması verilecek bu müddet zarfında düşmanla anlaşma ihtimallerinin olduğunu ileri sürerek ertesi gün erkenden harekete geçilmesinin faydalı olacağını söyledi. Bu fikir padişah nezdinde onay gördü ve Selim I başında bulunduğu orduyu 23 Ağustos günü sabahleyin Çaldıran ovasına indirdi.⁵⁵ Osmanlı ordusu savaş nizamını almıştı, Anadolu beylerbeyi Sinan Paşa kumandasında Anadolu ve Zeynel Paşa'nın Karaman kuvvetleri sol cenahta, Rumeli Beylerbeyisi Hasan Paşa'nın başında bulunduğu Rumeli askeri ise sağ cenahta idi.⁵⁶ Ordunun merkezinde bulunan padişahın etrafı silahdar, sipahi , ulufeci ve gureba bölükleri ile çevrilmişti.

Şahın ordusu ise Türkmenlerden oluşan 80.000 kişilik bir kuvvetten oluşmaktaydı.⁵⁷ Şah İsmail 40.000 süvari ile ordunun sağ cenahını yönetiyordu. Diyarbakır Valisi Mehmed Han da sol cenahı yönetiyordu. Ordunun merkezinde ise başvezir Seyyid Nimetullah-oğlu Mir Abdalbaki vardı.⁵⁸

Şah İsmail'in Osmanlı ordusunun sol cenahına saldırmasıyla savaş başlamıştı. Bu hareket sonrası Rumeli Beylerbeyisi Hasan Paşa şehit olmuştu. Anadolu Beylerbeyisi Sinan Paşa'nın üstün başarısı sonucu Ustacoğlu Mehmed Han kuvvetleri fazlaca zayıf vermişlerdi. Osmanlı ordusu top ateşleriyle üstünlüğü kumuştı. Bu sırada Şah İsmail yaralanmıştı.⁵⁹ Sabahın ilk ışıklarıyla başlayan savaş akşama kadar sürmüş

⁵⁵ Remzi KILIÇ, "Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi ve Sonrası Gelişmeler (1514-1517), <http://remzikilic.com/yavuz-sultan-selimin-caldiran-seferi-ve-sonrasi-gelismeler-1514-1517-2.html>, Erişim Tarihi: 20.12.2015; Mustafa EKİNCİ, "Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı-Safevî İlişkileri", **Türkler**, C: 10, Ankara, 2002, s. 451; DANİŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 2, s. 11; NADERNEJAD, **XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevî Münasebetleri**, s. 130-133.

⁵⁶ M. Tayyib GÖKBİLGİN, "Çaldıran Muharebesi", **İA**, İstanbul, s. 329.

⁵⁷ KILIÇ, "Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi ve Sonrası Gelişmeler (1514-1517).

⁵⁸ UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C: II. s. 266; GÖKBİLGİN, "Çaldıran Muharebesi", s. 331; VARLIK, "Çaldıran Muharebesi", s. 194.

⁵⁹ Şehabettin TEKİNDAĞ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", **Tarih Dergisi**, C: 17, S: 22, İstanbul, 1967, s. 68.

Osmanlı ordusunun üstün mücadelesi karşısında Şah İsmail savaştan kaçmıştı. Savaş sonunda Selim I ve ordusu büyük bir ganimet ele geçirmişti.⁶⁰

Savaş sonunda Osmanlı ordusu, Rumeli Beylerbeyisi başta olmak üzere Sofya, Silistre, Karesi, Beyşehir, Pirizren sancak beyleri Lazyike ve Niğde beyi ve birkaç bin Rumeli askerini kaybetmişti.⁶¹

Selim I Çaldıran'dan sonra Tebriz'e doğru ilerlemeye başlamış ve 6 Eylül 1514 Cuma günü şehre girmişti. Padişah, Tebriz'de bulunan birçok sanatkârı İstanbul'a nakletmişti. Selim I Tebriz'de kendi adına para bastırmış, hutbe okutmuştu.⁶² Selim I 15 Eylül 1514'de ayrılarak Nahcivan üzerinden Karabağ'a çekilmişti. Yeniçeriler kışı Karabağ'da geçirmek istememişler ve isyan çıkarmışlardı. Ordu 22 Eylül Karabağ, 25 Eylül Revan, 28-29 Üç kilise ve 5 Ekim'de Kars, Gökçedağ yakınında konaklamıştı. Piri Paşa ordunun iase sıkıntısını gidermek için Bayburt taraflarına gönderilmiş ordu Erzurum'da iken Bayburt feth edilmişti. Gürcü Atabeklerinden İspir'i alındı. Doğu Bayezid, Erzincan, Bayburt, Tercan, Kiğı kaleleri Safevilerden feth edilmişti.⁶³ Padişah Amasya'da kışlarken Şah, Sultan'ın baharda yeniden İran üzerine sefer hazırlığında olduğu haberi ve Taclu Hatun'u geri almak istemesi üzerine elçi heyeti göndermişti. Ancak Selim I gelen elçi heyetinin ne sulh istemesini ne de Şah'ın hatununu geri vermeyi kabul etmemişti. Bu sırada Şah İsmail taraftarı Kürt Hacı Rüstem'in oğlu Pir Hüseyin Bey, Osmanlı tarafına iltica etmiş ve babasının hükmettiği bölgeler kendisine verilmişti. Selim I'in en büyük hedefi baharda tekrar sefere çıkarak Kızılbaş hareketine tamamen son vermek istiyordu. Ancak yeniçeriler erzak sıkıntısını bahane ederek yine Amasya'da da isyan etmişlerdi. Bunun müsebbibi olarak Dulkadiroğlu Ahmed'i görmüş bizzat hançerleyip başını kestirmişti.⁶⁴ Baharın gelmesiyle harekâta geçen Padişah Erzincan-Bayburt hattının elde tutulabilmesi için stratejik bakımdan önemli olan ve Türkmenlerin sığındığı Kemah kalesinin fethine yönelmişti. Varsaklu Mehmed Bey tarafından muhafaza edilen kale 19 Mayıs 1515 günü Padişahında katılımıyla umumi

⁶⁰ KILIÇ, "Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi ve Sonrası Gelişmeler (1514-1517); GÖKBİLGİN, "Çaldıran Muharebesi", s. 331; DANİŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 2, s. 12-14.

⁶¹ KILIÇ, "Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi ve Sonrası Gelişmeler (1514-1517)"; NADERNEJAD, **XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri**, s. 113.

⁶² DANİŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 2, 14.

⁶³ KILIÇ, "Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi ve Sonrası Gelişmeler (1514-1517)"

⁶⁴ KILIÇ, "Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi ve Sonrası Gelişmeler (1514-1517)"

bir hücumla ikinci vakti ele geçirilmişti.⁶⁵ Padişah'ın Dulkadirli fethiyle işgal olması ve sonrasında İstanbul'a dönmesi Şah'ı tekrar harekete geçirmiş Çaldıran'ın izlerini hızlı bir şekilde atmak için Diyarbakır havalisini kendisine bağlamıştı. Çaldıran zaferi sonrası Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'yu, tamamıyla, Ekim 1515'de Diyarbakır'ı, diğer şehirleri de 1515-1517 tarihleri arasında olmak üzere Güneydoğu Anadolu'yu ve İç Anadolu bölgesini kalıcı olarak hâkimiyeti altına almıştır.⁶⁶Bölgede yaşanan Türkmen ve Kürt aşiretleri Osmanlı'ya bağlandı. Bitlis hâkimi Şeref Bey, İstanbul'a bizzat gelip padişaha itaatini sundu(Mart 1516).

Osmanlı, Doğu Anadolu yüksek yaylasının ilhakıyla stratejik bakımdan üstünlük sağlamıştı. Böylece doğudan gelecek istilalara karşı Anadolu güvence altına alınmakta idi. Ayrıca bölgenin ilhakı ekonomik yönden de oldukça önemli idi. Tebriz-Haleb, Tebriz-Bursa ipek yolunun kontrolü tamamen ele geçmiş oluyordu.⁶⁷

Çaldıran seferi sırasında ve sonraki dönemlerde alınan Kemah, Erzincan, Tercan, Bayburt ve İspir bölgesi Erzincan merkez olmak üzere 25 Ekim 1514'de kuran Erzincan Eyaleti'ne bağlandı.⁶⁸

1.3.2. Yavuz Sultan Selim Dönemi Osmanlı-Gürcü İlişkileri

Atabey Kvarkvare, Ocak 1500'de öldükten sonra yerine oğlu Kayhosro, komşularıyla iyi ilişkiler kurarak Samsthe hâkimiyetini sağlamlaştırdı ve Osmanlı'ya bağlılığını bildirerek Osmanlı ordusunun ülkesine girmesini engellemişti. 1502'de Koyhosro'nun ölümü üzerine tahta Mirza Çubuk geçti. Mirza Çubuk Ardanuç'tan hakim olduğu Çoruh havzası, Ardahan, Göle, Oltu ve İspir bölgelerini yönetiyordu.

⁶⁵ KILIÇ, "Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi ve Sonrası Gelişmeler (1514-1517); Gökür GÖĞEBAKAN, "Doğu Anadolu'nun Osmanlı Hâkimiyetine Girişi", **Türkler**, C. 9, Ankara 2002, s. 464.

⁶⁶ KILIÇ, "Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi ve Sonrası Gelişmeler (1514-1517); Remzi KILIÇ, "Şah İsmail ile Sultan Selim Arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hakimiyet Mücadelesi"<http://remzikilic.com/sah-ismail-ile-sultan-selim-arasinda-dogu-ve-guneydogu-anadoluda-hakimiyet-mucadelesi.html>, Erişim Tarihi: 04.11.2015; EKİNCİ, "Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı-Safevî İlişkileri", s. 455; DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 2, s. 18.

⁶⁷ İNALCIK, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I**, s. 139.

⁶⁸ KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi**, s. 56.

Selim I'in girişimleri ile Mirza Çubuk Osmanlı'ya tabi oldu. Böylece Atabek yurdunda Osmanlı nüfuzu yerleşti.⁶⁹

Bu sırada Gürcistan bölgesinde kıtlık yaşanıyor ve feodal beylerin önderliğinde kalabalık gruplar Trabzon sınır hattında yağma hareketlerinde bulunuyorlardı. Bu durum üzerine Şehzade Selim 1504-1508 yılları arasında Gürcistan üzerine üç akın yaptı. Bu akınlar sırasında Canet ve Acara bölgeleri Osmanlı topraklarına katıldı. Trabzon'dan yola çıkan Selim I, Melo'ya gelmiş Gonio Kalesi'ni almıştır. Daha sonra Arhavi, Viçe, Atina, Hopa, Gonio, Batum, Çhala, Beğlevan, Makriali ve Sarp bölgeleri Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Samtshe Atabeği Mirza Çabuk Osmanlı hakimiyetini kabul etti. Mirza Çabuk Osmanlı hakimiyetini tanıdıktan sonra fetih hareketlerinde Şehzade Selim'e kılavuzluk etmiştir. Mirza Çabuk'un kılavuzluğunda gerçekleştirilen 1508 yılındaki Kutais seferinde Kutais şehri ve çevresi yağma ve talan edildi. Gürel ve İmeret Osmanlı Devleti'ne tabi olarak vergi ödemeyi kabul ettiler.⁷⁰

Çaldıran seferi dönüşü Osmanlı ordusunda iaşe sıkıntısı ortaya çıkmış Gürcistan hâkiminden istenilen erzaklar gelmeyince Gürcü toprakları yağmalanmaya başlandı. Bu olaylar üzerine Gürcü Mirza Çabuk istenilen erzakları ve ayrıca İspir kalesinin anahtarlarını göndermişti.⁷¹

Samtshe Atabeyi Mirza Çubuk vefat edince tahta oğlu Kvarkare geçti. Ancak amcası Menuçehr, II. Kvarkare'ni tahta geçmesini kabullenmedi ve saltanatı ele geçirmek için Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Bu teklifi kabul eden Yavuz Sultan Selim Erzincan Beylerbeyi Mirza Mehmed Bey'i Samtshe'ye gönderdi. Osmanlı desteğini alan Menuçehr 17 Aralık 1516 yılında Samtshe atabeyi oldu.⁷² Kvarkare bunun üzerine Şah İsmail ile görüşüp Safevilerin desteğini aldı. Kvarkare'ye destek için Rumlu Div Ali komutasındaki Safevi ordusu Samsthe'e girdi. I. Menuçehr Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Mirza Mehmed Bey komutasındaki Osmanlı ordusu I. Menuçer ile birlikte Samtshe'ye girdi. Ancak I. Menuçehr savaş sırasında öldü. Mirza Mehmed Bey şehid oldu Osmanlı ordusu

⁶⁹ GÜMÜŞ, XVI. Asırda Osmanlı-Gürcistan İlişkileri, s. 120.

⁷⁰ BİLGE, Osmanlı Çağı'nda Kafkasya, s. 42; GÜMÜŞ, XVI. Asırda Osmanlı-Gürcistan İlişkileri, s. 52, 56.

⁷¹ GÜMÜŞ, XVI. Asırda Osmanlı-Gürcistan İlişkileri, s. 122.

⁷² BİLGE, Osmanlı Çağı'nda Kafkasya, s. 45; GÜMÜŞ, XVI. Asırda Osmanlı-Gürcistan İlişkileri, s. 122-127.

yenilgiye uğradı. 1518 yılında Kvarkare Tebriz'e giderek Şah İsmail'e tabiiliğini bildirdi.⁷³

Diğer taraftan Kartli Kralı Davit'in ilk yıllarındaki tecrübesizliğinden faydalanmak isteyen Kral Aleksandr, 1509'da Kartli'ye savaş açtı ve birçok yeri işgal etti. 6 Ağustos 1509'da Gori Kalesi ve çevresini aldı. Fakat İmereti'ye Osmanlı ordusunun geldiğini duyunca Kutais'e geri dönmek zorunda kaldı.⁷⁴

24 Ekim 1517'de Gürcü beyleri Osmanlılara itaatini bildirmişti. Bunun üzerine Şah İsmail 1518 senesinde büyük bir ordu ile Gürcistan üzerine sefere çıktı. Kartli Kralı X. Davit, Şah İsmail'e itaat etti ve her yıl 300 at yükü ipek göndermeyi kabul etti. X. Davit'in vergi ödemeyi kesmesi ve I. Levan'ın Şeki vilayetine saldırması üzerine 1521 yılında Şah İsmail yeni bir Safevi kuvvetini Gürcistan üzerine gönderdi. Tiflis ve Ağcakale Safeviler eline geçti. Şah İsmail'in vefatına kadar Tiflis Safevilerde kaldı. 23 Mayıs 1524 yılında Şahın ölümünü fırsat bilen X. Davit tekrar Tiflis'i ele geçirdi.⁷⁵

1.4.Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Yapılan Fetih Hareketleri

Yavuz Sultan Selim'in vefatı üzerine tahta tek varisi olan Süleyman I geçti. Süleyman I saltanatının ilk yıllarında Batı politikasını ön plana çıkarmış bu bağlamda Rodos, Belgrad seferleriyle meşguldü. Bu sırada Şah İsmail ise gerek akrabalık ilişkileri gerekse Rumlu Div Ali'nin Gürcistan seferleriyle Şamahı, Şeki, Kakhet ve Kartli gibi bölgeleri Tebriz' tabii kılmıştı. Daha önce de Atabek Yurdunu himayesi altına almıştı. Diğer taraftan Gürel, Dadyan, İmeret gibi Batı Gürcistan ülkeleri ile Abaza ve Kıyı Çerkes bölgeleri İstanbul'a tabii duruma gelmişti. Osmanlı'ya bağlı bulunan Kırım'a bağlı Dağıstan, Kabartay ve Kuban-Çerkes ülkeleri Osmanlıyı dolaylı yoldan metbu tanıyorlardı.⁷⁶

⁷³ BİLGE, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 45; GÜMÜŞ, *XVI. Asırda Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, s. 127-129.

⁷⁴ GÜMÜŞ, *XVI. Asırda Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, s. 53.

⁷⁵ BİLGE, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 45-46; KIRZIOĞLU, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s. 123-124.

⁷⁶ KIRZIOĞLU, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s. 124.

1.4.1. Kanuni Sultan Süleyman'ın I. Doğu Seferi

Şah İsmail'in 23 Mart 1524'de ölümü üzerine Tahmasb I Safevi tahtına geçti. Tahmasb I'in saltanata geçişini duyurmak için Osmanlı Devleti'ne Safeviler tarafından elçi gönderilmemişti. Horasan'da Özbek akınlarının ilerlemesi, ayrıca Tebriz'de bulunan Sünni yerli bilginler ile Gilan hükümdarının Osmanlı Devleti'ne, Safevi üzerine sefere çıkmaları dileğini bildiren gizli mektuplar gönderdiği görülmektedir.⁷⁷ Bunun üzerine Süleyman I, Gilan Hakimine mektup göndermiş İran coğrafyasındaki ahvalin haber edilmesi istenmiştir. Eş zamanlı olarak Tahmasb I'e de bir tehditname gönderilmiştir:⁷⁸

“Otağ-ı gerdun-nıtak, arazi-i Tebriz ve Azerbaycan, belki Memalik-i İran ve Turan ve sair Semerkand ü Gorasan sahralarında kurulmak mukarrer oldu. Şimdiye değin, Macar ve Frenkler'den Belgrad ile Rodos'u feth için uğraştım. Şimdi de duymuş olasın ki, artık senin üzerine varacağım. Ataların gibi Şeyhliğe dönüp de Şahlığı bırakmazsan; karınca olup torağa girsen ve kuş olup havaya uçsan bile seni komayup Tanrının yardımı ile, yeryüzünü vücud-ı habîsünden tahtir ederüm. Fermân-ı kadr-ı nifazuma cevap gönderüp; er isen, vaktuna hazır olasın.”

Süleyman I, İran üzerine seferini 1526 yılında planlamakta idi ancak Batı tarafında yaşanan gelişmeler bu seferin 1534 yılına kadar gecikmesine neden oldu.

Ayrıca Mohaç seferi sırasında Anadolu'da ortaya çıkan isyanlar Anadolu'nun iç güvenliğini sarsmıştı. İbrahim Paşa'nın isyanları bastırması özellikle Doğu sınırında ilticaların yaşanmasına neden olmuştu. Osmanlı toprağı olan Bağdat'ın Tahmasb I tarafından zapt edilmesi ileri gelen Safevi Hanedanından Ulama hanın Osmanlıya iltica etmesi ve Bitlis hakimi Şeref Han'ın da Safevilere sığınması Süleyman I'i İran üzerine tamamen yönlendirmişti.⁷⁹ Nihayet 1533'te Habsburglarla yapılan barışla Batı politikasını bir düzene koyan Süleyman I hem Doğu sınırlarının muhafazası için hem de Sünni-Şia mücadelesine tamamen son vermek için bu sefere çıkmıştı.⁸⁰

Süleyman I, İbrahim Paşa'yı önden göndermişti. 21 Ekim 1533'te sefere revan olan Paşa Aralık 1533'te Halep'e vardı ve kışı burada geçirdi. Baharın gelmesiyle beraber

⁷⁷ KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s. 125.

⁷⁸ KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s. 126.

⁷⁹ Feridun EMECEN, “İrakeyn Seferi”, **TDVİA**, C: 19, İstanbul, 1999, s. 116.

⁸⁰ Feridun EMECEN, “Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti”, **Türkler**, C: 9, Ankara, 2002, s. 511.

Bağdat üzerine gitmeyi düşünüyordu ancak Mayıs 1534'de Diyarbakır'a gelmiş burada Ulama Han'ın etkisiyle Şah'ında Horasan'da olmasından da faydalanarak Tebriz'e yönelmişti. 6 Ağustos 1534 günü Tebriz'e küçük bir çarpışma sonucu girmişti. Ulama Han Tebriz Beylerbeyliğine getirilmişti.⁸¹

Süleyman I, 11 Haziran 1534 günü sefere katılmak için Üsküdar'a geçmiş⁸², uzun bir yolculuğun ardından Erzurum'a ulaşmış bulunuyordu. İbrahim Paşa'nın Tebriz'e girdiğini haber alan Şah, Tebriz'e doğru harekete geçince, Kanuni Sultan Süleyman'da Erzurum'da hareketle hızlı bir şekilde 28 Eylül'de Tebriz'e girdi. Gilan Hâkimi de bu sırada Padişah'ın huzuruna çıkmış ve bağlılığını bildirmişti. Tebriz'in muhafızlığı Şirvan oğlu Mehmed Mirza'ya verildi. Tahmasb I'in Sultaniye'de olduğu öğrenen Kanuni üzerine yürüdü ancak Çaldıran yenilgisini göz önünde bulunduran Şah Osmanlı ordusu önüne çıkmadı ve yıpratma taktiğini uyguladı. Kanuni Sultaniye'ye geldiğinde savaştan ordu bulamadı. Şah'ın yanında bulunan Dulkadiroğlu Şahruh Bey oğlu Mehmed itaatini arz etti.⁸³

Osmanlı ordusu bundan sonra Bağdat'a yöneldi burada kaleyi Safevi yanlısı Tekelü Mehmed Han muhafaza ediyordu. Osmanlı ordusunun üzerine doğru geldiğini haber alan Tekelü Mehmed Han buradan Şiraz'a kaçtı ve şehir 28 Kasım 1534'te mukavemet olmadan ele geçirildi.⁸⁴ Bağdat'ta kışı geçirdikten sonra Kanuni Sultan Süleyman 3 Temmuz 1535'de ikinci defa Tebriz'e girmişti.⁸⁵ Ancak Tahmasb I İsfahan'a, Ulama Paşa'da Ucan yaylasına kaçmıştı. Yine savaştan ordu bulamayan Kanuni Sultan Süleyman İstanbul'a dönmek üzere 27 Ağustos 1535'de Tebriz'den hareket etmiştir. Dönüş güzergâhında 5 Ekim 1535'de Bitlis'te Divan kurulmuş Erzurum eyaletinin teşekkülüne karar verilmişti. Daha Tebriz'de iken itaatini arz

⁸¹ EMECEN, "İrakeyn Seferi", s. 116; DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 2, 166-167.

⁸² Feridun EMECEN, "Süleyman I", **TDVİA**, C: 38, İstanbul, 2010, s. 66; DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 2, s. 165.

⁸³ EMECEN, "İrakeyn Seferi", s. 116; KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s. 151-152; DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 2, s. 169.

⁸⁴ EMECEN, "İrakeyn Seferi", s. 116; NADERNEJAD, **XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri**, s. 139.

⁸⁵ DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 2, s. 176.

eden Dulkadurlu Mehmed Han Beylerbeyi olarak tayin olunmuştu.⁸⁶Ulama Han'ın Osmanlı devletine iltica etmesi, Şeref Bey'in Safevilere ilticasına yol açmıştır.⁸⁷

1.4.2. Kanuni Sultan Süleyman'ın II. Doğu Seferi

Süleyman I, 19 Haziran 1547'de imzalanan İstanbul Antlaşması ile batı sınırını güvence altına almıştı. Beş yıl için Batı sınırında sağlam bir barış kurulmuştu. Süleyman I Batı politikası ile meşgul iken Şah Tahmasb İran'da yeniden dirlik ve düzeni kurmuş, Gürcistan ve Şirvan'a hakim olmuştu. Ayrıca Özbeklerle mücadelesinde üstünlüğünü korumuştur.⁸⁸ Ayrıca doğu sınırındaki taciz hareketleri ve Elkas Mirza'nın kardeşine isyan etmesi sonrasında Osmanlı'ya sığınması gibi nedenler Osmanlı Devleti'nin doğuya yönelmesini tetiklemiştir.⁸⁹ Tahmasb I'in Şirvan'ı sıkıştırması, Sünni halkın müracaatları ve Şirvanşah Prensi Burhan Sultan verdiği uzun mücadeleler sırasında Safeviler ile başa çıkamayacağını anlamıştı. Bunun üzerine İstanbul'a giderek Osmanlıdan yardım istedi.⁹⁰

Kanuni, şehzade Selim'i Edirne'nin muhafazası için bıraktıktan sonra 29 Mart 1548'de İstanbul'dan hareket etti.⁹¹ Konya'da Şehzade Bayezid, Sivas'ta Şehzade Mustafa, Padişahı karşıladı. Kanuni Adilcevaz ve Hoy üzerinden 27 Temmuz 1548 günü Tebriz'e ulaştı.⁹² Şah Tahmasb İrakeyn seferinde olduğu gibi yine Osmanlı ordusunun karşısına çıkmadı. Hatta Osmanlı ordusu daha Sivas'ta iken Doğu Anadolu'yu tahrip etme, arazi ve bitkileri yakıp yıkma, hayvanları ve insanları bölgeden sürüp götürmüş böylece Osmanlı askerini ve hayvanlarını aç bırakma yoluna gitmişti.⁹³ Padişah 1 Ağustos günü Tebriz'den ayrıldı. Osmanlı ordusunun

⁸⁶ KILIÇ, "Kars ve Çıldır Havalisinin XVI. Yüzyıl'da Osmanlı Devleti'ne Katılması" <http://remzikilic.com/kars-ve-cildir-havalisinin-xvi-yuzyilda-osmanli-devletine-katilmasi.html>; Erişim Tarihi: 07.02. 2016. Erzurum Beylerbeyliği'nin kuruluşu ve Gelişmesi için bkz. Dündar AYDIN, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluşu ve Gelişmesi Devri(1535-1566), Türk Tarih Kurumu**, Ankara, 1998; NADERNEJAD, **XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri**, s. 139.

⁸⁷ Bekir KÜTÜKOĞLU, "Tahmasb I", **Vekayi'nüvis Makaleler**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1994, s. 298.

⁸⁸ KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s. 179.

⁸⁹ KÜTÜKOĞLU, "Tahmasb I", s. 303; EMECEN, "Süleyman I", s. 68; NADERNEJAD, **XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri**, s.141.

⁹⁰ KÜTÜKOĞLU, "Tahmasb I", s. 303.

⁹¹ DANİŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 2, s. 255.

⁹² EMECEN, "Süleyman I", s. 69.

⁹³ Remzi KILIÇ, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları**, İstanbul, Şubat 2001, s. 46.

merkeze çekilmesinden sonra Tahmasb I tarafından ele geçirilen Van üzerine gidildi. Kalenin alınması için Vezirazam Rüstem Paşa görevlendirildi. 24 Ağustos'ta kale ele geçirildi. Kanuni burasını beylerbeylik merkezi haline getirdi.⁹⁴Kanuni Sultan Süleyman buradan Diyarbekir'e (29 Eylül) iki ay sonra'da Halep'e geçti. Bu durumu fırsat bilen Tahmasb I Adilcevaz, Erciş, ahlat yöresini yağmaladı ve Kars Kalesi'ni inşaa eden Osmanlı askerlerini katletti. Bu durum karşısında Kanuni, Elkas Mirza'yı Kum ve Kaşan'a kadar olan yerleri yağmalamak ve tahrip etmek için görevlendirdi.⁹⁵ Ayrıca Van Beylerbeyliği'ne atanan İskender Paşa da Hoy'u ele geçirdi. Kanuni Sultan Süleyman bu seferde de istediği sonuca ulaşamamıştı. Osmanlı Devleti'nin artık Safevi olgusunu yıkamayacağını anlaşıldı ve sınır boyunda güçlü kalelerle bunun önüne geçilmeye çalışıldı. Bundan dolayı Hakkari bölgesini de içerisine alan Van Beylerbeyliği kuruldu.⁹⁶

1.4.3. Süleyman I'in III. Doğu Seferi

Erdel olayları vuku bulduğunda Vezir Ahmed Paşa görevlendirilmişti. Ancak bu sırada Erzurum serhaddinde Osmanlı- Safevi askerleri arasındaki çarpışmalar Doğu sorununu daha ön plana çıkarmıştı. Bu sırada Şehzade Mustafa'nın taht için varis olduğu ve Padişahın Mustafa'nın lehine tahtan çekilmesi, Kanuni'nin hastalığı, dedesi Yavuz gibi saltanata geçmesi fikrindeydi. Bu durum karşısında Hürrem Sultan ve Rüstem Paşa harekete geçmiş. Etrafındakilerin sözü ile hareket eden Sultan şehzade Mustafa'yı hedef almıştı. Böyle elim bir olayın tepkilerinin kapatılmak istenmesi de Padişahın İran üzerine sefere çıkmasına neden olmuştu.⁹⁷

Kanuni 28 Ağustos 1553 günü İstanbul'dan ayrıldı.⁹⁸ Sefer yolunda olan padişahın ilk hedefi şehzade Mustafa idi. Şehzade Bayezid Edirne muhafazası ile görevlendirildi. 5 Ekim'de şehzade Mustafa idam edildi. Bu sırada Rüstem Paşa'nın yerine vezirazamlığa Kara Ahmed Paşa'yı getirdi. 8 Kasım'da Halep'e ulaştı. Şehzade Cihangir'in zamansız ölümü burada vuku buldu. Şehzadelerin ölümü yaşlı padişahı derinden üzmüştü. Buna rağmen Halep'te beş ay kaldıktan sonra Safeviler

⁹⁴ EMECEN, "Süleyman I", s. 68-69; KILIÇ, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları, s. 49; DANIŞMEND, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: 2, s. 258.

⁹⁵ BİLGE, Osmanlı Çağı'nda Kafkasya, s. 49.

⁹⁶ EMECEN, "Süleyman I", s. 69; KIRZIOĞLU, Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi, s. 180-205.

⁹⁷ EMECEN, "Süleyman I", s. 69.

⁹⁸ DANIŞMEND, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: 2, s. 278.

üzerine seferden vazgeçmemiştir. 9 Nisan 1554'te harekete geçen ordu 12 Mayıs'ta Diyarbakır'a vardı. 15 Mayıs'ta Cülek mevkiinde divan-ı harb toplandı. Bundan sonra Kars önlerine gelen padişah Safevilere harp ilan etti. 13 Temmuz'da Revan, 28 Temmuz'da Nahcivan tahrip edildi. Bundan sonra Padişah kışı geçirmek üzere Erzurum-Sivas güzergâhından Amasya'ya ulaştı.⁹⁹

Neticesiz kalan Nahcivan seferinden dönüşte Erzurum'da iken Safevi elçisi Kaçar Şahkulu gelerek Tahmasb I'nin mütareke isteğini padişaha ilettiler. 26 Eylül 1554'de Kanuni tarafından kabul gördü ve bunun üzerine iki taraf arasında mektuplaşma başladı. Kanuni'nin Amasya'da kışlaması ve özellikle Erdebil ocağının tahribini içeren tehditkâr mektuplar neticesinde Şah Tahmasb barışa yöneldi.¹⁰⁰

1.4.4. Osmanlı-Safevi Arasındaki İlk Sulh Amasya Antlaşması

Amasya Barışı ile Osmanlılar ile Safeviler arasında yaklaşık olarak yarım yüzyıl devam eden düşmanlığa son verilmiştir. Osmanlılar Amasya antlaşmasına kadar Safevileri meşru saymıyorlardı, antlaşmanın yapılması ile Safevi Devleti resmen tanınmış oldu.¹⁰¹

17 Mayıs 1555'de barış görüşmeleri için Şah Tahmasb'ın Eşik Ağası Ferruhzâd Bey, 100 kişiyi aşan mahiyeti ile Amasya'ya geldi. Görüşmeler neticesinde 1 Haziran 1555'de anlaşma yapıldı. Buna göre; İranlı hacılara Osmanlı topraklarından geçiş hakkı, Hz. Ali dışında diğer Halifeleri, sahabeyi ve Hz. Aişe'yi lanetlemelerinin yasaklanması, Safeviler tarafından sınır tacizleri olmaz ise Osmanlıların karşı tarafa geçmeyeceklerinin teminatı verilmişti.¹⁰² Amasya Antlaşması ile Gürcistan toprakları da Osmanlılar ile Safeviler arasında paylaşılmıştı. Kakhet, Mosuk, Ahıska, Borçalı kesimleri, Kartli, Göri, Tiflis ve Meshetiye Safevilere verilmiş iken, Başiaçuk, İmaret, Dadyan/Megrel, Güryel/Güriyan, Trabzon sınırına kadar olan Keyhüsrev ülkesi de denilen Çoruh boyundaki, Atabek Yurtları, Dav-Eli, Ardahan, Ardanuç,

⁹⁹ EMECEN, "Süleyman I", s. 69; DANİŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 2, s. 290.

¹⁰⁰ KÜTÜKOĞLU, "Tahmasb I", s. 312; İlhan ŞAHİN-Feridun EMECEN, "Amasya Antlaşması", **TDVİA**, C: 3, İstanbul, 1991, s. 4; Mikheil Svanidze, "The Amasya Peace Treaty between the Ottoman Empire and Iran(June 1, 1555) and Georgia", *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, Vol. 3, no. 1, 2009, s. 192.

¹⁰¹ KILIÇ, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları**, s. 77; NADERNEJAD, **XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri**, s. 116.

¹⁰² ŞAHİN-EMECEN, "Amasya Antlaşması", s. 4; DANİŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 2, s. 294-295.

Oltu ve Tortum kesimleri Osmanlı Devletinde kalmıştır. Ayrıca, Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Tebriz Osmanlı Devleti'nde kalıyordu.¹⁰³

1.4.5. Süleyman I Dönemi Osmanlı-Gürcü İlişkileri

Erzurum Beylerbeyliğinin kurulmasından sonra Gürcistan bölgesine yapılan fetih hareketlerinin merkezi haline gelmişti. Dulkadirlioğlu Mehmed Han Erzurum Beylerbeyi olduğunda Erzurum şehri henüz onarılmakta olduğundan Bayburd Kalesi'nde oturuyordu. 1536'da Mehmed Han Atabek IV. Korkora üzerine sefer düzenlemiştir. Bu seferle Atabek Yurdu'nda beş Gürcü beyine ait olan bölgeler itaat altına alınmış, yağma hareketlerinde bulunulmuş ve birçok ganimet ele geçirilmiştir. Atabek IV. Korkora'nın bu seferde yenilmesi üzerine II. Bagrat Atabeklerin Kür boyundaki topraklarına saldırmasına fırsat vermişti. Bu nedenle Osmanlı'ya bağlı Açıkbaz Meliki Erzurum Beylerbeyi ile anlaşmışlardı.¹⁰⁴ Mehmed Han II. Seferini 1537 yılı içerisinde gerçekleştirmiştir. Bu seferde Mehmed Han kuvvetleri birçok şehit vermiştir.¹⁰⁵

Tahmasb I, 27 Eylül 1538'de Sultan Şahruh'u tahtından indirerek Şirvanşahlar Devleti'ni İran'a ilhak etti. Kardeşi Elkaz Mirza'yı buraya vali tayin etti. Tahmasb I Kartli Kralı I. Luasarb'ın Safevi hakimiyetinden kurtulmak istemesi üzerine 1540 yılında Kartli üzerine yürüdü. Tahmasb I'in bu Gürcistan seferi sırasında Tiflis teslim oldu ve Safeviler bütün Kartli bölgesini ele geçirdiler. Kartli Kralı I. Luarsab, Samtshe'ye sığındı.¹⁰⁶

Tahmasb I feth ettiği Güney Kafkasya topraklarında idari bir düzenlemeye gitti. Tiflis merkezli Kartil-i Gürcistan, Şemahı merkezli Şirvan, Gence merkezli, Karabağ ve Revan merkezli Çukursaad eyaletlerini oluşturdu.¹⁰⁷

1541 yılında İmeret Kralı III. Bagrat Osmanlı tabiyetinden çıkarak Samtshe Atabeyliğinin Kür nehri boylarındaki topraklarına saldırdı. Bu sırada Osmanlıya

¹⁰³ KILIÇ, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları, s. 77-78.

¹⁰⁴ KIRZIOĞLU, Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi, s. 161-163; AYDIN, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, s. 88-90; GÜMÜŞ, XVI. Asırda Osmanlı- Gürcistan İlişkileri, s. 132.

¹⁰⁵ KIRZIOĞLU, Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi, s. 165.

¹⁰⁶ BİLGE, Osmanlı Çağı'nda Kafkasya, s. 49; GÜMÜŞ, XVI. Asırda Osmanlı- Gürcistan İlişkileri, s. 61-62.

¹⁰⁷ BİLGE, Osmanlı Çağı'nda Kafkasya, s. 49.

bağlı Livane sancağını işgal etti. III. Bagrat, Atabek Kvarkare'yi esir alarak İmeret'e götürdü. Gürel Dadyanı da bu olayda III. Bagratı destekliyordu. Atabek IV. Kvarkare'nin oğlu Keyhüsrev İstanbul'a gelerek Süleyman I'den yardım istedi.¹⁰⁸ Bunun üzerine Süleyman I, Erzurum Beylerbeyi İsfendiyaroğlu Musa Paşa'ya Gürcistan seferine çıkmasını emretti. 1543 baharında İsfendiyaroğlu Musa Paşa Oltu kalesini kuşattı ancak başarısız oldu. Musa Paşa ve birçok askeri şehit oldu. Yardıma gelen Diyarbekir Beylerbeyi Hadım Ali Paşa Gürcü birliklerini yendi. 1545 yılında Erzurum Beylerbeyi Temerrüd Ali Paşa Gürcistan seferine çıktı. Bu seferde III. Bagrat Kartli Kralı I. Luarsab'ı ittifak olmaya çağırıyordu. Oltu'nun kuzeyinde Kanlıçemen'de iki ordu karşı karşıya geldi. Osmanlı ordusu Samtshe Atabeyi II. Keyhüsrev tarafından destekleniyordu, I. Luarsab da III. Bagrat'ı destekliyordu. Osmanlı ordusunun muzaffer olduğu savaş sonrası Batum, Oltu, İspir ve Pasin Osmanlı topraklarına katıldı.¹⁰⁹

1546 yılında Şah Tahmasb II. Gürcistan seferine çıktı. Şah, Görünürde kardeşi Elkas Mirza'yı bağışlamak amacıyla Gürcistan'a girmişti. Ancak asıl neden Safevilerin Şeki valisinin I. Levan tarafından öldürülmesi idi. Şah ordusu ile Tebriz'den çıkıp, Arpaçay ve Penpek üzerinden Ahılkelek'e vardı. Bu sefer sonucunda bütün Kür boyları ile Kartli ve Kahet Safevilerin eline geçti. III. Bağrat Şah'a biat etti.¹¹⁰

Süleyman I, Kara Ahmed Paşa Gürcistan seferi için görevlendirdi. Erzurum, Sivas, Dulkadir ve Karaman Beylerbeyleri de Üçüncü vezir Kara Ahmed Paşa'ya katıldı. Bu seferde, Tortum, Akçakala, Kemhis, Pertekrek ve Livane feth edildi. Tav eli bölgesi Osmanlı topraklarına katılmış oldu.¹¹¹

1550 yılında Erzurum Beylerbeyi Kara Şahin Mustafa Paşa daha önce Safevilere tabi olan Maçahel üzerine sefere çıktı. Bu seferde Tavusker bölgesi Osmanlı topraklarına

¹⁰⁸ BİLGE, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 49.

¹⁰⁹ BİLGE, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 49; KIRZIOĞLU, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi*, s. 173-174; GÜMÜŞ, *XVI. Asırda Osmanlı- Gürcistan İlişkileri*, s. 133.

¹¹⁰ BİLGE, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 50; KIRZIOĞLU, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi*, s. 175.

¹¹¹ BİLGE, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, s. 49; DANIŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: 2, s. 261; GÜMÜŞ, *XVI. Asırda Osmanlı- Gürcistan İlişkileri*, s. 136-137; Jülide AKYÜZ, "19. Yüzyılda Osmanlı-Gürcü İlişkilerine Bakış", *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (15-17 Ekim 2008)*, Kars, 2009, s. 1.

katıldı. 1551 yılında Çerkes İskender Paşa Ardanuç seferine çıktı. Ardanuç, Şavşad, Hanak, Göle ve Ardahan ele geçirilerek Erzurum Eyaleti'ne bağlandı.¹¹²

1.5.III. Murat Dönemi Osmanlı- Safevi İlişkileri

Sultan III. Murat tahta geçtiği sırada Kanuni zamanında İran ile yapılan 1555 Amasya Antlaşması'nın şartları devam ediyordu. İran şahı III. Murat'ın cülusunu tebrik etmek için Elçi olarak Tokmak Hanı göndermişti. İran elçisi büyük bir kabile ile İstanbul'a gelmiş padişaha değerli hediyeler sunmuştu. Hediyeler arasında muhteşem bir çadır, çeşitli halılar, Firdevsi'nin Şehnamesi gibi değerli parçalar vardı. İran heyeti daha İstanbul'da iken Şah Tahmasb ölmüş, taht kavgaları başlamıştı. Bunun üzerine Tokmak Han heyetiyle beraber alelacele dönmek zorunda kalmıştı.¹¹³

Şah Tahmasb elli dört sene saltanattan sonra 985 de vefat etmiş yerine oğlu II. İsmail tahta geçmişti. Beş altı ay sonra II. İsmail'in katli ile biraderi Muhammed Hüdabende¹¹⁴ Safevi tahtına çıktı. Ancak II. İsmail'in katline neden olan isyan bu süreçte hala bastırılmamıştı. Van Beğlerbeğisi Hüsrev Paşa, İran'daki saltanat değişimini karışık durumu ifade ederek bu durumdan faydalanmak gerektiğini payitahta bildirmiş ve İran üzerine hemen harb olunursa intikamın alınabileceğini arz etmişti.¹¹⁵ Divan-ı Hümayunda savaş taraftarıydı ancak Sokullu Mehmed Paşa eski İran savaşlarını göz önünde bulundurarak İran'a karşı savaş açılmasına muhalif hareket ediyordu ve bu durumu padişaha arz eylemişti. Sokullu İran coğrafyasının zor fethedileceğini bildirmiş ve bölge ele geçirilse bile halkın Osmanlı Devleti'ne tabi olmayacağını Sultan Süleyman dönemindeki seferleri de ileri sürerek fethin zorluğunu ileri sürmüştü.¹¹⁶ Arzda Muhammed Hüdâbende'nin memleketi

¹¹² BİLGE, **Osmanlı Çağı'nda Kafkasya**, s. 52; KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi**, s. 207; GÜMÜŞ, **XVI. Asırda Osmanlı- Gürcistan İlişkileri**, s. 139.

¹¹³ Bekir KÜTÜKOĞLU, "Şah Tahmasb'in III. Murad'a Cülus Tebriki", **Tarih Dergisi**, C. XI, S. 15. Ayıbasım İstanbul 1960, s. 7-9.

¹¹⁴ Abdurrahman Şeref, "Özdemiroğlu Osman Paşa", **Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası**, C. IV, S. 21, 1300.

¹¹⁵ Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi II**, Haz. Bekir Sıtkı BAYKAL, Mersin 1992, s. 32; Faris ÇERÇİ, **Gelibolulu Mustafa Ali ve Kühü'l Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri**, C: II, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 2000, 262.

¹¹⁶ Abdurrahman Şeref, "Özdemiroğlu Osman Paşa", 1301.

yönetmeye kudreti olmadığı eğer bu fırsattan Osmanlı yararlanabilirse İran coğrafyasının topraklara dâhil edilebileceği belirtiliyordu.¹¹⁷

II. Selim'den beri padişahların bizzat sefere çıkma adetlerinden vazgeçildiği için sefere bir serdar tayini gerekiyordu. Ancak İran seferi iki cepheden açılması düşünüldüğünden alışlagelmişin dışında orduya Vezir Lala Mustafa Paşa ve Vezir Sinan Paşa olmak üzere iki serdar tayin olundu. Vezir Mustafa Paşa Erzurum canibinden Şirvan'ın fethine, Vezir Sinan Paşa ise, Bağdad ve Şehrizol caniblerinden İran coğrafyasında fetih hareketlerinde bulunacaktı.¹¹⁸

Vezir Lala Mustafa Paşa'nın emrine, Diyarbekir Beğlerbeği Derviş Paşa, Diyarbekir ve ana tabi' Kürdistan askeri ile, Erzurum, Karaman ve Rum Beğlerbeğleri kendilerine tabi olan züema ve erbab-ı tımar ile, Rumeli'den Silistre Sancağı Beği Davud Beğ, Tırhala sancağı Beği Veli Beğ ve Köstendil sancağı beği Hüseyin Beğ ve Anadolu beğlerinden Kastamaonu, Saruhan ve Hamidili sancağı beyleri sancaklarına tabi olan züama ve erbab-ı tımar ile, sipahi oğlanlarından 1500 kişi, Genellikle sol ulufeciler bölüğünden olmak üzere 3000 yeniçeri ve 100 darbzen verilmişti. Vezir Sinan Paşa'nın emrine ise Dulkadir, Halep, Şehrizol, ve Bağdad Beğlerbeğleri, Rumeli'den Ohri, Avlonya, Yanya sancakları beğleri askeri ile, Anadolu'dan Hüdavendigar, Tekeili ve Bolu sancakları beğleri sancakları askeri ile ve Humus sancağı beği alaybeyi ve zü'ama ve erbab-ı tımar ile Şam yeniçerilerinden 200 kişi, Genellikle serhadlere gönderilen 1500 silahdaran, 100 darbzen ve 2000 yeniçeri verilmişti.¹¹⁹

Fakat daha İstanbul'da iken iki paşa arasında anlaşmazlık baş göstermişti. Aynı seferde birbirine düşman olan iki serdarın seraskerliği mahzurlu görüldüğünden, III. Murad'ın idaresiyle Sokullu Mehmed Paşa her iki serdarla da ayrı ayrı görüştükten sonra Vezir Mustafa Paşa İran seferine tek başına serdar olmuştur.¹²⁰ Osmanlı ordusunun Şirvan seferi boyunca uğradığı menziller Nusretname'de verilmiştir:

Üsküdâr - Mâldepesi - Pendîk - Çayköprü - Dilderesi - Çınârîh - Köprü- Kanûkılı-
Minâreliköy - İznîk -Yenişehir - Akbıyık Bâzârcık - Bozüyük- İnönü - Kâlbırcık -

¹¹⁷ Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, **Solak-Zâde Tarihi**, Haz. Vahit ÇUBUK, C. II. Ankara 1989, s. 333.

¹¹⁸ MD, XXXII, s. 368. h. 663.

¹¹⁹ MD, XXXII, s. 368. h. 663.

¹²⁰ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C: III/I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 58.

Sakkâ - Bilkavâk - Döger - Agûrân - Selîmçâvuş – Geçeler-Eber - Karalar - Akşehir -
İlgûn - Sûlurengi - Gelmîh - Konya - Bîgariogli Hayre'd-dînlü - Akçaşehirkabak -
Umûdlar - Obrûk - Na'zezan-Niğde- Bükat - Karahisâr-ı Develü - İncesû -
Kayseriyye - Bârsama - Sultânhanı - Çıbıkçayırı - Şehr-i kışla - Latifhanı-
Danişmend-özi-Koçhisar - Öğnüd-özi - Abâşanı - Şahneçemeni - Akşehir-ovası –
Suşehri- Urçalderesi - Yassıçimen - Palihûr - Çamûrşeyhi - Tulûs – Akdegirmen-
Mâmâhâtûn - Penkbeli - Cenîs - Çermik - Erzurûm - Şühedall - Hasankal'ası - Hûbek
- Senâmîr - Tûmâdâmı - Soğanlı - Cebel-i Allâhü-ekber Göle sancağında - Vargınıs -
Ardahân-ı kebîr - Begre Hâtûn - Yenikal'a- Gûrzâhgöli - Rukâvîl - Akşehir -
Pervânegöli - Gülek - Akyabaşı - Zâlî'na Gölkenârı - Nazırbâzârhanı - Alket - Kenâr-
ı âb-ı Kür - Tiflîs-lûcî Kenâr-ı âb-ı kübr - Karasûbaşı - Burzi-degirmeni -
Aslâneskûre - İller oyuğı - Tobkavâk - Danîki - Sûnunberu cânibi - Sâmiş – Celâyir-
Ereş - Çaylıkenârı - Dehîne - Toprâkkal'a - Kâpû - Cisir ki bünyâdşâd - Cisirün berü
bâşı - Sultâncık - Aznâverti - Kabursûyu Sâkşçe - Kenâr-ı âb-ı Kür - Muhrân -
Kal'a-i İmlâhûr Kal'a-i Gori - Mûhas - Süremboğâzı - Zenâv - Kal'a-i Bedra - Dükâr
– Azgur Kalası, Kala-i Ahîsha- Avderye –Arğıssaha-Ardahân-ı meyşe - Kal'a-i
Ardahân - Köprübaşı – Hûbkâr-Penk Kal'ası - Oltu Kal'ası - Karye-i Ayed 13 -
Karye-i Bâş-Der-nized Pâsîn- Erzurûm cem'â menâzil 134(yüz otuz dört).¹²¹

1.5.1. Çıldır Savaşı

Erzurum'da toplanan Osmanlı kuvvetleri, Ordu Deve-boynu, Hasan-Kal'esi, Çoban Köprüsü, Kanlı Dağ ve Soğanlı Derbendi üzerinden 5 Ağustos 1578'de Ardahan'a varmış burada konaklamıştı.¹²² Bu sırada Tokmak Han'ın 30.000 kişilik kuvveti ile Ardahan bölgesinin tahribine teveccüh ettiği casuslardan öğrenilmiş, bu defa bizzat Serdâr Lala Mustafa'nın adı ile tehdit mektubu gönderilmişti. Namede Amasya antlaşmasından beri riayet olunan barışın ma'hud olaylar nedeniyle ve İran tarafından ihlali üzerine Azerbaycan ve Şirvan'ın fethinin takarrür ettiği ifade edildi.¹²³

Osmanlı ordusu 8 Ağustos 1578'de Ardahan'dan hareket etmişti. Begre-Hatun menzilinde konaklandığı sırada, menzil güzergâhı üzerinde bulunan Gürcü

¹²¹ Nusretname, s. 176-177.

¹²² Nusretname, s. 84; KÜTÜKOĞLU, Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri, s. 53.

¹²³ KÜTÜKOĞLU, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, s. 53.

kalelerinin zaptedilmesi kararlaştırıldı. Aynı gün Varazaoğlu Mahmud Han ülkesinden Vale kalesi zapt edildi.¹²⁴

“Küffâr-ı hâkisârın Beğlerine Serdâr Mustafâ Paşa, Kal’a-i Ardahan’dan kalkmazdan mukaddem bir âdem gönderüp, dimişler idi ki, “Sen ki Altunkal’a sâhibi olan Manuçahr’sın. Sana ma’lûm ola ki: Ben ki Rûm Pâdişâhı’nın bir ednâ Vezîriyim. Üşde yüz elli bin İslâm ‘askeriyle üzerünge geldim. Eger gelüp, Dîn-i İslâm Pâdişâhı’nın çerisine istikbâl edüp, mütâba’at ve mürâca’at edersen, biz dahi, senin hâline münâsib ve şânına mülâyim ri’âyet edelim. Eger ‘inâd ve muhâlefet edüp, serkeşlik edersenğ, üş üzerine varurum. Ve Ellerüni, Vilâyetlerüni yıkup, yakup, harâb ederim. Ve ‘Asker-i İslâm üzerüne varup, bir mîkdâr emek ve zahmet harc edüp, nâ-çâr olduğın vakit, havfa gelüp mütâba’at edersen, kat’â özüriñg ve bahânenğ makbûlüm degildir. Hemân seni sene gerek ise, ta’cîl gelüp, Dîn-i İslâm’a tâbi’ olasın. Ve Elüni ve Vilâyetlerüni bize teslîm edesin.” deyü (haber)gönderildi.”¹²⁵

Diğer taraftan Safevîlerde savaş hazırlıklarında bulunuyordu. İran Şahı, Türkmen Emir Hasan Tebriz Beylerbeyliği’ne, Tokmak Muhammed Han da Revân Beylerbeyliği’ne getirilmişti. Osmanlı ordusu, Samshe’de ilerlerken, İran’ın kuzey sınırlarını korumakla görevli olan Tokmak Han, gerçek hedefin Gürcistan değil İran olduğunu anlayarak Osmanlı ordusunu durdurmak için bölgeye gelmiştir.¹²⁶ Osmanlı Ordusu karşısında ümerasını savaşa teşvik etmek için bütün hazinesini, askerin mühimmâtı ve iaşesi için kullanacağını ifade ediyordu.¹²⁷

1578 yılında İstanbul’daki Avusturya Elçisi’nin bir dostunun verdiği bilgiye göre, İran Şahı’nın iki yüz bin kişilik bir orduya sahipti. Dört kola ayrılan ordu şu şekilde idi: Azerbaycan cephesinde Hudabende’nin Haremi ile Başveziri Mirzâ Selman Câbirî idaresinde 40.000 kişi, Bağdat cephesinde İkinci kol, Solak-Hüseyn idaresinde 40.000 kişi, Erzurum cephesinde Revân Beylerbeyi Tokmak Han

¹²⁴ KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 54; Remzi KILIÇ, “Kars ve Çıldır Havalisini XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ne Katılması, <http://remzikilic.com/kars-ve-cildir-havalisinin-xvi-yuzyilda-osmanli-devletine-katilmasi.html>. Erişim Tarihi: 07.01.2016

¹²⁵ *Tarih-i Osman Paşa*, Haz. Yunus ZEYREK, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001, s. 20.

¹²⁶ GÜMÜŞ, *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, s. 163.

¹²⁷ KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 46.

idaresindeki üçüncü kol 20.000 ve 100.000 kişilik dördüncü kol da, Şah'ın emrinde ve merkez Kazvin'de ihtiyatta tutuluyor ve Horasan'ı kolluyordu.¹²⁸

Yenikale'nin muhasarası sırasında Serdar kullarından ve Rumeli yiğitlerinden 40-50 neferlik bir grup, Çıldır ovasına inip Çıldır gölüne yaklaştıkları sırada Safevi öncü kuvvetlerine rast geldiler. Orduya haber vermeden hemen savaşa tutuştular.¹²⁹ Ancak Safevi ordusunun bir dağı tamamen kapladığı anlaşılacak şekilde hemen Serdar'a haber verildi. Serdar tarafından Diyarbakır Beylerbeyisi Derviş Paşa düşmanın define memur edildi. Derviş Paşa 400 kadar süvari ile öncü kuvvetleri ile savaşa tutuştu. Derviş Paşa'nın zor durumda kalması üzerine Özdemiroğlu Osman Paşa ve Dulkadirli Mutab-zâde Ahmed Paşa yardıma gönderdi.¹³⁰ Osmanlı ordusunun muzafferiyeti ile sonuçlanan savaşta beşbinden fazla Safevî askeri öldürülmüş, 500 Safevi askeri esir alınmıştır. Buna karşılık 200 kadar Osmanlı askeri telef olmuştur. 1514 yılında yapılan Çaldıran Savaşı'ndan sonra ilk defa Osmanlı ile Safevi arasında bir meydan muharebesi olmuştur. Çıldır Savaşı yağın yağmur nedeni ile top ve tüfek kullanılmadan yalnız kılıç ve kargı ile yapılmıştır.¹³¹

Çıldır zaferiyle, Gürcistan kapıları Osmanlı ordusuna açılmıştır. Meshiya prensi Menuçehr'in annesi Dedis imedi, Çıldır savaşından bir gün evvel Serdar'ın karargahına elçi göndermiş ve oğlu Menuçehr'i rehin yolu ile göndermeğe, Vergi ödemeğe hazır olduğunu bildirmişti. Çıldır savaşından bir gün sonra Minûçehir, beş-altı bin askeriyle gelerek Serdar Lala Mustafa Paşa'ya itaat etti. Altunkale ve çevresindeki otuz iki kale Osmanlı topraklarına katılmıştır. Menuçehr'e Azgur Sancağı, kardeşi Kuarkuar'a Oltu Sancağı, pek çok hediye ihsanıyla hil'atlar giydirilerek verilmiştir. Menuçehr, Şirvân ve Tiflis'in ele geçirilmesinde Lala Mustafa Paşa'ya kılavuzluk etmiştir. Çıldır savaşının verdiği muzafferiyet coşkusu ile Pazar günü Ardahan Sancakbeyi Abdurrahman'ın Serdarlığı ile, Çıldır, Ahalkelek, Tümüük kalelerini feth edildi. Böylece 4 günlük zaman zarfında

¹²⁸ KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s. 282.

¹²⁹ **Nusretname**, s. 97; İsmail Hami DANİŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 3, Türkiye Yayınevi, İstanbul, s. 21. ÇERÇİ, **Kühü'l-Ahbâr**, s. 276-277.

¹³⁰ **Nusretname**, s. 100; DANİŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, s. 21.

¹³¹ **Nusretname**, s. 102, 112; KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri**, s. 55-56; KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s. 289-290; Feridun EMECEN, "Çıldır Eyaleti", **TDVİA**, C: 8, İstanbul, 1993, s. 300; İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C: III/I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 59; **Asafî Dal Mehmed Çelebi ve Şecâ'atnâme**, Haz. Mustafa ERAVCI, MVT Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 16.

Altunkale-Atabeğliği ile Mahmud Han Ülkesi/Ahıska Beğliği toprakları fethi tamamlanmış oldu.¹³²

Davut Han'a, Lala Mustafa Paşa tarafından bir mektup gönderilmişti. Name de Osmanlıya itaat etmesi istenilmişti. Ancak Davut Han bu itaat mektubuna rağmen Safevilerin hizmetinde kalmayı tercih etti. Tiflis üzerine Özdemiroğlu Osman Paşa öncülüğünde Osmanlı Ordusu gönderildi. Davut Han daha önceden Tiflis'i terk ettiği için hiçbir mukavet görmeden 24 Ağustos 1578'de şehir zapt edildi. 29 Ağustos Cuma günü, Padişah adına iki kilise ve Kür nehrinin öte yakasında da Lala Mustafa Paşa adına bir kilise camiye çevrildi. Padişah adına hutbe okundu, ordu ile Cuma namazı kılındı. Tiflis Eyalet haline getirilmiş, beylerbeyliğine Kastamonu Sancak Beyi Mehmed Bey getirilmiştir. Tiflis kalesine 300 yeniçeri, 100 fâris, sol ulufecilerinden 200 sipahi, 2500 hisareri konulmuş, ayrıca 150 azeb, 300 gönüllü ve 200 atlı tüfekli yazılmıştır. 30 Ağustos günü Kabur suyu kenarında bekler iken Saruhan Sancağı Beyi Kaytas Bey elçiliği ile Kartli Beyi İskender Han Osmanlı Ordugâhı'na gelerek itaatını arz etti. İtaati üzerine İskender Han'a ülkesi beylerbeylik olarak verildi.¹³³

1.5.2. Koyun Geçidi Savaşı

Emirhan, Çıldır savaşının sonucunu ve Lala Mustafa Paşa'nın Şirvan'a doğru hareketini öğrenince Karabağa yönelmişti. Emir Han Nahçıvan, Azerbaycani Berda'a, Gence ve Karabağ askerlerinden oluşan 20.000 kişilik bir kuvvete sahipti.

Osmanlı ordusuna gece baskını yapmak isteyen Emir Han Yora ve Alazini yakınlarından Kür'ü geçerek fırsat kollamaya başlamıştı. Bu durum karşısında düşmanın def edilmesi için Diyarbakır Beylerbeyisi Derviş Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa, Dulkadirli Beylerbeyi Mustafa Paşa, Halep Beylerbeyi Mehmed ve Erzurum Beylerbeyi Behram Paşalar görevlendirildi. Koyun-Geçidi (Kür) kenarı Emir Han tarafından tutulmuş, oğlu Murad Han idaresindeki kuvvetler taarruza

¹³² Nusretname, s. 103; KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 57; KIRZIOĞLU, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s. 290-291; Fahrettin KIRZIOĞLU, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953, s. 525; DANİŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: 3, s. 23; *Tarih-i Osman Paşa*, s. 23; *Asafî Dal Mehmed Çelebi ve Şecâ'atnâme*, s. 16; ÇERÇİ, *Künhü'l-Ahbâr*, s. 290-291.

¹³³ KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 58-59; KIRZIOĞLU, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s. 292; UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C: III/I, s. 59.

geçmişti. 9 Eylül 1578’de Koyun-Geçidi’nde öğleye doğru başlayan savaş akşam karanlığına kadar devam etti. Büyük bir bozgun yaşan Safevi ordusundan 5.000 kadar asker öldürülmüştü. Ayrıca savaşın Kür nehri kıyısında olması hasebiyle yaklaşık 10.000 Safevi askeride nehirde boğulmuştu. Bozgun dan kaçabilen Safevi askerleri Kazvin, Azerbaycan ve Nahçıvan’a dağılmışlardır. 10 Eylül 1578’de Şeki’nin feth haberi geldi. 60 nahiyesi ile Şeki sancağı Aleksandır Han’ın oğlu Ereğle Mirza’ya tevcih edildi. Koyun-Geçidi muzafferiyeti bütün Şirvân Ülkesi’nin kolayca Osmanlılar eline geçmesini sağladığı gibi Safevilere asker ve maddi anlamda ağır külfet oldu.¹³⁴

1.5.3. Kars Kalesinin İnşası

Kars Kalesi, Kafkasya ve İran cenahında önemli bir mevkiye bulunuyordu. Safevî ve Osmanlı kuvvetleri arasında yapılan savaşlarda ve Safevilerin sınır ihlallerinden zarar gören kale yıkılmaya yüz tutmuştu. Anadolu’nun kilidi konumundaki Kars kalesi Erzurum serhaddinin sınır güvenliği için önemli bir askeri garnizondur. Bu nedenle Lala Mustafa Paşa’nın emri ile kalenin imarı için gerekli olan hazırlıkların yapılmasına 1578’in sonunda başlanmıştır.¹³⁵ Lala Mustafa Paşa Kars Kalesi’nin yapılması için gerekli olan hazırlıkların görülmesi için sancakbeylerine mektuplar yazmış, ayrıca İstanbul’dan da hükümler gönderilmişti. 50 binden fazla halk kalenin taşlarını ayıklamak ve kayabaşı, dereiçi gibi bölgelerde bulunan taş ocaklarından taş çıkarmak, kireç kuyularını doldurmak, kereste işleri ile uğraşıyordu. Erzurum’da veba çıkması nedeniyle ırgat ve usta temini, kemah, Erzincan, büyük Ardahan, Göle ve Ahıska gibi yerlerden karşılanıyordu.¹³⁶

Osmanlı Ordusu 5 Temmuz 1579’da Erzurum’dan çıkmış Deveboynu-Künbedlü arasındaki güzergâhı takip ederek 26 Temmuz 1579’da Kars’a ulaşmıştır. Serdar ile Beylerbeyiler kalenin keşfini yapmış yedi burcun inşası beylerbeylerine, harap

¹³⁴ KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 60-61; KIRZIOĞLU, *Osmanlılar’ın Kafkas Ellerini Fethi*, s. 298-299; DANİŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: 3, s. 24-25.

¹³⁵ KIRZIOĞLU, *Osmanlılar’ın Kafkas Ellerini Fethi*, s. 322; DANİŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: 3, s. 41; Oktay KIZILKAYA, “Tarihi Süreçte Kars Kalesi ve Etrafında Cereyan Eden Olaylar”, *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (15-17 Ekim 2008)*, Kars, 2009, s. 195.

¹³⁶ KIRZIOĞLU, *Osmanlılar’ın Kafkas Ellerini Fethi*, s. 322; Aysel AĞBABA, XVI. Yüzyıl Mühimme Defterlerine Göre Kars(1558-1637), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars, 2014, s. 104.

kapıların tamiri de kapıkullarına havale edilmiştir. Saltuklulardan kalma temeller üzerine 28 günde iç kale 58 günde de dış kale bitirildi. Surun mesahası 5000, küçük hisar ve hendeklerle 40000 ziraat baliğ oluyordu. Beylerbeyi sarayı tamir edildi, dış kalede Padişah, iç kalede Serdar için ayrıca Behram ve Mahmud Paşalarla Yeniçeri Ağası İbrahim Ağa adına birer cami inşa edildi. Serdar için bir mektep; muhafazada kalacak asker için kışla, iki köprü, üç kapı, bir gizli kapı ve hisar merdiveni inşa edilmiştir. Kale güvenliği için üç gözetleme kulesi inşa edildi.¹³⁷

Kars Kalesi'nin inşası sırasında Safevi tacizini ve saldırılarını önlemek için karakol hizmetine Sabık Lahsa Beylerberi Ahmed görevlendirilmiş ve mahiyetine Ohri, Avlonya, Niğbolu ve İşkodra sancakbeyleri idaresindeki Rumeli kuvvetleri verilmişti.¹³⁸

Kars'ın şenlendirilmesi sırasında Tokmak Han'ın adamları, sürekli saldırılarda bulunuyordu. Bu olaylar üzerine 3 Ekim 1579'da, Anadolu Beylerbeyi Cafer Paşa'nın serdarlığında otuz bin'den ziyade kuvvetle Revân ve çevresinin tahribi kararlaştırıldı. Cafer Paşa'ya Diyarbekr Beylerbeyi Beram Paşa, Karaman Beylerbeyi ve Rumeli Beylerbeyi de yardım ediyordu. Bu durumu duyan Revân Hâkimi Tokmak Han kaçmıştır. Revan'a seher vakti varılmış ancak tokmak Han'ın izine rastlanılmamıştır. Çoğu Ermeni olmak üzere yirmi bin esir ve pek çok ganimet ele geçirilmiştir. Revân'ın çarşısı ve pazarı tahrip edildi. Serdâr kışı da Erzurum'da geçirmiş ve bahar da Revân'a muhkem bir kale inşa ederek bu bölgeyi kesin olarak Osmanlı topraklarına katmayı kararlaştırmıştır. 15 Ekim 1579'da Şah'ın barış isteyen namesi geldi. Namede: *“Mutlak salahiyeti hazi elçisi gelip Padişah'ın arzusuna muvafık şartlar ileri sürerse ricasının Padişah'a arz olunacağı”* ifade edilmiş Ayrıca tokmak Han'ın Revan tahribinden dolayı vürud eden şikayetnamesine de : *“Kars tamiri sırasında azıklanmağa giden askere ve at oğlanlarına vaki' tecavüzlerin intikamını almak isteyen beylerbeylerine mani olunamadığı; şimdiye kadar yapılan sulh teşebbüslerinin hep avutmağa münhasır kaldığı; geçen kış içinde ve bu def'a*

¹³⁷ Nusretname, s. 259-261; KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 76-77; KIRZIOĞLU, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi*, s. 324-325; KIRZIOĞLU, *Kars Tarihi*, s. 526; DANİŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: 3, 44; *Tarih-i Osman Paşa*, s. 60-61; ÇERÇİ, *Künhü'l-Ahbâr*, s. 334.

¹³⁸ KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 78; KILIÇ, “Kars ve Çıldır”, <http://remzikilic.com/kars-ve-cildir-havalisinin-xvi-yuzyilda-osmanli-devletine-katilmasi.html>. Erişim Tarihi: 07.01.2016.

Kars tamiri sırasında geçen 3-4 ay zarfında pek âlâ musalaha zemini hazırlanması mümkün iken, kâh Şah'dan mektub gelmesi kâh Tatar Hüseyin Mirza'nın avdetini beklemek gibi bahanelerle sulh teşebbüslerinin ta'lik ve tavik edildi: bu def'a Şah'ın Tebriz'e gelerek muharebeye hazır olduğu tehdidinde bulunmakla, bu takdirde Padişah'ın da külliyetli kuvvetlerle hareket edip nice ülkeleri feth ve garet etmesinin zaruri olacağı” cevabı verildi. Kars, Anı, Geçivan, Magazverd ve Kağızman kaleleri inşası ve tamiri yapılmış Şirvan'da mülakatlar yapan Kırım Hanı beklenmek istense de, yağın şiddetli kar ve ortaya çıkan soğuktan dolayı 27 Ekim 1579'da Erzurum'a dönmüştür.¹³⁹

1.5.4. Sinan Paşanın Gürcistan Seferi

Kafkasya'da feth edilen bölgelerin elde tutulması fazlasıyla zordu. Tiflis daima İranlıların ve Gürcülerin baskısı altında kalıyordu. Lala Mustafa Paşa Şark serdarlığında başarılı olmasına rağmen Sinan Paşa taraftarlarının baskısı nedeni ile azl olunmuş yerine İran Serdar'ı olarak Sinan Paşa atanmıştır.¹⁴⁰

Sinan Paşa'nın Şark serdarı olarak İran ve Gürcistan hakimlerine gönderilmesindeki amaç Tiflis ve Şirvan bölgesindeki aksayan işleri düzenlemek, Gürcülerin tacizlerini engellemek, İran ile sulh edilmez ise Şirvan üzerinden Kazvin'e yürümek, Gürcistan hakimiyetini güçlendirmek için zapt edilen bölgelerde ki kalelerin onarımı ve tamiri olduğu kaydedilmiştir.¹⁴¹

Sinan Paşa 25 Nisan 1580'de Üsküdar'a geçerek Şark seferine çıktı. Sinan Paşa Erzurum'a varınca Dulkadirli Hacı Maksud Bey başkanlığında bir İran sefaret heyeti geldi. Elçilik heyeti buradan İstanbul'a gönderildi. 4 Ağustos günü heyet Üsküdar'dan İstanbul'a geçirildi. 15 Ağustos'ta Divan-ı Hümayun'a kabul edilen

¹³⁹ Nusretname, s. 263; KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri**, s. 80-82. KILIÇ, “Kars ve Çıldır”, <http://remzikilic.com/kars-ve-cildir-havalisinin-xvi-yuzyilda-osmanli-devletine-katilmasi.html>. Erişim Tarihi: 07.01.2016; ÇERÇİ, **Kühü'l-Ahbâr**, s. 338.

¹⁴⁰ Mehmet İPŞİRLİ, “Koca Sinan Paşa”, **TDVİA**, C: 26, İstanbul, 2002, s. 138; KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri**, s. 108; DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 3, s. 55.

¹⁴¹ GÜMÜŞ, **XVI. Asırda Osmanlı-Gürcistan İlişkileri**, s. 229; Gelibolulu Ali, **Fursatname**, Haz. Rana Von Mende, Berlin, 1989, s. 4a (146), 7a(152).

Maksud Bey ile genel olarak sulhun tesisi için müzakerelerde bulunulmuştur. 11 Eylül günü elçilik heyeti avdet etmiştir.¹⁴²

Diğer taraftan Sinan Paşa 6 Temmuz 1580'de Tomanis Boğazına vardı. Tomanis kalesi onarılmak istense de şiddetli kış buna müsaade etmedi.¹⁴³ Bu sırada Kapıcılar Kethüdası Yemişçi Hasan Ağa Sadaret mührünü Sinan Paşa'ya getirerek vezaret müjdesini verdi.¹⁴⁴ Bundan sonra Tiflis'e varan Serdar askerinin şikayeti üzerine Tiflis Beylerbeyi Hacı Beyoğlu Ahmed Bey'i azl ederek yerine Yusuf Giorgi Beyi atadı.¹⁴⁵ Serdar Kars'a avdet etmeye karar verdi. Sinan Paşa'a Kars'a varmıştı ki Şah'ın ordusuyla Arpaçay'a kadar gelip geri döndüğünü haber aldı. Bunun üzerine Tebriz'in fethi için hazırlık yapılmaya başlandı. Ancak Haydar Ağa elçilikle sulh için geldi. Tebriz üzerine yapılması planlanan seferden vazgeçildi. Serdar Kars'ı müstakil bir beylerbeyilik olarak tesis etti ve Silistre sancağı Beyi Hızır Paşa'ya tevcih etti.¹⁴⁶ Daha sonra Hasankalesi üzerinden Erzurum'a vardı(9 Kasım 1580). Şah-Kulu Sultan yapılacak olan sulhun tesisi için Erzurum'a geldi. 1581 baharında yapılacak olan sefer Serdarın iyimser tavırları yüzünden tehir edildi. Sinan Paşa 26 Temmuz 1581'de İstanbul'a döndü.¹⁴⁷

İran Şahı Mehmed Hüdabende barış yapmak için Türman İbrahim Han başkanlığında büyük bir elçilik heyetini İstanbul'a gönderdi. Elçilik heyeti 29 Mart 1582'de İstanbul'a geldi. 7 Nisan günü Divan'a kabul olan heyet hediyelerini ve nameyi sundu. Şahın gönderdiği namede genel olarak Osmanlılar tarafından feth edilen bölgelerin Osmanlı toprağı sayılması kabul ediliyordu. Ancak Şirvan'ın Osmanlılar'a bırakılmaması ve Şahın senelik haraç ödemek istememesi belirtiliyordu. Bu durum karşısın da Osmanlı feth edilen bütün toprakların Osmanlı Devleti'ne ilkah olması ile barış yapacağı şartını bildirdi. Aksi takdirde tekrar İran üzerine sefere çıkılacağı

¹⁴² KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri**, s. 109-110.

¹⁴³ **Fursatname**, s. 21b(187).

¹⁴⁴ **Fursatname**, s. 24b(193).

¹⁴⁵ "Ahmed Paşa ki su-i halkla menfur ve tama hamile asakir-i mansure mabeyninde mezmûm ve mahkur idi hatta Serdar-ı Melik-i Ara hazretleri havali-i Tiflis'e vasıl oldukları gibi Tiflisiyan şikayete ve mumailayhin zulm ve teaddisini hikayata başlamışlar idi." **Fursatname**, s. 28b(201).

¹⁴⁶ "Kars müstakil beğlerbeğilik olması münasib görülüb Silistre beğı Hızır Beğ tevcih-i latifleri zikrindedir." **Fursatname**, s. 42a(228).

¹⁴⁷ KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri**, s. 110-115; DANİŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C: 3, s. 58.

ifade edildi. Serdar Sinan Paşa'nın hem yapılacak seferleri tehir etmesi hem de sulhun tesisinde başarısızlığı üzerine 6 Aralık 1582'de azl edilmesine karar verildi.¹⁴⁸

1.5.5. Ferhat Paşa'nın İran Serdarlığı

Sinan Paşa'nın azlinden sonra Şark serdarlığına 29 Aralık 1582'de Ferhat Paşa getirildi.¹⁴⁹ Serdar, 14 Nisan 1583'de Üsküdar'a geçmiş, 1 Mayıs'ta Şark'a hareket etmiştir. Ağustos ayında Kars'a vasil oldu. 11 Ağustos'ta Kars'tan ayrılan Ferhat Paşa güzergâhı üzerinde bulunan Şuregel ve Talin kalelerini tamir ettirmiş, Revan üzerine yürümüştür. Osmanlı ordusunun üzerine geldiğini haber alan Tokmak Han Revan'ı boşaltıp geri çekildi. Revan Osmanlılar tarafından 45 gün zarfında şenlendirildi. Revan Beylerbeyi olarak Hızır Paşa atandı. Bundan sonra Serdar Kars daha sonra 'da Kara Ardahan'a gelmiştir. Ferhat Paşa burada Tiflis'e hazine ve zahire nakline görevlendirilen Şam Beylerbeyi Hasan Paşayı bekledi ve onun avdetinden sonra Erzurum'a döndü.¹⁵⁰

Ferhat Paşa sefer için hazırlıklarını giderdikten sonra 12 Temmuz 1584'de Erzurum'dan hareket etti. Öncelikle Gürcü saldırılarına karşı korumasız ve acı olduğu düşünülen Ahılkelek ve Posof kaleleri ile Şavşad, Livane, Maçahel ve Acara-i ulya sancaklarına tabi kalelere muhafaza kuvveti tayin edildi. Maçahel, Lori ve Tomanis kaleleri tamir edildi.¹⁵¹

Bu sırada Anadolu Beylerbeyi Rıdvan Paşa ve Tiflis Beylerbeyi Balcı Hasan Bey ile Tiflis'e zahire ve hazine ikmal için görevlendirildiler. Rıdvan Paşa, Tiflis'ten ayrılıp Tomanis'e doğru hareket ettiği sırada Safevi ve Gürcü ittifakından oluşan kuvvetlerle karşılaştı. Daha sonra Tomanisten destek kuvvetlerin gelmesi ile Osmanlı ordusu muzaffer oldu. Simon'un başından tacı alındı. Bundan sonra Ferhat Paşa Ahışa'da

¹⁴⁸ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C: 3/1, s. 61; KIRZIOĞLU, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi*, s. 335-336; Mehmet İPŞİRLİ, "Koca Sinan Paşa", *TDVİA*, C: 26, İstanbul, 2002, s. 138. KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 116-119; DANIŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: 3, 61-62.

¹⁴⁹ Mehmet İPŞİRLİ, "Ferhad Paşa", *TDVİA*, C: 12, İstanbul, 1995, s. 383.

¹⁵⁰ KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 133-139; UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C: 3/1, s. 62.

¹⁵¹ KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 139-141; UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C: 3/1, s. 62; GÜMÜŞ, *XVI. Asırda Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, s. 239.

bir kale inşa etmek istemişse de askerinin muhalefeti nedeni ile Erzurum'a avdet etmek zorunda kaldı.¹⁵²

1.5.6. Meşaleler Savaşı

Lala Mustafa Paşa'nın Erzurum'a dönmesinden sonra Aras Han kumandasındaki otuz bin kişilik bir ordu 9 Kasım 1578'de Şemahı'da bulunan Osman Paşa'nın üzerine gelerek Şemahı'yı kuşatma altına aldılar. Kuşatma Safeviler ağır baskısı ile üç gün sürdü. Bu sırada Kırım Hanlığından Adil Giray komutasında gönderilen askerinin yetişmesi Osmanlı kuvvetleri üstünlüğü sağladı, Aras Han ve oğlu Dede Han tutsak alındı. Adil Giray kaçan İran askerini kovalayıp epey ganimetle döndüğü sırada İran askerlerince esir edildi. Osman Paşa bu olay üzerine Şirvan'da yanındaki muhafızlarla kalamayacağını anlamış Derbend'e çekilmişti. 1579 da Kırım Hanı Mehmed Giray 100.000 kişilik bir kuvvetle yardıma geldi. Osman Paşa ile Şemahı'ya gittiler ancak kışın gelmesi üzerine Kırım Hanı avdet emiş yerine oğlu Gazi Giray'ı bırakmıştır. Kırım kuvvetlerinin de desteğini alan Osman Paşa, İran Serdarı Gence Valisi İmam Kulu Hanla muharebeye tutuştu. İmam Kulu Han, Lala Mustafa Paşa'nın avdetinden sonra 1579 yılında dört ay kadar Tiflis'i muhasara etmiş ancak alamamıştı. İmam kulu Han 1583'de Gürcistan ve Dağıstan yardımcı kuvvetleri hariç olarak elli bin kadar bir kuvvetle Osman Paşa'nın üzerine geldi. 8 Mayıs günü Özdemiroğlu Derbend'ten çıkıp onu Samur'un güneyinde Baştepe mevkinde karşıladı.¹⁵³

Meşalelerin yakılıp gece boyu savaşın devam etmesi nedeniyle bu savaşa Meşaleler savaşı denmiştir. Dört gün dört gece devam eden savaşta İmam Kulu 7.000 telef verdikten sonra kaçtı. Şemahı ve Bakü tekrar alındı. Bundan sonra Özdemiroğlu avdete karar verip kendi yerine Dağıstan valiliğine Cafer Paşayı tayin etmişti. Bundan sonra Özdemiroğlu Kuzey Kafkasya'dan geçip Koban ve Taman ve Kerç yolu ile Kefe'ye geldi. İsyan eden Kırım Hanı Mehmed Giray'ı katl ederek isyanı

¹⁵² KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 142-144; NADERNEJAD, XVI. *Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, s. 163.

¹⁵³ İsmail Hami DANIŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, C: 3, İstanbul, s. 65; İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C: 3/1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 60.

bastırdı. Kırım Hanlığına İslam Giray geçti. Özdemiroğlu Deniz yolu ile İstanbul'a geçti ve Aralık 1584'de Sadrazam oldu.¹⁵⁴

1.5.7. Osman Paşa'nın Tebriz Seferi

Özdemiroğlu Osman Paşa Kırım meselesini çözüme kavuşturmuş Kastamonu'da kışı geçirmişti. Ancak Safevi cenahında olaylar durulmamıştı. Ferhad Paşa Şark serdarlığı görevinden askerin itaatsizliğine mani olamadığı gerekçesiyle azl edilmiş ve Özdemiroğlu Şark serdarlığına getirilmiştir.¹⁵⁵ Yeni serdar 8 Nisan günü Kastamonu'dan yola çıkmış Amasya-Tokat-Sivas-Erzurum hattından Tebriz'e varmıştı. Diğer taraftan Safevi hükümeti Azerbaycan'ın elden gitmesinin İran'ın birliğini bozacağı endişesi ile ordu ve mühimmat tedariki için Irak-ı Acem, Fars ve Kirman Hakimlerine emirler göndermiştir.¹⁵⁶ Safevi ordusunun direnişini kıran Özdemiroğlu 25 Eylül 1585'de Tebriz şehrine girmiştir.¹⁵⁷ 27 Eylül 1585'te Uzun Hasan Camiinde Cuma namazı kılınmış Sultan III. Murad adına hutbe okunmuştur.¹⁵⁸

Şah'ın serdarı ve veliahdı Hamza Mirza ile yapılan savaşlarda önce Osmanlı kuvvetleri başarılı oldu ise de daha sonra Hamza Mirza Cagalazade Sinan Paşa'nın 20.000 kişilik ordusunu bozmuştur. Osman Paşa'nın vefat etmesi üzerine Hamza Mirza üstünlüğü ele geçirmişti. Osman Paşa vefatından önce Cagalazade'yi serdarlığa vasiyet etmişti, Cagalazade de Osmanlı ordusunun fazla zaiyat vermeden geri çekilmesini sağladı. Bundan sonra Safevi kuvvetleri Tebriz'i geri almak için birçok defa saldırdılarsa da şehrin muhafazasında bulunan Cafer Paşa başarılı olmuştur.¹⁵⁹

¹⁵⁴ DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**; s. 66-67; UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C: 3/1, s. 60; Kemal ÇİÇEK, "Osman Paşa, Özdemiroğlu", **TDVİA**, C: 33, İstanbul, 2007, s. 472; KIRZIOĞLU, Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi, 331.

¹⁵⁵ DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**; s. 80; KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı- İran Siyasi Münasebetleri**, s. 148.

¹⁵⁶ KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri**, s. 154.

¹⁵⁷ ÇİÇEK, "Osman Paşa, Özdemiroğlu", s. 472, DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**; s. 81-82.

¹⁵⁸ KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri**, s. 157; **Tarih-i Osman Paşa**, 83.

¹⁵⁹ UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C: 3/1, s. 62; NADERNEJAD, **XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri**, s. 164.

1.5.8. Ferhat Paşa'nın 2. Serdarlığı

Cagalazade'nin serdarlığı Osmanlı Hükümeti tarafından rağbet görmemiş, Şark serdarlığına ikinci defa olmak üzere Ocak 1586'da Ferhad Paşa getirilmiştir.¹⁶⁰ 8 Nisan'da Üsküdar'dan hareket eden Serdar, Sivas-Erzincan güzergahından Erzurum'a vasıl oldu.¹⁶¹ Ferhat Paşa zor durumda olan Tebriz'e yardıma çıktı. Üç gün üç gece devam eden muharebe sonrasında Safevi kuvvetlerini bozdu, Gence'yi alıp Karabağ mıntikasına hakim oldu. Diğer taraftan Cagalazade de Bağdat valiliğine gönderilmiş ve ordusu ile Irak tarafından İran'a girmiş Nihaved şehrini almıştır. Ferhad Paşa'nın bu serdarlığı zamanında Gori ve Ahıska'da bir kaleler inşa edildi. Tomaş, Lori, Gori ve Ahışa Gürcistan ile Osmanlı arasında hududu meydana getirdi.¹⁶²

1.5.9. İstanbul Barış Antlaşması

Safevi Devleti Batı'da Osmanlı, doğuda Özbekler tarafından sürekli sıkıştırılıyordu. Bu nedenle Safeviler zorunlu olarak iki taraftan birisiyle barış yapmak durumunda idi. Safevi tahtına geçen Şah Abbas ülke içerisindeki kargaşayı yatıştırmaya çalışıyordu. Ayrıca 1589'de Yezd Hakimi Bektaş Han ve Fars bölgesindeki Dulkadirli tairesi şaha baş kaldırması, Afşar Hasan Han'ın istiklal davasında bulunmaları, Özbeklere karşı başarı kazanılamaması gibi nedenler Safevileri, Osmanlı Devleti ile barış yapmaya zorluyordu. Diğer taraftan uzun süren İran harpleri Osmanlı devletini maddi açıdan büyük sıkıntıya sürüklemiş ve askeri intizamın bozulmasına neden olmuştu.¹⁶³

İran elçilik heyeti Erdebil Hakimi Ustacalu Mehdi-Kulu Han çavuşlu başkanlığında Şah Kulu Halife ile Ali Kulu Sultan, diğer bir Mehdi Kulu Sultan, Tabip Ebu Talip ve altı yüz korucudan meydana geliyordu. Heyet Şehzade Haydar Mirza'yı da yanlarına alarak yola çıktı. Heyetin yola çıktığını haber alan Ferhat Paşa durumu İstanbul'a bildirdi. Kağızman'da konaklayan heyet 14 Ekim 1589'da

¹⁶⁰ İPŞİRLİ, "Ferhad Paşa", s. 383.

¹⁶¹ KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 167.

¹⁶² UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C: 3/1, s. 63; GÜMÜŞ, *XVI. Asırda Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, s. 248.

¹⁶³ KILIÇ, *Osmanlı İran Siyasi Antlaşmaları*, s. 127-128; KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 194; Bekir KÜTÜKOĞLU, "Murad III", *TDVİA*, C: 31, İstanbul, 2006, s. 174; Faruk SÜMER, "Abbas I", *TDVİA*, C: 1, İstanbul, 1988, s.18.

Hasankalesi'nde karşılandı. Bunun üzerine şartların ağırlığına bakılmaksızın Ferhat Paşa'nın İstanbul'a ulaşması emredilmişti. Ferhat Paşa 14 Ocak 1590 da İstanbul'a vasil olmuştu. Haydar Mirza ve elçilik heyeti de 18 Ocak'ta İstanbul'a gelmişti. Elçilik Heyeti başkanı Mehdi-Kulu Han, 24 Ocak'ta Veziriazam ve diğer vezirler tarafından 28 Ocak'ta da Divan-ı Hümayuna kabul edilmiş kabul edilmiş getirdiği mektupları vermiştir. Yapılan müzakereler sonucunda Osmanlı Devleti'ne ilhak olan yerler Tebriz, Karacadağ, Gence, Karabağ, Şirvan, Gürcistan, Nihaved, Luristan ve Şehrizar'un Safeviler tarafından Osmanlılara bırakıldığı kabul edilmiştir. Ashâb-ı Kirâm'a ve Raşid halifeler ile Hz. Aişe'ye küfür yasaklanmıştır. Karşılıklı olarak esirler serbest bırakılmıştır.¹⁶⁴

¹⁶⁴ KILIÇ, **Osmanlı İnan Siyasi Antlaşmaları**, s. 128-131; KÜTÜKOĞLU, "Murad III", s. 174; KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi**, s. 379; Rahimi-zâde İbrahim Çavuş, **Harimî, Kitab-ı Gencine-i Feth-i Gence**, Haz. Günay KARAAĞAÇ, Adnan ESKİKURT, Çamlıca, İstanbul, 2010, s. 61-69; KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı-İnan Siyasi Münasebetleri**, s. 195-200; İPŞİRLİ, "Ferhad Paşa", s. 383; NADERNEJAD, **XVI. Asırda İnan Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri**, s. 172.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇILDIR EYALETİNİN İDARİ YAPISI

2.Çıldır Eyaletinin Kuruluşu ve Gelişmesi

1578-1590 yılları arasında süren Osmanlı- İran Savaşları neticesinde Çıldır ve çevresinin fethi tamamlanmıştı. Osmanlı Devleti sınırların genişlemesi hasebiyle yeni feth edilen yerlerde idari düzenlemeye gitmişti. Altunkale Melikesi Dedis İmedi Çıldır muharebesinden bir gün önce; oğlu Menuçer'i rehin göndereceğini, kendisinin bir miktar vergi vereceğini buna karşılık da kendisi ve oğlu için aman talebini gönderdiği elçileri vasıtasıyla bildirmişti.¹ Çıldır zaferinden sonra Altunkale ve

¹ Bekir KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)**, Özal Matbası, İstanbul, 1993, s. 57; “*Begrehatûn dimekle ma'rûf olan, menzil-i sa'âdet-makrun muhayyem-i orduyu hümâyûn oldıkda, Gürcistânun melik-i nâm-dâr mütemellik-i bülend iktidârlarından iken mürd olan Keyhüsrev nâm nâ-merdü'n 'avrâtı olmağla ol câniblerdeki bukâ' vü kılâ'un râbitası, hatta elsine-i nâsda meşhûr olan Âltûn kal'anun zâbitası olup şehriyâr-ı cihân penâhına itâ'atdan nev'an ictinâb ve şâh-ı gümrâh-ı dalâlet-güvâha inkıyâd u mütâbe'atı irtikâb iden dalle-i muhtâlâ-i zemân ve câdû-yı dû-rû-yı gabâvetnişân; ya'nî, Dede-samed didükleri selîte-i kerîhe-i devrân ki nihâd-ı dalâlet-bünyâdında naks-ı 'akl u nakz-ı misâk mukarrer idi ve nijâd-ı cehâlet irâdında kusûr-ı idrâk ve fütûr-ı tâbî-i çâlâk her cihetle höd-nümâ vü cilveger idi, zinâ zâde-gân-ı bî-şeref ve ferzendân-ı dalâlet-nişân-ı nâhaleflerinden oğlu Menûçehr nâm bed-çehre-i nâ-fercâmü bî-tarikir-rehîn göndermek ve sâir ehl-i zimmet gibi bir mikdâr virgüyle istimân semtini ihtiyâr eylemek, ve kendüsi Ğurğûre nâm ferzend-i nekbetmendiyle re'âyâsına istimâlet virmek ilçileri dilinden mev'ûd u ma'hûd iken Kızılbaş-ı evbâşun reng ü lülelerine firifte ve surh-serân-ı kallâşun nîreng ü hud'alarına mağrûre ve şifte olup, serdâr-ı zümre-ı revâfıza mütâbe'at ve iblîs-i pür-telbîsün mekr ü iğvâsına itimâd u rağbet ve yine sipehsâlâr-ı nâm-dâr cenâbına sûretâ 'arz-ı mütâbe'at ve envâ'-ı hayf ü haşyetle müdârâ semtin(e) ri'âyet idiip; za'if ü kavî ma'lûm oldıktan sonra ğâlib cânibine itâ'ata müterakkib idüğü zâhir olduğı sebebden ülkesindeki kılâ'un feth ü teshîrine 'azîmet ve sükkân-ı nevâhî vü ziyâ'un bend ü tedmîrine mübâşeret lâzım olup; ve illâ andan mukaddem 'askere memerr ü ma'ber olmağla..” Gelibolulu Mustafa Ali, **Nusretname**, Haz. H. Mustafa ERAVCI, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 95; “*Gürcistan'ın namdar meliklerinden Keyhusrev avradı Dede Semend erşedeha'llâhü'l-Melikü's-Samed*” ki yarar ü*

civarını elinde tutan Dedis İmedi ve oğulları itaatlerini bildirdiler.² Menuçer'e, yurtluk ve ocaklık olarak Azgur, kardeşi Kuarkuere'ye kadimi ocaklıkları olan Oltu, diğer kardeşlerine de büyük zeametler ihsan olunup anneleri Dedis İmede de üç köy has tayin edilmişti.³ Bu süre zarfında yeni kurulan Çıldır Sancağı Erzurum'a bağlanmıştı.⁴

Menuçer, Şirvan seferinde Lala Mustafa Paşa ile hareket ederek kılavuzluk hizmetinde bulunmuştu. Kuarkuere ise Meshiya bölgesinde kalarak muhafaza hizmetinde bulunmuştu. Mustafa Paşa, Şirvan'dan kışlamak için Erzurum'a dönerken Menuçer ve kardeşi Azgur'da kalmışlardı. 1579 baharında Erzurum'da Serdar'a katılarak dinlerini değiştirmeye temayül gösterdiklerinden serdar tarafından İstanbul'a gönderildiler.⁵

Menuçer ve kardeşi 3 Haziran 1579'da İstanbul'a ulaşmışlardı. O sırada Avusturya elçisi Salomon Schweigger İstanbul'da idi. Menuçer'in Müslüman olmasını ve

nâm-dâr eznaverleri ile Minû-çih'r nam oğlunu gönderüb beş altı bin mikdarı ebelüsüyle leşker kafasında hufyeten hazır-ı galib ve mağlub-ı zahir olduktan sonra..."Faris ÇERÇİ, **Gelibolulu Mustafa Âli ve Kühü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri**, C: II, Erciyes Üniversitesi Yayınları Kayseri, 2000, s. 286.

² Feridun EMECEN, "Çıldır Eyaleti", **TDVİA**, C: 8, İstanbul, 1993, s. 300.

³ "Âsîtan-ı râstân ve bâr-gâh-l memâlik-sitân türâbına, ki bâsit-i emn ü emân ve râbt-ı 'akd-ı imândur. Lâ-zâle kehlen li-ehli'l-istîmân, arz-ı bende-i nâ-tüvân oldur ki, Gürcistân meliklerinden Keyhüsrevün evlâdı ve Altûn kal'ası mâlikesi Dede-samedün ferzendân-ı sadâkat-nihâdı, iş bu râfi'ân-ı ruk'a-i 'ubûdiyyet-nişân Melik Ğurğûr ve Menûçeher nâm birâderân bendeleri bu kulları Çıldır sahrâsındaki ceng-i bî-kerânla dahil-i ülke-i Gürcistân oldıkda ser-defter-i itâ'at-gerân ve râh-ber-i mütâbe'at-pîşe-gân olup, husûsâ müşârün-ileyh Menûçeher çâkerleri, emr-i pâdişâhîye imtisâl-i tâm ve memâlik-i Şîrvânâ varılıp, 'avdet olunca kulağuzluk hidmetine kıyâm göstertip, merâhil ü menâzildeki murâfakat ü muvâfakat ve zümre-i mülhid ile zuhûra gelen muhârebelerdeki cür'et ve şehâmeti ve bu kulları Şîrvân'dan Erzurûm'a müteveccih oldıkda Gürcistân içindeki sa'b yollardan 'asâkir-i mansûreye hidmeti haysiyyetle mir'ât-ı safâ-yı 'akîdetinde imân eserleri nümâyân ve nâsiye-i cibilletindeki envâr-ı muhâlasatı şeref-i İslâmını muktezâ bir burhân idüğü zâhir ü 'ayân iken, 'atebe-i 'aliyye-i şeh'r-yârîye envâ'-ı 'acz ü i'tizârla yüz sürmeği ve işâret-i 'âliyye-i pâdişâhî vâki' olduğı takdîrce imtisâl-ı bî-misâlle imâna gelmeği tasmîm itdüğü ecilden sâbiku'z-zikr karındâşı Melik Ğurğûr ve yarar aznavurlarından Şâh Tahmâsbun kayını Elpâksud nâm melik-i makhûrula südde-i sa'âdet savbına revâne kılınıp, dergâh-ı mu'allâ çavuşlarından Yunus Çavuş kullarına hemrâh kılınıldı. Bu makûle mutî' ve münkâd ve ribka-i 'ubûdiyyete gerdân-nihâd olup, dergâh-ı sa'âdet-destgâh cümleden evvel itâ'at ve sarf-ı baş u cân ve bezl-i emlâk-ı bî-kerân ile 'arz-ı 'ubûdiyyet iden bendeleri hakkında mezîd-İ 'inâyet-i pâdişâhîden ri'âyet ü rağbet 'ümerâ-yı Gürcistân'dan nicelere bâ'is-i terbiyyet ve dîn-i İslâm'a gelmelerine mahz-ı delâlet ü hidâyet idüğü mukarrer olmağla melik Ğurğûra ocaklık tarîkiyle tevcih ohnan Oltu nâm kadîm yurtları ve mesfûr Menûçeher bendelerine istid'â-yı 'âtîfet idüüp, münâsib görülen ülkeleri beglerbegilik tarîkiyle himmet ü 'inâyet buyurılmak recâsına dergâh-ı mu'allâ türâbına 'arz olındı. Fermân u ihsân der-i 'acile menûtdur." Gelibolulu Mustafa Ali, **Nusretname**, s. 239; KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri**, s. 57; Dündar AYDIN, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 82.

⁴ AYDIN, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, s. 82.

⁵ KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri**, s. 57; AYDIN, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, s. 82.

beylerbeyilik tevcihine şahit olan Salomon seyahatnamesinde ayrıntılı bilgiler vermektedir:

“Gürcüler Türklere karşı koyabilecek güçte olmadıklarını anlayınca, padişaha tabi olmayı kabul ettiklerini, kendi ülkelerinde kalabilme koşulu ile, belli bir vergi vermeye hazır olduklarını bildirmişler. Ancak Mustafa Paşa bu anlaşmayı yapma sorumluluğunu üstlenmek istememiş ve Gürcüler’e Konstantipolis’e gidip, Osmanlı Padişahının nezdinde sorunlarını ve dileklerini yerine getirmelerini önermiş. Aslında Mustafa Paşa bu davranışı ile Sultan Murad’a ordunun başkumandanı olarak görevini ne kadar ciddiye aldığını ve ince düşündüğünü göstererek yaranmak, saraydaki rakiplerinin ve düşmanlarının kendisini gözden düşürmek için çevirdikleri entrikaların önünü almak istemiştir herhalde.

İki kardeş olan Gürcü asilzadeler, uzun süre sarayda huzura kabul edilmeyi ve istediklerini dile getirmeyi bekletilerse de sonuç alamadılar; nihayet padişahın, ülkelerini yönetecek bir sancak beyi atamaya kararlı olduğu haberini aldılar. Bunun üzerine iki kardeşten küçük olanı, iktidar hürsına yenik düşerek şeytana uydu ve lanetlenecek bir çareye başvurdu. Padişaha, ülkesinin yönetimini kendisine vermesi koşuluyla dinini inkar edip sünnet olmaya hazır olduğunu bildirdi. Önerisini kabul ettirmeyi başarınca hemen kendini sünnet ettirdi, hatta 10 yaşındaki öz oğlunu da sünnet ettirdi; bununla da kalmayarak, Osmanlı hanedanına sadık ve itaatkâr bir vasal olacağını kanıtlamak için, oğlunu padişaha rehin bıraktı. Gürcü asilzadenin yirmi kadar hizmetkârı da onun izninden gidip dinlerini inkar ettiler.

Bu olaydan birkaç hafta sonra, “Divan” adı verilen meclis toplantısında alınan bir karar göre, dinini inkar eden adama her türlü yetkiyle birlikte ülkesinin yönetimi verildi. Bunun üzerine Gürcü asilzade tımar usulüne göre mutat olan hizmetleri ve ödemeleri üstlenmeyi kabul etti. Gürcü asilzadenin ağabeyi ise kendi yeteneklerine ve isteklerine uygun bir görevi kabul etti.”⁶

Ekimde İstanbul’dan ayrılan Menuçer Kasım’da ülkesine döndü.⁷ Gürcü Beylerinden Aleksandr’a yazılan bir hükümde de Menuçer’in kendi isteği ile İstanbul’a geldiği

⁶ Salomon Schweigger, **Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581**, Çeviren: Türkis NOYAN, Kitapyayinevi, İstanbul, 2014, s. 101-102.

⁷ Nebi GÜMÜŞ, **XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s. 176.

kendisine ocaklık olarak ülkesinin verildiği belirtilmektedir.⁸ Çıldır Beylerbeyliği Menuçer'e 900.000 akçelik has tevcihatın tarihleri konusunda farklılıklar bulunmaktadır. Aydın, 21-27 Temmuz 1579 tarihlerini vermektedir.⁹ Ancak 262 numaralı Ruusdaki kayıta ise Menuçer Mustafa Paşa'nın atama tarihini açıkça belirtmektedir. Bu kayda göre Çıldır Eyaleti 9 Cemaziyyel Evvel 987/4 Temmuz 1579 da kurulmuştur.¹⁰ Eyalet ilk kurulduğunda Arpalı Emirhev, Pertekrek, Ardanuç, Çeçerek, Aspinza ve Ude sancaklarından oluşuyordu.¹¹ Ancak 19 L 987/9 Aralık 1579 tarihinde yazılan bir hüküm Mustafa Paşa'nın tasarrufuna verilen yerlerin fazla olduğu belirtilmişti. Bu hükümde Mustafa Paşa'nın beratına daha bir takım yerler ilave olmakla birlikte elindeki bölgelere hükmetmesinin zor olduğunu bildirilmekteydi.

Menuçer Mustafa Paşa kadimden kendisine ait olan yerler dışında İstanbul'a gelip Müslüman olduğunda beratına Çıldır, Tümük Hirtoz, Aspinza ve Azgur adlı beş sancak ilave olmuştu. Ancak feth edilen yerlerin Mustafa Paşa'ya verilmesinin doğru olmadığı bu nedenle daha önce tasarruf ettiği 17 kale 141 karye haricindeki yerlerin berattan ihracı bildirilmişti. Menuçer Mustafa Paşa'dan bu iade izin beratını Sadrazam Mustafa Paşa'ya gönderilmesi istenmişti.¹² Yine Çıldır beylerbeyliğine bağlı dört köy, Lala Mustafa Paşa tarafından Tiflis Beylerbeyi Yusuf Paşa'ya arpalık olarak verilmiş ve daha sonra da Serdar Sinan Paşa tarafından hükm-i hümayun gereği mukarrer kılınmıştır. Menuçer Mustafa Paşa kendisine ait olduğunu ileri sürdüğü köyleri zorla tasarruf etmek istemiş ise de İstanbul'dan gelen emir buraların Yusuf Paşa tasarrufunda olduğuna dairdir.¹³

⁸ GÜMÜŞ, XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri, s. 175.

⁹ AYDIN, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, s. 83, Ayrıca bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci Ruus Defteri(BOA.KK.d.Ruus) 236, s. 46.

¹⁰ BOA. KK.d. Ruus 262, s. 213; Feridun EMECEN ruus kaydında yer alan hükmü 6 Cemaziyelevvel 987/1 Temmuz 1579 olarak okumuştur. EMECEN, "Çıldır Eyaleti", s. 300. Yine aynı defter üzerinde çalışma yapan Metin KUNT ilk atama tarihini 22 Cemaziyelevvel 987/17 Temmuz 1579 olarak İ.Metin KUNT, **Sancaktan Eyalete 1550-1650 Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Kasım 1978, s. 176.

¹¹ BOA. KK.d. Ruus 262, s. 213; EMECEN, "Çıldır Eyaleti", s. 300.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri(MD.) 39, Sayfa(s).17, Hüküm no(h.n): 48.

¹³ MD. 47, s, 78, h.n: 150.

Beylerbeylik sınırları zaman içerisinde daha da genişlemiştir. 16 Ekim 1581 tarihli hükümde Poshov sancağının Çıldır'a tabi kılınmıştır.¹⁴ 13 Kasım 1581 tarihli kayıta ise Tümük bölgesi Menuçer Mustafa Paşa'nın hasları arasında gösterilmiştir.¹⁵

Eskiden beri Erzurum'a bağlı Ardanuç Sancağı, eyaletin kurulmasından sonra Çıldır'a bağlanmıştır. Ancak 23 Haziran 1582 tarihli mühimme kaydına göre Yakub Bey'in idaresindeki Ardanuç sancağı, kardeşi Pertekrek Beyi Hüsrev'in isteği üzerine Kars'a bağlanmıştır. Sancağın Kars'a bağlanmasının Tiflis Kalesi'ne zahire ikmalî bittikten sonra gerçekleştirilmesi Çıldır ve Kars beylerbeyilerine bildirilmiştir.¹⁶ 19 Temmuz 1582 tarihinde ise Peneskird nahiyesinin Ardahan sancağından Kars sancağına ilhak olunması istenmiştir.¹⁷ 22 Aralık 1582 tarihin Tortum, Oltu, Livane, Ardanuç, Kemhis, Şavşad ve Acara sancakları Çıldır Eyaletine tabidir.¹⁸ 1591 tarihli mühimme kaydında Gül Ardahan, Ahılkelek ve Penek sancaklarının Kars'a ilhak edildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde eyaletin sınırları küçültülmüştür. Ancak sınır bölgesi konumunda ve sürekli ihlallerin yaşandığı bölgede Çıldır Beylerbeyi muhafaza gücü bulmakta sıkıntı yaşayınca bu sancaklar tekrar Çıldır'a bağlanmıştır.¹⁹

2 Ekim 1591'de Macahil Sancağı Beği Ahmed Bey'e, Guriel melikinın senelik haracını getirmek, Yukarı Acara mevkiinde bulunan asi köyleri feth etmek kaydıyla Emirhev, Yukarı ve Aşağı sancaklarının ilhak edilerek Acara Beylerbeyliği kuruldu.²⁰

1592 tarihli İcmal defterine göre Çıldır Eyaleti, Ahıska, Altunkale, Osıha, Acara-i Ulya, Aspinza, Ahılkelek, Çeçerek, Ardahan-ı büzürk, Çıldır, Bedre, Hirtos, Poshov sancaklarından ibaretti.²¹

¹⁴ M.D. 45, s. 256, h.n: 3039.

¹⁵ M.D. 45, s. 270, h.n: 3089.

¹⁶ M.D. 47, s. 132-133, h. n: 331-332.

¹⁷ M.D. 47, s. 226, h.n: 534.

¹⁸ MD. 48, s. 201, h.n: 560.

¹⁹ MD. 63, s. 23, h.n:42; durum aynı sayfa da yer alan 43 numaralı hükümle Kars Beylerbeyine de bildirilmiştir.

²⁰ KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri**, s. 225.

²¹ TADB. TTD. 221; TT.d. 653. numaralı deftere göre sancakları sayan Kırzioğlu defterin sonun yırtık olduğunu bildirmiştir, ancak aynı tarihli Ankara Tapu Kadastro Müdürlüğünde bulunan TADB. TTD. 221 numaralı defteri görmemiştir. Aynı tarihli olmsı hasebiyle defterin ikinci nüshası olarak nitelendirebileceğimiz 221 numaralı defter 653 numaralı defterin tamamlayıcısı durumundadır denilebilir.

1595 tarihli mufassal tahrir defterine göre Eyalet, Ahıska sancağı Paşa sancağı olmak üzere, Hirtos, Ahılkelek, Çıldır, Poshov, Bedre, Ardahan ve Penek sancaklarından ibaretti.²²

1609 yılında Ayn-ı Ali Çıldır Eyaletini; Acara Teralet, Ardahan-ı Büzürk Tavuskar, Ardanuç, Çıldır, Haçerek / Göle, Hartos, Livane (Yurtluk-Ocaklık-Mülkiyet), Macahil Ahılkelek, Nısf-1 Livane (Yurtluk-Ocaklık-Mülkiyet), Oltu, Penek Cırcır, Pertekrek (Yurtluk-Ocaklık-Mülkiyet), Posthov, Ahışa, Şavşad Yurtluk-Ocaklık-Mülkiyet şeklinde 14 sancaktan ibaret olarak göstermiştir.²³

1631-32 tarihli tevcihat defterinde Çıldır Eyaleti; Acara, Acara-i Süfla, Acara-i Ulya, Altunkal'a ma'a Osha, Ardanuç, Asentuşah (?), Beterek, Emirhoy, Çıldır / Ahışa, Hacerek, Hirtos, Livane tabi Gürcistan, Mahcil, Penek, Poshovi Şah, Şavşad tabi-i Gürcistan şeklinde 16 sancaktan ibaret olarak gösterilmiştir.²⁴

Koçibey Risalesinde Çıldır Eyaleti; Acara, Ardahan, Bezrek, Çıldır (Ocaklık), Haçerek, Hartuş, Hosto, Levane (Ocaklık), Mahcil, Nısf-1 Levane (Ocaklık), Oltı, Pertekrek(Ocaklık), Pumpek, Şavşad olmak üzere 13 sancaktan ibarettir.²⁵

1637 tarihinde Çıldır Eyaleti: Pertekrek, Ardanuç, Şavşad (Ocaklık), Nısf-1 Livane (Ocaklık), Maçhil (Ocaklık), Penek, Acara-i Ulya (Ocaklık), Acara-i Süfla (Ocaklık), Emir Hoy (Ocaklık), Altunkale'den ibaretti.²⁶

17. yüzyıla ait bir ruus kayında ise Çıldır Eyaleti, Ahılkelek, Çıldır, Pertekrek, Oltu, Ardanuç, Şavşad, Ardahan-ı Büzürk, Livane, Penek, Maçhel, Acara-i Ulya, Acara-i Süfla, Emirhev, Aspinza, Poshov, Hirtos, Çeçerek, ve Ahılkelek sancaklarından ibaretti.²⁷

²² TADB.TTD. 130.

²³ Aynı Ali Efendi, **Kanunname-i Ali Osman Der Hülasa-i Mezamin-i Divan**, Çeviren. Hadiye TUNCER, Tarım Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1962, s. 7.

²⁴ Şerafettin TURAN, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimâtı (1041/ 1631-32 Tarihli Bir İdarî Taksimât Defteri)", **Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ**, Erzurum, 1963, s. 222-223.

²⁵ **Koçi Bey Risalesi**, Sadeleştiren Zuhuri Danışman, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 122.

²⁶ KK.d.Ruus 266, s. 94-97.

²⁷ KK.d. Ruus 422, s. 11.

1647 tarihinde Evliya Çelebi Çıldır Eyaletini; Acarpenk, Ahıska, Ardahan, Ardanoç, Hacrek, Hartiz, Livâne, Mahcil, Nısf-1 Livâne, Oltu, Posthar, Pertekrek, Şavşad olarak kaydetmiştir.²⁸

17. yüzyılın ilk yarısında Kâtip Çelebi Çıldır Eyaletini; Acara (Ocaklık), Ahılkelek, Ardahan-1 Büzürk (Ocaklık), Ardahan-1 Küçük (Ocaklık) , Ardanoç (Ocaklık), Çıldır (Ocaklık), Haçerek /Göle (Ocaklık), Hartos (Ocaklık), Livane (Ocaklık), Mahcil (Ocaklık), Mamervan, Nısf-1 Livane (Ocaklık), Oltı (Ocaklık), Penek (Ocaklık), Petkerek (Ocaklık), Posthov (Ocaklık), Sevka /Soka? (Ocaklık), Şavşad (Ocaklık), Tavusker (Ocaklık), Teralet? olarak kaydetmiştir.²⁹

1653 tarihinde Sofyalı Ali Çavuş Çıldır Eyaletini; Oltu, Ardahân-1 Büzürk (Büyük Ardahan), Hartus, Ardanoç, Poshov, Machil, Şavşad, Pertekrek olarak kaydetmiştir.³⁰

1675 tarihinde Hazerfen Hüseyin Efendi Çıldır Eyaletini; Oltu, Ardahan-1 Büzürk, Ardanoç, Hartus, Hacrek, Posothov, Pertek, Taşir, Uru, Üstüha, Makelek, (Ahâlkelek) Hıtıla, Espin, Pinpek olarak kaydetmiştir.³¹

1682-1702 yılları arasında Çıldır Eyaleti: Acara (Ocaklık), Acara-i Süflâ (Ocaklık), Acara-i Ulyâ, Ahalkelek, Altunkal'a (Ocaklık), Ardahan-1 Büzürk, Ardanoç (Ocaklık), Astere (Ocaklık), Astıha (Ocaklık), Çıldır, Emirhoy (Ocaklık), Hacerek / Göle, Hartus (Ocaklık), Keskim, Mahcil (Ocaklık), Nısf-1 Livane (Ocaklık), Nısf-1 Livâne ve Pertek (Ocaklık), Oltu (Ocaklık), Pertekrek (Ocaklık), Penek, Posthov (Ocaklık), Şavşad (Ocaklık) olmak üzere 22 sancaktan oluşmakta idi.³²

1694-1732 yılları arasında Çıldır Eyaleti: Acara-i Süfli, Acara-i Ulya, Ahıska, Akşehir, Altun-Kale, Ardahan-i Bozorg, Ardahan-1 Kuçek, Ardanoç, Aspinza, Çaçarak, Çıldır, Hertvis, Livana, Mamirvan, Nisfi Livana, Oltu, Oshe, Panak, Perekrek, Poshov, Şavşat olmak üzere 21 sancaktan oluşmakta idi.³³

²⁸ Evliya Çelebi b. Mehmet Zilli, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C: 1-2, Sad. Tefik TEMELKURAN, Necati AKTAŞ, İstanbul, s. 630.

²⁹ Katib Çelebi, **Kitab-ı Cihannüma**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2009, s. 407.

³⁰ Midhat SERTOĞLU, **Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi**, İstanbul, 1992, s. 36.

³¹ Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhîsü'l- Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, Hazırlayan: Sevim İLGÜREL, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 128-129.

³² Orhan KILIÇ, **Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı; Eyâlet ve Sancak Tevcihâtı**, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997, s. 66

³³ Miheil SVANİDZE, "Kars, Çıldır ve Trabzon Vilayetlerinin "Defter-i Caba"ları (1694-1732 Y. Y.)", **Kars- Akhaltsikhe (Ahıska) Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri**, Kars, 2001, s.75.

1740 yılında Çıldır Eyaleti: Acara-i Ulyâ (Ocaklık), Ahılkelek (Ocaklık), Altunkal'a (Ocaklık), Ardahan-ı Büzürk (Ocaklık), Astiha (Ocaklık), Çıldır, Emir Hoy (Ocaklık), Hartus (Ocaklık), Mahcil (Ocaklık), Mamervan (Ocaklık), Nısf-ı Livâne ve Pertekrek (Ocaklık), Oltu (Ocaklık), Pertekrek (Ocaklık), Poshov (Ocaklık), Şavşad (Ocaklık) olmak üzere 15 sancaktan ibaretti.³⁴

1755-1800 yılları arasında Çıldır Eyaleti: Acara-i Süflâ (Ocaklık), Acara-i Ulyâ (Ocaklık), Ahılkelek, Altunkal'a, Ardahan-ı Büzürk, Ardanuc, Çıldır, Astize (Ocaklık), Hacerek /Göle, Hartos, Hınıs ve Tekman, Keskim, Macahel (Ocaklık), Malazgird, Nısf-ı Livâne ve Pertekrek (Ocaklık), Oltu, Osta, Penek (Malikane), Pertekrek, Poshov, Şavşad olmak üzere 21 sancaktan oluşmakta idi.³⁵

1769-1829 tarihlerini kapsayan Ahıska sicil defterinde Çıldır Eyaleti; Acara-i Süflâ, Hassa, Acara-i Ulya, Kiskim, Ahılkelek, Kovabliyan, Aspinza, Livane, Ardahan-ı Küçek, Maçahel, Ardahan-ı Büzürg, Mamervan, Ardanuç, Mirhev, Azgur, Oltu, Çıldır, Penek, Göle, Satlel ve Hartus sancaklarından ibaretti.³⁶

1831 yılında Çıldır Eyaleti, Liva-i Levane (nam-ı diğer Vartin), Liva-i Şavşad, Liva-i Machil, Liva-i Cercer (veya Cırcır), Liva-i Cebecun (Veya Cebecik) sancaklarından oluşmakta idi.³⁷

1828-29 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Ahıska ve Ahılkelek Rus işgaline uğradı ve 1829 Edirne Antlaşması'yla Ruslara terkedildi.³⁸ Sınırları daralan eyalet beş sancaktan ibaret bir idari bölge oldu. Tanzimat'ın ilânından sonra yapılan düzenlemeler sonucu bir sancak haline getirilen Çıldır, Erzurum eyaletine bağlandı. 1866-1867'de Çıldır sancağının on bir kazası vardı. Sancağın kazaları Şavşat, Tavusker, Ardanuç, Göle, Posof, Çıldır, Ardahan, Mamrevan, Penek, Kiskim ve Oltu idi.³⁹ 1871 tarihli Erzurum Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre sancak üç kazadan Oltu,

³⁴ KILIÇ, *Eyâlet ve Sancak Tevcihati*, s. 66.

³⁵ Mehmet İNBAŞI, "XIII. Yüzyılın İkinci Yarsında Çıldır Eyaleti ve İdarecileri, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 7/1, Erzurum, 2006, s. 81.

³⁶ Esra PAMUK, 1 Numaralı Ahıska Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi(H.1183-1241/M.1769-1825), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2012, s. 243-244. Salih DEĞİRMENCİ, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1Numaralı Ahıska Şer'iyye Siciline Göre1233-1241), Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul, 2010, s. 29-30.

³⁷ Fazıla AKBAL, 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus, *Belleten*, C: XV, S: 60, Ankara, 1995, s. 625.

³⁸ Şerafettin TURAN, "Edirne Antlaşması", *TDVİA*, C: 10, İstanbul, 1994, s. 443.

³⁹ EMECEN, "Çıldır Eyaleti", s. 301.

Ardanuç ve Ardahan ile bunlara bağlı Çıldır, Göle, Namervan (Narman), Penek, Poshov, Şavşat ve Tavusker adlı yedi nahiyeden oluşuyordu. 1876'da Çıldır ve Kars yöresi Ruslar tarafından işgal edildi ve bu durum 1918'e kadar sürdü. Rus idaresi altında Çıldır, Kars "oblast"ının (vilâyet) dört ana "okrug"undan (kaza) biri olan Ardahan'a bağlı bir nahiye durumundaydı. 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'yla Türk-Sovyet sınırı kesin şeklini aldı ve Çıldır'ın kuzey ve kuzeydoğu sınırları çizildi.⁴⁰

2.1. Çıldır Eyaletinin İdari Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde taşra idaresi, aşağıdan yukarıya doğru köy/karye, nahiye, kaza, sancak/liva ve eyalet şeklinde teşkilatlanmıştı. Köylerin birleşmesi ile nahiyeler, nahiyelerin birleşmesi ile kazalar, kazaların birleşmesi ile sancaklar sancakların birleşmesi ile eyaletler meydana gelmekte idi.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin topraklarının hızla genişlemesi yeni fetihler toprakların idari birimlere ayrılmasını zorunluluk haline getirmişti. Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümüne kadar Osmanlı Devleti Avrupa kıtasında Budin, Temeşvar, Özi(Silistre) ve Rumeli, Asya'da Anadolu, Karaman, Rum, Erzurum, Zülkadiriye, Van, Diyarbakır, Bağdad, Basra, Yemen, Şam ve Haleb, Afrika'da Mısır, Habeş, Trablusgarb ve Cezayir ve bir de Kaptan Paşa Eyaleti vardı. Bu taksimatın dışında Doğu Anadolu'da yurtluk, ocaklık sancaklar da özellikle kurulmuştu.⁴²

XVI. yüzyılın sonlarında Çıldır Eyaletinin teşkilatı Osmanlı klasik taşra teşkilatı benzerinde düzenlenmiştir. Bu idari teşkilatlanma klasik dönem sonuna kadar devam etmiş gözükmemektedir. Çalışmada önce eyalet tanımı ve yöneticileri sancak tanıtımı ve idarecileri, nahiye tanımı ve idarecileri şeklinde sistemli bir silsile izlenmiştir.

⁴⁰EMECEN, "Çıldır Eyaleti", s. 301.

⁴¹ Yusuf HALAÇOĞLU, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, s. 83.

⁴² İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C: III/2.Kısım, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 289.

2.1.1. Beylerbeyi

Beylerbeyi ilk defa XIII. yüzyılda, Anadolu Selçukluları ile İlhanlılar tarafından kullanılan bir tabirdi. Bununla beraber Altınordu ve Memlûklüler'de kullanılan “Mir-i Miran”, “Melikü'l-ümerâ”, Emir-i ulus”, Atabekül'l-asakir” ve Emir-i kebir” ünvanları da beylerbeyi anlamında kullanılmaktaydı.⁴³ Osmanlı Devleti'nde ilk beylerbeyi Murad I devrinde Rumeli Beylerbeyi olarak atanan Lala Şahin Paşa idi.⁴⁴ Devletin genişlemesine binaen Anadolu ve Rum beylerbeylikleri kuruldu.⁴⁵

Osmanlı Devleti'nde kullanılan anlamıyla beylerbeyi, eyalet, vilayet veya beylerbeylik olarak adlandırılan taşra teşkilatının en büyük biriminin yöneticisiydi. Bu yöneticiler Paşa ünvanlı idiler.⁴⁶

Beylerbeyi tabirinin yanı sıra Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de “Mir-i Miran” bu tabiri karşılımıştır. İncelediğimiz mufassal tahrir defteri ve icmal defterlerinde Çıldır Beylerbeyi Hızır Paşa için mir-i miran ünvanının kullanıldığı görülmektedir.⁴⁷

Fatih Kanunnamesinde vilayet beylerbeyiliğine kimlerin getirileceği açıkça belirtilmiştir. Buna göre Mal Defterdarları, beylik rütbesindeki nişancılar, beş yüz akçeli kadılar ve hasları 400.000 akçeye varan sancakbeyleri beylerbeyi olabilmekte idi. XVI. yüzyıl ortalarından itibaren, ruus, divan kalemi, maliye defterleri kayıtlarına göre beylerbeyiler görevlerine tevcih fermanı denilen emr-i şerif veya hükm-i hümayun ile başlıyordu. Beylerbeylik beratı vazifeye başlayan beylerbeyinin emrindeki haslarını bizzat tevcih ve bunu bir tezkire ile arz etmesinden sonra verilmekte idi.⁴⁸

Beylerbeyiler, iki tuğlu paşalar idi. Ancak XVI. yüzyılın sonlarına doğru önemli eyaletlere üç tuğlu vezirler atanmıştı. Beylerbeyiler tasarrufta buldukları

⁴³ Mehmet İPŞİRLİ, “Beylerbeyi”, TDVİA, C: 6, İstanbul, 1992, s. 69.

⁴⁴ “Orhan Gazi babası Osman Bey zamanında, Alaeddin Paşa kardeşi Orhan Gazi'nin saltanatı sırasında, Süleyman Paşa da yine babası Orhan Gazi döneminde sancak beyi olarak kabul edilmektedir. Orhan Gazi (1324-1362) oğlu Şehzade Murad'ı Lalası Şahin'le Rumeli'ye göndermiş (1357) ve sonraları orada sancak beyleri ortaya çıkmıştır. Rumeli'de fethedilen bütün topraklar Lala Şahin'in sorumluluğuna verilince kendisi beylerbeyi ünvanını almıştı.” Halil İNALCIK, “Eyalet”, TDVİA, C: 11, İstanbul, 1995, s. 548.

⁴⁵ İNALCIK, “Eyalet”, s. 549.

⁴⁶ AYDIN, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, s. 166.

⁴⁷ TADB.TTD. 130, s. 15; TT.d. 653, s. 15.

⁴⁸ İPŞİRLİ, “Beylerbeyi”, 1992, s. 70; AYDIN, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, s. 166-168.

eyaletlerde saltanat vekili olarak görev yaparlardı. Bu nedenle beylerbeyiler, eyaletlerdeki bütün askerî ve adli teşkilatın ve sivil halkın yöneticisiydiler. Askeri bakımdan başında bulunduğu eyaletin sancak beyleri, zaimler ve tımarlı sipahilerin komutanı idi. Bir sefer organizasyonunda kendine bağlı birliklerle orduya katılmak zorundaydılar. Beylerbeyilerinin eyalet merkezinde kurdukları kendilerine ait olan “Beylerbeyilik Divanı”nda askerî statüye tabi şahıslar hakkında karar alma yetkisine sahipti. Beylerbeyi emrinde eyalete bağlı sancaklardan birinde otururdu buna; Paşa Sancağı denirdi. Bu sancak merkezi hükümet tarafından tayin olunurdu.⁴⁹

Osmanlı Devleti’nde eyaletler salyaneli ve salyanesiz olarak iki kısma ayrılıyordu. Tımar sisteminin uygulandığı eyaletler salyanesiz olarak tanımlanmakta idi. Tımar sistemi, tımar, zeamet ve has olarak üç kısma ayrılıyordu. Beylerbeyileri de görevleri karşılığında has adı altında maaşlarını alıyordu. Fatih Kanunnamesi’nde, beylerbeyi haslarının 1.000.000 ile 1.200.000 akçe arasında olacağı ve ilk defa beylerbeyi olanlara da 800.000 akçe has verileceği belirtilmiştir. Ancak daha sonraki dönemlerde bu kanunun değiştiği görülmektedir. Selim I döneminde Karaman ve Rum Beylerbeyilerinin 700.000, Diyarbakir Beylerbeyi’nin 2.500.000 akçe hassı bulunmakta idi.⁵⁰

2.1.1.1 Menuçer/Mustafa Paşa(3 Temmuz 1579-18 Kasım 1582)

Menuçer Mustafa Paşa Çıldır Eyaleti’nin ilk beylerbeyidir. Köken itibari ile Gürcü ve gayrimüslim olan Menuçer kardeşi Kuvarkuere ile birlikte Çıldır’ın fethinden sonra Müslümanlığı kabul etmiş ve Mustafa adını almıştır. Nusretname’de Menuçer Mustafa Paşa’nın kökeni şu şekilde izah edilmiştir:

“Sûret-i 'arzda mestûr olan melik Menûçeher, ki Gürcistânun hasîb ü nesîb hâkimlerinden mürd olan Keyhüsrevün oğludur. Babası fevt oldıkda kendüler sağîr bulunmağla, eyâleti ataları olan Dede-samed nâm avrata değüb, tâ mezbûr Menûçeher ve büyük karındaşı Gurğûr yetişince mezbûre ol vilâyetlere hâkime-i mağrûre olup, anlar yetişdikden sonra dahi eyâletlerinde şirketi ve âyîn-i emâretlerinde Keyhüsrev zemânına göre delâleti mukarrer olup, fe-emmâ Kızılbaş-ı evbâş memleketine kurbetleri ve memâlik-i 'Âl-i Osmândan nev'an bu'd-i mesâfeleri

⁴⁹ AYDIN, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s. 169-171.

⁵⁰ AYDIN, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s. 171-172.

hasebiyle itâ'atları şâh-ı gümrâha ve mütâbe'atları revâfiz-ı şeytânet-penâha olmağın serdâr-ı dâna ve müşîr-i kişver-gîr-dâr-ârâ hazretleri sene- i hams ve semânîn tis'ami'e Şevvâliniin evâhirinde, ki 'asâkir-i mansûreye sipehsâlâr ta'yîn olunmuşlardı mezbûr Menûçehr silk-i itâ'ata terğîb idüp, gönderdiği da'vet-nâme bu minvâl üzere idi ki, sûret-i bi-misâli nakl olundu."⁵¹

Kadim topraklarına ek olarak yeni feth edilen bölgeleri de kapsayan Çıldır Eyaleti Mustafa Paşa'ya kardeşi Kuvarkuere ile müşterek yurtluk-ocaklık olarak verilmişti.⁵² Ancak Tiflis'e zahire ve hazine ikmal ederken zan altında bırakılmış bunun üzerine görevinden azl edilmiştir.⁵³ 3 yıldan biraz fazla Çıldır Beylerbeyliği yapmıştır.

1579 yılında Menuçer Mustafa Paşa İslamiyet'i kabul etmiş, kendisine Çıldır Beylerbeyliği yurtluk-ocaklık olarak verilmişti. 11 Eylül 1581 tarihli mühimme kaydında bir süre görev yaptıktan sonra irtidat edip Simon'un yanına gittiği kaydedilmektedir.⁵⁴ Rahimizade, itaat edip İslamiyeti kabul ettiğinde kendisine birçok ihsanda bulunulduğunu, fakat daha sonra isyan edip küffar olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵ Gürcü kaynakları ise 1581 yılında Menuçer'in Samshe atabeyi olduğunu ve 1616'da ölünceye kadar bu görevde kaldığını belirtmektedir.⁵⁶ 9 Nisan 1582 tarihli bir hükümde Kuvarkuere'nin vefatı sebebiyle oğlu Keyhüsrev'e yazılan bir hükümde, amcası Çıldır Beylerbeyi Mustafa Paşa ile müştereken tasarrufunda olan ülkesini amcasıyla birlikte tasarruf etmesi istenmektedir.⁵⁷

Menuçer ile ilgili sonra yaşanan gelişmeler ihanet ve isyan ettiği ile alakalıdır. Tiflis'e hazine götürmekle görevlendirilen Erzurum Beylerbeyi Mehmed Paşa komutasında Erzurum'dan 1582 Ağustos sonunda ayrılan yardım kafilisine Menuçer Ahılkelek'te katılmıştı. Kafile o zamana kadar takip edilen Tomanis yolu yerine Tiflis'e ulaşmak için daha kısa olan Altunkale-Karakale-Gori istikametiyle yola devam etti. Kafile Gori sahrasına ulaştığında dar bir geçitte Simon ile ona destek

⁵¹ Nusretname, s. 108.

⁵² KK.d. Ruus 262, s. 213.

⁵³ MD. 48, s. 175, h.n: 488. Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmani**, C: IV, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 1203.

⁵⁴ GÜMÜŞ, **XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri**, s. 180.

⁵⁵ Rahimi-zade İbrahim Çavuş Harimi, **Kitab-ı Gencine-i Feth-i Gence**, Haz. Günay KARAAĞAÇ-Adnan ESKİKURT, Çamlıca, İstanbul, 2010, s. 33.

⁵⁶ GÜMÜŞ, **XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri**, s. 180.

⁵⁷ MD. 47, h.n: 145.

veren bir grup askerin saldırısına uğradı. Askerin çoğu öldürüldüğü gibi zahirenin de büyük bir kısmı Simon ve mütteliklerinin eline geçti. Bu baskından sonra Tiflis'e geçen Mehmed Paşa, Ömer Paşayı bir miktar asker ile Tiflis muhafazasında bırakarak Kars'a döndü.⁵⁸

Erzurum Beylerbeyi Mehmed Paşa düşmanla işbirliği yaptığını düşündüğü Menuçer'i yakalamak için otağına çağırıldı. Fakat durumu fark eden Menuçer, tedbirli davranarak Diyarbakır Beylerbeyi Hadım Mehmed Paşa'yı, Erzurum Beylerbeyi Mehmet Paşa'yı ve kethüdasını yaralayarak kaçtı.⁵⁹ Daha sonra Menuçer, Simon'un yanına gidip Ahıska'yı ele geçirmek için harekete geçti.⁶⁰

Hadiseden sonra ise Menuçer Mustafa Paşa, Erzurum ve Diyarbakır Beylerbeyleri, azl edilmiştir. Erzurum Beylerbeyliği Solak Ferhad Paşa oğlu Mehmed Paşa'ya, Diyarbakır Beylerbeyliği Kubad Paşa oğlu Süleyman Paşa'ya verildi.⁶¹ Çıldır Beylerbeyliği de Menuçer'den alınıp sabık Tiflis Beylerbeyi Yusuf Paşa'ya verildi.⁶²

18 Kasım 1582'de Livane Beyine gönderilen bir hükümde Çıldır Beylerbeyi menuçer Mustafa Paşa'nın azledildiği yerine Tiflis Beylerbeyi Yusuf Paşa'nın atandığı bildirilmiştir. Yusuf Paşa hem isyanın nedenini araştırmak hem de Menuçer'i ele geçirmekle görevlendirildi. Erzurum Beylerbeyi Mehmed Paşa durumu İstanbul'a arz etti. Birer sureti Şavşat, Büyük Ardahan ve Küçük Ardahan sancakbeylerine gönderilen hükümde Menuçer'in bertaraf edilmesinde Yusuf Paşaya yardım etmeleri istendi.⁶³ Ayrıca 21 Kasım 1582 tarihli hükümde kış günlerinde lazım olursa Erzurum ve Kars beylerbeyleri de Yusuf Paşa'ya yardım etmekle görevlendirildiği yazılmıştır.⁶⁴ Ayrıca 20 Aralık 1582 tarihli mühimme kaydında Çıldır Eyaletine bağlı sancak beylerinede aynı görev verilmiştir.⁶⁵ 11 Kasım 1582 tarihli mühimme kaydında Erzurum kullarını ağaları ile birlikte 2000 sipahi, Alaybeyleri ve Çeribaşlarıyla birlikte Çıldır Beylerbeyi Yusuf'a yardıma

⁵⁸ KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri**, s. 121.

⁵⁹ Mehmet İPŞİRLİ, **Tarih-i Selaniki**, C: I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 138.

⁶⁰ Fahrettin KIRZIOĞLU, **Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi(1451-1590)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 344.

⁶¹ İPŞİRLİ, **Tarih-i Selaniki**, s. 139.

⁶² KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri**, s. 122.

⁶³ MD, 48, s. 175, h.n: 488.

⁶⁴ MD, 48, s. 195, h.n: 547.

⁶⁵ MD, 48, s. 196, h.n: 549.

gönderilmesi hususundadır.⁶⁶ Ayrıca Erzurum Beylerbeyine gönderilen 20 Aralık 1582 tarihli hükümde Tiflis'e gönderilen zahire ve hazinenin düşman eline geçtiği belirtilmiş durumun tahkikiyle görevlendirilmişti. Tahkikat sonrasında lazım gelen hazine ve zahirenin bildirilmesi Erzurum Beylerbeyinden istenmiştir.⁶⁷ Ancak 20 Ocak 1583 tarihli mühimme kaydında istenilen asker yardımının Erzurum Beylerbeyi tarafından hala gönderilmediği anlaşılmaktadır.⁶⁸

23 Ocak 1583 tarihli mühimme kaydında Çıldır Beylerbeyi Yusuf Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen mektupta Menuçer'in vekili Alaybeyi Ramazan'ında asilerle birlikte hareket ettiği Menuçerle irtibatının kesilmediğini ve cezalandırılmasını hakkında bilgi verilmiştir.⁶⁹ İstanbul'dan gelen kayıta Alaybeyi Ramazan'ın İstanbul'a gelerek Müslüman olduğu, devlete birçok hizmette bulunduğu hatırlatılmıştı. Asılsız iddalara mahl vermemek için Erzurum Beylerbeyi durumun takibiyle görevlendirilmişti.⁷⁰ Ancak bundan kısa bir süre sonra Çıldır Beylerbeyine gönderilen bir hükümde Alaybeyi Ramazan'ın ortadan kaldırılması için izin verildiği belirtilmişti.⁷¹

Böyle bir zan altında kalan Menuçer Mustafa Paşa, İstanbul'a gönderdiği mektupta olayda bir kusurunun olmadığını belirtmiştir. Olayda asıl kabahatin kendisini dinlemeyen Erzurum ve Diyarbekir beylerbeylerinde olduğunu, hazine ve zahireyi arkada bırakarak asilere kaptırdıklarını, hâlbuki kendi yanındaki eşyanın Tiflis'e sağlam ulaştığını arzında yazmıştır. Menuçer Mustafa Paşa olayda herkesin ferman-ı şerife aykırı hareket ettiklerini, kendisinin ise itaatkâr olduğunu ifade etmiştir.

Devlet, bunun üzerine Menuçer Mustafa Paşa'ya bir hüküm göndererek sefere katılmış sancakbeylerinin mektupları ve oradan gelen güvenilir kimselerin anlattıklarından kendisine haksızlık yapıldığını anlaşıldığını belirtmiştir. Ayrıca hükümde İstanbul'a gelip Müslüman olduğunda pek çok ihsana mahzar olduğu, yanlış bir iş yapacağına ihtimal verilmediği, kendisine gaze edenlerin

⁶⁶ MD. 48, s. 194, h.n: 545.

⁶⁷ MD. 48, s. 195, h.n:548.

⁶⁸ MD. 48, s. 255, h.n: 714.

⁶⁹ MD. 48, s. 261, h.n: 741.

⁷⁰ “Çıldır Beylerbeyi mektub gönderib Ramazan alaybeyi asilerler beraber olup daima fesda ettiği ve sabık Mustafa Paşa'nın vekil-i umuru olduğunu bildirdiği....fakat Ramazan dahi gelip din-i İslamı kabul ederek uğur-ı hümayunda yararlılıklar göstermiştir.” MD. 48. s. 261, h.n:741.

⁷¹ “Ramazan alaybeyi nam kimse isyan eden Mustafa Paşa'nın vekili olup isyanda parmağı olduğu cihetle ibret için idam edilmesi... gizlice tedarik görülüp katledilmesi” MD. 48, s. 284, h.n: 824.

cezalandırılacağı, görevden alınan beylerbeyi, sancakbeyi ve sair dirlik sahiplerinin gecikmeden İstanbul'a gelip durumlarını arz ettikleri gibi kendisinin de gelerek durumu anlatabileceği hatırlatılmıştır.⁷²

Menuçer'in, isyan ettiği süreçte hem kendisiyle irtibata geçilerek itaatinin teminine çalışılmış hem de ele geçirilmeye çalışılmıştı. 22 Zilhicce 990/17 Ocak 1583 tarihli bir hükümde Tiflis'e götürülen hazine ve zahirenin başkalarının tedbirsizliği yüzünden düşmanın eline geçtiğinin ve kendisinin götürdüğü hazine ve zahirenin eksiksiz olarak Tiflis'e ulaştığının anlaşıldığı belirtilerek isterse gelip durumu arz edebileceği, dilerse İstanbul'a gelemeden yeni memuriyeti bekleyebileceği bildirilmiştir.⁷³ Yine 27 Nisan 1583 tarihli mühimme kaydında: “ *Ebanced kızılbaş ile muhtelit oldukları halde Atabe-i Seniyyeye inkiyad ederek sabık serdarlarla Gürcistan ve Şirvana kulağuzluk ettiği ve sonra karındaşı Aznavurlar ile İslam olmakla vilayeti ülkelik üzere kendisine veriletek hizmette devam eylediği halde bazı garazkârların hilaf-ı vaki isnadlarına uğradığını bildirmesine ve eskisi gibi itaat ve inkiyad üzerine Südde-i Saadete arz-ı ubudiyet eylemesine binaen kadimden mutasarrfi olduğu memleketi evvelki tevcih veçhile yine kendisine tefviz edildiğinden eyi hizmet ederek kendisi ve tevabii inayetlere mazhar olması.*” ifade edilmiştir.⁷⁴

Menuçer de bu durum üzerine Ferhat Paşa'ya itaat üzerine olduğunu bildirmiş, ailesiyle ve kendine tabi olanlarla birlikte yerleşmek üzere Erzurum'a bağlı bazı sancakları talep etmiştir.⁷⁵

Menuçer Mustafa Paşa, Mirza Ali Bey aracılığıyla da suçsuz olduğunu İstanbul'a bildirmiştir. Mirza Ali Bey'den gelen mektup üzerine Ferhad Paşaya yazılan hükümde Menuçer'in itaat etmesi durumunda olayın uygun bir şekilde halledilmesi emredilmiştir.⁷⁶

⁷² “Tiflise zahire ve hazine götürür iken diğer beylerbeyilerin fena hareketi sebebile düşmanın onları iğtinam ettiği ve senin bu işde kabahatin olmadığı diğer beylerden gelen mektuplardan ve sözüne itimad olunur kimesnelerini ifadesinden malum olmakla hakkında hiçbir iğbirar vaki olmadığı arzu ederse merkeze gelüp ahvalini şifahen arzetmesi...” MD. 48, s. 197, h.n: 552.

⁷³ “Tiflise zahire ve hazine naklinde diğer beylerbeyilerin su-i tedbiri ile zahire ve hazine düşman eline geçtiği ve kendisinin götürdüğü zahire ve para salimen tiflise vasıl olduğu buraca anlaşılmuş ve bilinmiş olmakla akında hiçbir iğbirar vaki olmadığı ve arzu ederse gelüp muradı ne ise bildirmesi...” MD. 48, s. 238, h.n: 662.

⁷⁴ MD. 49, s. 23, h.n: 87.

⁷⁵ GÜMÜŞ, XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri, s. 186.

⁷⁶ MD. 52, s. 151, h.n: 379.

Fakat Menuçer Mustafa Paşa, Devletin kendisiyle ilgili kararını anlamış ve Simon ile birlikte Osmanlı ordusuna karşı saldırılarda bulunmuştur. Ferhat Paşa, 1584'de Ahıska'dan Erzurum'a dönerken Menuçer Osmanlı ordusuna saldırı düzenlemiş içinde samur kürkleri ve başka değerli eşyaların bulunduğu serdara ait bir arabayı ele geçirdi.⁷⁷ Asi hareketlerine devam eden Menuçer sığınacak en güvenli yer olarak Şavşad kalesini seçmiştir.⁷⁸

Menuçer üzerine gönderilen Yusuf Paşa başarılı olmuşsa da bölge sancakbeylerinden yardım alan Menuçer'in isyanı tam olarak sonuçlandırılmamıştı. Acara-i Ulya beyi Süleyman Bey'in de Menuçer Mustafa Paşa'ya tabi olup sancağına ait kaleleri teslim ettiği, ahalsinin de isyan halinde olduğu, Acara-i Süfla Beyi Hüseyin Bey'inde kendi havasında olduğu sancağın muhafazasıyla ilgilenmediği belirtilmiştir. Eğer bu bölgeler tekrar elden çıkarsa taşlık ve sarp olması nedeniyle yeniden fethi için çok fazla asker gerekeceği bu nedenle bu asayişsizlik ortamının hızlı bir şekilde ortadan kaldırılması gerektiği bildirilmiş, Kars ve Batum Beylerbeyilerinin askerleriyle yardıma memur edilmesi emredilmiştir.⁷⁹ Menuçer Mustafa Paşa'nın bu hareketini Özdemiroğlu Osman Paşa'nın vefatına bağlayan görüşler bulunmaktadır.⁸⁰

⁷⁷ KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 143.

⁷⁸ GÜMÜŞ, *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, s. 185.

⁷⁹“Çıldır beğlerbeği Ferhad Paşa mektub gönderub Menuçehr mürted ile hayli muharebe ve mukâtele ve mahallerine mudarebe idub David beğleri ve yarar nam olanlarının serdar nasb eylediği Behram nam melkubların başı kesilub muhammedi“llahû te“âlâ envâ-i yüz ? olub lâkin asker-i islam nusret eşcemâ serdar ta“yin olunan müteveffa Osman Paşa“nın vefatı haberi ol- cevanibe müte“esser olub ve asker-i islam dahi yerli yerine çekilub a“dâ-yı bedhah hareket üzere olduğun ma“ada bil- fiil mürtedî mezbûrun namına olan Hüsrev Beğle karındaş olub Acera-yı ulyâ beği sancağı olan müteâlanın mezbûra tâbi olub sancakda olan kal“alar Menuçehre teslim etmek livâ-i mezbûrda ahâli-i vilâyet isyân ve tûğyân edub Acera- sufla sancağının beği olan Hüseyin Bey hevâsındayken gezub sancağın hifz ve hırâset olmayub zarar çekdire reayânın evlad-ı evzâcın bey idub ta“addi etmekle ahâli-i vilâyetde ? getirmeyub ferhunde anlar dahi isyan ve tûğyân edub livâ-i mezbûrda olan kal“aların hifz eyleyub a“dâ-yı hareket üzere olub serdarların hifz ve hıraseti emr olmuşdur ve zikr olunan sancaklar ziyâde sa“b sengistân olub memâlik-i mahrûsenin hifz ve hırâsetinde ve zikr olunan? asker lâzım olduğun arz eyledikten sonra beylerbeğiliğe müteallik olan ümerâ ve alay beği ve gönüllü taifesi ve umûmen züemâ ve erbab-ı tımar ile varub müşârün- ileyhe mülâki olmak emr idub buyurdum ki;

... vardıkda te“hir ve terâhi ve bir ferdi dahl etmeyub beğlerbeğiliğe müteallik olan ümerâ ve alay beği ve ağalarıyla gönüllü taifesi umûmen züemâ ve çeri başı ve çeri erbabı ve tımar ve sair ashab-ı asker cebe ve çavuş cebelüler ile ve sen dahi cebe, çavuş ve cebelülerin bil- cümle karîb ve mükemmel olan hab ve kittal ve edevât-ı harb vezîrler ile mu“accelen çıkub varub müşâr“ün- ileyhe mülâki olub vech-i münâsib olduğü üzere eger memleketin ve vilâyetin hifz ve hırâsetinde ve eger zikr olunan kalaların feth ve teshir ve bil- cümle mahall-i ? edub müşâr“ün- ileyh veche münâsib gördüğü üzere uğûr-ı hümayûnumda bezl-i maddür eyleyub hizmette ve yoldaşlıkda bulunasız husus-ı mezbûr mühimmat-ı umûr-ı din ve devletendir. İhmal ve müsâheleden hazer idesin. İnşallahü teâlâ uğûr-ı hümayûnumda vücûda gelen hizmetin mükemmel olub envâ-i inâyat-ı aliyye-i padişahanem muzahhar düşmek ma“rûzdur ânâ göre mukayyed olub uğûr-u hümayûnumda bezl-i maddür eyleyesin ve yukarı

Menuçer'in itaatinden sonra tekrar ülkesini tasarruf etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Kaheti Kralı Aleksandr'a yazılan bir hükümde Menuçer'in vefatından söz edilmekte ve o sırada ülkesini tasarruf ettiği anlaşılmaktadır.⁸¹

2.1.1.2. Yusuf Paşa (18Kasım 1582-6 Ocak 1584)

18 Kasım 1582'de Çıldır Beylerbeyi Menuçer Mustafa Paşa azl olunarak yerine Tiflis Beylerbeyi olan Yusuf paşanın tayin olunmuştur. Bununla ilgili Livane beyine gönderilen hüküm kaydında lüzum üzere bu değişikliğin yapıldığı ifade edilmiştir. Livane Beyine Yusuf Paşa'ya yardım etmesi emredilmiştir. Hükümün birer sureti Şavşad, Büyük Ardahan, Küçük Ardahan beylerine de gönderilmiştir.⁸² Yusuf Paşa, Menuçer Mustafa Paşa'nın isyanını bastırmakla görevlendirilmişti. 6 Ocak 1584 tarihine kadar yaklaşık olarak 2 yıl Çıldır Beylerbeyiliği görevinde bulunmuştur.⁸³

2.1.1.3.Mehmed Paşa (6 Ocak 1584-1Mayıs 1585)

Mehmed Paşa 6 Ocak 1584 tarihinde Çıldır Beylerbeyiliği görevine atanmıştır.⁸⁴ 1 Mayıs 1585 tarihinde Ömer Paşa'nın atanmasına kadar yaklaşık 5 ay bu görevde bulunmuştur.⁸⁵

2.1.1.3.Ömer Paşa (1 Mayıs 1585-14 Ağustos 1585)

Ömer Paşa Çıldır Beylerbeyiliğine 1 Mayıs 1585 tarihinde atanmıştır.⁸⁶ 14 ağustos 1585 tarihinde Ferhad Paşa'nın bu göreve atanmasına kadar yaklaşık 3 ay Çıldır Beylerbeyiği yapmıştır.⁸⁷

canibden vakıf ve muttali olduğun ihbâr-ı sahîhe ile alı virub arz ve i"lâmdan hâlî olmayasın". MD. 60, s. 170, h.n: 375.

⁸⁰ KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 188.

⁸¹ GÜMÜŞ, *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, s. 186-187.

⁸² MD. 48, s. 175, h.n: 488.

⁸³ KK. Nr. 244, s. 183.

⁸⁴ KK.d. 262, s. 213; KK.d. 242, s. 87.

⁸⁵ KK. Nr. 244, s. 183; KK.d. 262, s. 213.

⁸⁶ KK. Nr. 244, s. 183; KK.d. 262, s. 213.

⁸⁷ KK. Nr. 247, s. 38.

2.1.1.4. Ferhad Paşa (14 Ağustos 1585-16 Mayıs 1587)

Ferhad Paşa Çıldır Beyberbeyliğine 14 Ağustos 1585 tarihinde atanmıştır.⁸⁸ Vefatına kadar Çıldır Beylerbeyliğinde bulunmuştur. Hangi tarihte vefat ettiğine dair bir kayıt yoktur. Ancak Yusuf Paşa'nın atama kaydında yer alan, “*hâlâ Çıldır Beğlerbeğisi olan fevt olmağın*” ifadesinden Ferhad Paşa'nın vefatına kadar bu görevde kaldığı anlaşılmaktadır.⁸⁹

2.1.1.5. Yusuf Paşa (16 Mayıs 1587-8 Ağustos 1588)

Ferhad Paşa'nın vefat etmesi üzerine Çıldır Beylerbeyi olarak 16 Mayıs 1587'de tayin olmuştur.⁹⁰ 8 Ağustos 1588 tarihine kadar Çıldır Beylerbeyliği görevinde bulunmuştur.⁹¹

2.1.1.6. Hızır Paşa (8 Ağustos 1588-19 Mart 1590)

Sicill-i Osmanide Hızır Paşa, “*Enderûn'da kapıcıbaşı olup 1588'de Erzurum beylerbeyi, Sonra Van ve Bağdat valisi olup 1591 Ağustosunda bu grevinden azledilmiştir. 1592 yılında Çıldır muhafızı ve Tebriz valisi olmuş 1597'de azledilmiş ve az zaman sonra vefat etmiştir.*” Şeklinde ifade edilmiştir.⁹² Hızır Paşa Çıldır Beylerbeyliğine 8 Ağustos 1588 tarihinde atanmıştır.⁹³ Bu tarihten 19 Mart 1590 tarihinde Maraş Beğlerbeğisi Mustafa Paşa'nın atanmasına kadar Çıldır Beylerbeyliğinde bulunmuştur.⁹⁴

2.1.1.7. Mustafa Paşa (19 Mart 1590-1592)

Mustafa Paşa 19 Mart 1590 tarihinde Çıldır Beylerbeyliğine atanmıştır.⁹⁵ Ahmed Paşa'nın Şubat/Mart 1592 tarihinde Çıldır Beylerbeyliğine atanmasına kadar bu görevde bulunmuştur.⁹⁶

⁸⁸ KK. Nr. 247, s. 38.

⁸⁹ KK. Nr. 249, s. 11.

⁹⁰ KK. Nr. 249, s. 11.

⁹¹ KK. Nr. 248, s. 86.

⁹² Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmani**, C: II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 670.

⁹³ KK. Nr. 248, s. 86.

⁹⁴ KK. Nr. 252, s. 258.

⁹⁵ KK. Nr. 252, s. 258.

⁹⁶ A.NŞT.d. 01140, s. 24.

2.1.1.8. Ahmed Paşa (Mart 1592)

Mihaliçlı olan Ahmed Paşa Çıldır Beylerbeyliği görevine atama kaydı vardır. Ancak aynı atama kaydında tekrar Karaman Beylerbeyliği'ne atandığı görülmektedir.⁹⁷ Ahmed Paşa 1593 yılında Bosna Beylerbeyi oldu. Ahmed Paşa daha sonra Temeşvar, Budin ve Maraş Beylerbeyi olmuştur. 1600'de vefat etmiştir.⁹⁸

2.1.1.9. Hızır Paşa(1592-)

1592 tarihli icmal defterinde Hızır Paşa'nın yeniden beylerbeyliği görevine getirildiği anlaşılmaktadır.⁹⁹ Hızır Paşa'nın Çıldır Beylerbeyi olarak ikinci dönemidir. Hızır Paşanın birinci defa ne zaman ve ne sebeple görevden ayrıldığı sarih değildir. 1592 tarihli icmal defteri Hızır Paşa'nın hasları hakkında geniş bilgi vermektedir. Hızır Paşa'nın 900.110 akçe has geliri aşağıda gösterilmiştir.

Hasha-i Benâm-1-1 Hızır Paşa Mir-i Miran-ı Vilayet-i Çıldır

Nahiye-i Güney der liva-i m.	Hasılı 50.000
Nahiye-i Kuzey der liva-i m.	Hasılı 32.500
Nahiye-i Ude der liva-i m.	Hasılı 40.500
Nahiye-i Azgur der liva-i M.	Hasılı 105.550 ¹⁰⁰
Der liva-i Acara-i Ulya	Hasılı 90.000
Der liva-i Aspinza	Hasılı 35.500
Der liva-i Ahılkelek	Hasılı 56.000
Der liva-i Çeçerek	Hasılı 9.000
Der liva-i Ardahan-ı Büzürk	Hasılı 18.000 ¹⁰¹
Der liva-i Çıldır	Hasılı 363.200

⁹⁷ A.NŞT.d. 01140, s. 24.

⁹⁸ Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmani**, C: I, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 195.

⁹⁹ TT.d. 653, s. 15.

¹⁰⁰ TT.d. 653, s. 15.

¹⁰¹ TT.d. 653, s. 16.

Der liva-i Bedre

Hasılı 69.860

Yekûn

Hasılı 900.110¹⁰²

Yine 1595 tarihli mufassal defter kaydında Çıldır Beylerbeyi olarak Hızır Paşa kayıtlıdır.¹⁰³

2.1.2. Beylerbeyilikte Bulunan Görevliler

2.1.2.1. Tımar Defterdarı

Tımar Defterdarı, vilayetlerde tımar işlerine bakan görevliye verilen addır. Tımar defterdarları, tımarlarla tımarlıların defterlerini tutmakta ve onlara ait her türlü işleri yürütmekte idi. Tımar Defterdarları, ulufe müteferrikaları, dergah-ı ali çaşnigirleri ve bölge zaimleri arasından tayin ediliyorlardı. Tımar defterdarlarına zeamet verilmekte idi.¹⁰⁴ Çıldır Eyaletinde Tımar Defterdarı kaydına rastlamamıştır ancak Tımar Defteri Kethüdası kaydına rastlanmıştır. Bu kayıta da Tımar Defter Kethüdasının ismi verilmemiştir ancak gelirleri kayıt altına alınmıştır. Kethüda adına 85. 000 akçe zeamet kayıtlıdır. Zemat gelirlerinin dağılımı aşağıda gösterilmiştir.

Karye-i Ardeli

7.000

Liva-i Hirtos

50.000

Liva-i Ahılkelek

5.000

Liva-i Bedre

23.000

Yekûn

85.000¹⁰⁵

2.1.2.2. Beylerbeylik Mir-i Alemi

Osmanlı Devleti'nde her vilayet ve saçağın birer mir-i alemi bulunuyordu. Bunlar Osmanlı Sarayı teşkilatındaki mir-i alemlik teşkilatının bir örneği idi. Vilayet- mir-i

¹⁰² TT.d. 653, s. 17.

¹⁰³ TADB.TTD. 130, s. 15.

¹⁰⁴ AYDIN, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, s. 188-189.

¹⁰⁵ TT.d. 653, s. 18.

alemleri beylerbeyilik sarayındaki tabl-ı alem mehterleri ile beylerbeyi sancağını muhafaza ve taşınması ile görevli teşkilatın amiri idi.¹⁰⁶

Çıldır Eyaleti mir-i alemlerinden sadece birini tespit edebildik. İcmal tahrir defterinde, Çıldır Eyaleti mir-i alemleri olarak Güvendik kayıtlıdır. Hirtos Sancağı'nda kayıtlı 14. 000 akçe¹⁰⁷ ve Ardahan sancağında 19.335¹⁰⁸ olmak üzere yekûn 33.335 akçe zeamet geliri vardır.

2.1.2.3. Dergah-ı Ali Çavuşları

Anadolu beyliklerinde de kullanımı devam eden çavuş kelimesi ve teşkilatı Osmanlılar'a bir Selçuklu müessesesi olarak girmiştir Osmanlı sarayının ihtişamına paralel olarak çavuşluk teşkilatı XVI. yüzyılda çok genişlemiştir. Bu yüzyılda Divan-ı Hümayun'da elleri altın ve gümüş asalı 300 çavuşun bulunduğu anlaşılmaktadır. Dergâh-ı ali çavuşları diye de anılan Divan-ı Hümayun çavuşlarının görevleri arasında, süslü kıyafetlerle mükellef atlara binmiş olarak yabancı ülkelere gelen elçileri karşılamakta vardı. Divana giren vezirlerin önünde iki çavuşun bulunması da adet haline gelmişti. Padişah veya veziriazam tarafından verilen bir emrin tebliği, idam hükümlerinin icrası, ikametgâhlarında gözaltında tutulan sefirlere nezaret etme gibi işler de çavuşlara aitti.¹⁰⁹ Gedikli çavuş olarak tabir edilen Divan-ı Hümayunun kıdemli çavuşları tecrübeli olmaları hasebiyle önemli vazifeler için taşraya gönderilirdi. Taşraya gönderilenler tımar ve zeamet tasarruf ederdi. Taşraya gönderilen dergah-ı ali çavuşlarının, elçilik, infaz işlerinin tatbiki, asayişin temini, asker yazma ve sevk etme, askerlere ait paranın sevkıyatı, gemi inşaatı, madenlerin işletilmesi, İstanbul ve ordu için gerekli iaşenin temini, celeb yazma ve bunların kontrolü, su yollarının denetimi ve bakımı, divandan çıkan hükümlerin ilgili kişilere ulaştırılması gibi alanlarda görev aldıkları görülmektedir.¹¹⁰

¹⁰⁶ AYDIN, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, s. 199-200.

¹⁰⁷ TT.d. 653, s. 84.

¹⁰⁸ TADB. TTD. 221, s. 78.

¹⁰⁹ Orhan F. KÖPRÜLÜ, "Çavuş", **TDVİA**, C: 8, İstanbul, 1993, s. 237-238.

¹¹⁰ Ümit KOÇ, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Çavuşluk Teşkilatı", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C: 12, S: 2, Elazığ, 2002, s. 400-407.

Tablo:2.1 Cıldır Eyaletinde Görev Yapan Dergah-ı Ali Çavuşları

İsmi	Geliri
Ali veled Bahri	18.033 ¹¹¹
Rıdvan	14.000 ¹¹²
Geyvan	9.000 ¹¹³
Ali	27.000 ¹¹⁴
Veli	27.000 ¹¹⁵
Bali	6.000
Hafız Mehmed	9.000
Oğuzlu	11.000 ¹¹⁶
Ali	27.000 ¹¹⁷
Ali Piri	7.500 ¹¹⁸
Ali	15.000 ¹¹⁹
Şeyhi	45.000 ¹²⁰
Yusuf	12.000 ¹²¹
Rıdvan	5.000 ¹²²
Mustafa	30.500
Oğuzlu	16.450 ¹²³
Mustaf a veled Mehmed	12.500 ¹²⁴
Halit veled Ali	20.999
Ali	11.000
Veli	18.000 ¹²⁵

2.2. Sancak İdari Teşkilatı

2.2.1. Sancak ve Sancak Beyi

Türkçe sançmak fiilinden türediği belirtilen sancak kelimesi "bayrak ve tuğ gibi özellikle toprağa dikilen, bir anıtın veya geminin üstünde devamlı dalgalanan ve bir

¹¹¹ TT.d. 653, s. 21.

¹¹² TT.d. 653, s. 24.

¹¹³ TT.d. 653, s. 28.

¹¹⁴ TADB. TTD. 221, s. 51.

¹¹⁵ TADB. TTD. 221, s. 53.

¹¹⁶ TADB. TTD. 221, s. 54.

¹¹⁷ TT.d. 653, s. 29.

¹¹⁸ TT.d. 653, s. 52.

¹¹⁹ TT.d. 653, s. 63.

¹²⁰ TT.d. 653, s.92.

¹²¹ TT.d. 653, s.124.

¹²² TADB. TTD. 221, s. 69.

¹²³ TADB. TTD. 221, s. 74.

¹²⁴ TADB. TTD. 221, s. 75.

¹²⁵ TADB. TTD. 221, s. 78.

sembol bildiren flama, denizcilikte geminin sağ tarafı” gibi anlamlara gelir.¹²⁶ Birim olarak sancak, vilayetlere bağlı ve ondan küçük askeri ve idari bir kuruluştur. Sancak ismi, bu kuruluşun başında bulunan beye temsil alemeti olarak, hükümdar tarafından, verilen sancaktan gelmektedir.¹²⁷ Temsil alemeti olarak sancak İslam devletlerinde eskiden beri “livâ” olarak kullanılmakta idi.¹²⁸

Sancakların başında bulunan beye sancakbeyi veya liva denilirdi.¹²⁹ Sancakbeylerini haslarına veya dirliklerini yönünden dörde ayırırdı: 1 sancaklarında has tasarruf edenler, 2 kendilerine yurtluk ve ocaklık verilenler, 3 bağlı buldukları eyaletlerden salyane yani yıllık alanlar, 4 Rumeli ve Anadolu vilayetlerinin bazı sancaklarında yerleştirilen Yaya, Voynuk ve çingâne birliklerinin başında bulunan ve zeamet tasarruf eden beyler.¹³⁰

Enderun ve ocak çıkmaları, vilayet defter kethüdaları, Tımar defterdarları, gönüllü ve kullar ağaları, zaimler ve alaybeyleri savaşta yararlılık gösterdikleri için sancak beyliğine yükselebiliyorlardı. Vilayet teşkilatından olanlar, zeametlerine ve savaşlarda gösterdikleri yararlılıklara göre 200.000 ve daha yukarı hasıllı sancaklara tayin edilirdi. Yeniçeri ağası, nişancı, mîr-i alem ve büyük mirahur gibi devlet merkezindeki hizmet sahipleri sancağa çıktıklarında hasları 400.000-500.000 akçeden başlardı.¹³¹

Beylerbeyiler gibi sancakbeyleri de buldukları sancakta saltanat vekili sayılıyorlardı. Bu nedenle ilk defa atanan sancakbeylerine tuğ ve alem verilirdi. Sancakbeyleri sancağa hükm-i hümayun ile tayin edilirdi. Sonra o sancağın tabii olduğu beylerbeyi hükm-i hümayunda yazıldığı kadar haslarını tevcih ederek, kendisine tezkire verirlerdi. Sancakbeyleri ümeradan sayılıyorlardı. Buldukları sancakların askeri ve idari amiri idiler.¹³²

¹²⁶ İlhan ŞAHİN, “Sancak”, **TDVİA**, C: 36, İstanbul, 2009, s. 97.

¹²⁷ J. DENY, “Sancak”, **İA**, C: 10, MEB, İstanbul, 1955, s. 186.

¹²⁸ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, “Liva”, **İA**, C: 7, MEB, İstanbul, s. 63.

¹²⁹ DENY, “Sancak”, s. 188; UZUNÇARŞILI, “Liva”, s. 63.

¹³⁰ AYDIN, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, s. 206.

¹³¹ AYDIN, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, s. 206.

¹³² AYDIN, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, s. 207-208.

2.2.2.Çıldır Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar

2.2.2.1.Paşa Sancağı

Beylerbeyinin bulunduğu sancağa Paşa sancağı adı verilirdi. Çıldır Eyaleti ve çevresinin fethi 1578-1590 yılları arasında gerçekleşmişti. Uzun harp dönemi hem yeni feth edilen yerlerde idari taksimatın yapılmasını hem de bölgenin tahririnin yapılmasını da zorlaştırmıştı. Menuçer Mustafa Paşa'nın Beylerbeyi olduğu ilk dönemde Paşa sancağının neresi olduğu bilinmemektedir. İncelen dönemle ilgili elimizde bulunan ilk tahrir kaydı 1592 tarihli icmal defteridir. Bu defter kaydında göre Paşa sancağı Ahıska idi. Paşa sancağına bu dönemde Güney, Kuzey, Ude ve Azgur nahiyeleri bağlı idi.¹³³ 1595 yılında ise yine Paşa sancağı Ahıska olarak görülmektedir. Sancağın sınırlarının bu dönemde genişlediği görülmektedir. 1595 tarihli Mufassal tahrir defterinde sancağa Güney, Kuzey, Ude, Kobliyan, Azgur, Altunkale, Osıha, Aspinza ve Çeçerek nahiyeleri bağlı idi.¹³⁴

2.2.2.2.Hirtos Sancağı

Lala Mustafa Paşa'nın serdarlığı döneminde feth edilmiştir. Beylerbeyliğin ilk kuruluş döneminde Menuçer Mustafa Paşa uhdesine verilmiştir.¹³⁵1592 tarihinde sancak Hirtos, Meşe Cavahed ve Bozmert nahiyelerinden ibaretti.¹³⁶ 1595 tarihinde de yine sınırlarında bir değişim yoktur.¹³⁷1592 kaydına göre sancağın başında Pervane Bey bulunmakta idi. Pervane Bey'in 200.000 akçe hassı vardı. Pervane Bey'in hasları aşağıda gösterilmiştir.

Hirtos Nahiyesi	35.000
Meşe Cavahed Nahiyesi	97.500
Mahsul-i Envai	68.000

¹³³ TT.d. 653.

¹³⁴ TADB.TTD. 130, s. 15-94.

¹³⁵ KK.d. Ruus 262, s. 213

¹³⁶ TT.d. 653.

¹³⁷ TADB.TTD. 130, s. 95-116; Sergey CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, Tiflis, 1947, s.172-215.

Cem'ân

200.500¹³⁸

2.2.2.3. Ahılkelek Sancağı

Ahılkelek Sancağı Lala Mustafa Paşa serdarlığında Osmanlı topraklarına katılmıştı. İlk tahriri 1592 yılında yapılmıştı. Bu dönemde sancak Tümüük, Akşehir ve Niyalaskor nahiyelerinden ibaretti.¹³⁹ 1595 tarihinde de sancağın sınırlarında bir değişiklik yoktu.¹⁴⁰ 1592 senesinde sancağın beğı Mehmed Beğ'di. Mehmed Beğ'in 200.000 akçe hasası vardı. Mehmed Beğ'in hasları aşağıda gösterilmiştir.

Tümüük Nahiyesi	32.000
Akşehir Nahiyesi	96.000
Enva-i mahsul	72.000
Cem'ân	200.000 ¹⁴¹

2.2.2.4.Çıldır Sancağı

Lala Mustafa Paşa zamanında yeni feth edilen toprakların tahsisiyle kurulan sancak ilk dönemde Erzurum eyaletine bağlanmıştı. 1592 tarihinde Kuzey, Canbaz ve Kurd Kalesi nahiyelerinden ibaretti.¹⁴² 1595'de Kuzey nahiyesi Çıldır sancağına dahil olmayıp Canbaz, Kenarbel ve Kurd Kalesi nahiyeleri bulunmakta idi.¹⁴³ 1592 senesinde İbrahim Beğ Sancak beğı olarak görev yapmakta idi. İbrahim Bey'in haslarının toplamı 223.365 akçe idi. İbrahim Beğ'in hasları aşağıda gösterilmiştir.

Canbaz Nahiyesi	79.000
Kenarbel Nahiyesi	26.365
Mahsulat geliri	118.000
Cem'ân	223.365 ¹⁴⁴

¹³⁸ TT.d. 653, s. 83.

¹³⁹ TT.d. 653, s. 132-146.

¹⁴⁰ TADB.TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 215-262.

¹⁴¹ TT.d. 653, s. 117.

¹⁴² TADB. TTD. 221, s. 51-61.

¹⁴³ TADB.TTD. 130, s. 141-159; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 263-269.

¹⁴⁴ TADB. TTD. 221, s. 51.

2.2.2.5. Poshov Sancağı

Lala Mustafa Paşa döneminde Osmanlı topraklarına katılmıştı. 1592 tarihinde Kuzey ve Güney olmak üzere iki nahiyeden oluşmakta idi.¹⁴⁵ 1595 yılında da Poshov yine Kuzey ve Güney nahiyelerinden ibaretti.¹⁴⁶ 1592 yılında Sancak Beyi Hüseyin Beğ idi. Hüseyin Bey'in hasları 206.000 akçe idi. Hüseyin Beğ'in hasları aşağıda gösterilmiştir.

Kuzey Nahiyesi	102.500
Güney Nahiyesi	41.400
Mahsulat geliri	62.600
Cem'ân	206.500 ¹⁴⁷

2.2.2.6. Bedre Sancağı

Lala Mustafa Paşa'nın Şirvan seferi sonrasında Osmanlı topraklarına katılmıştı. 1592 yılında sancak sadece Bedre nahiyesinden ibaretti.¹⁴⁸ 1595 yılında ise Bedre ve Kaşot olmak üzere iki nahiyeden ibaretti. 1592 yılında sancak beği olarak Mehmed Beğ bulunuyordu. Mehmed Bey'in hassı 342.000 akçe idi. Mehmed Beğ'in hasları aşağıda gösterilmiştir.

Bedre Nahiyesi	100.000
Mahsulat	200.000
Kaşot Nahiyesi	42.000
Cem'ân	342.000 ¹⁴⁹

¹⁴⁵ TADB. TTD. 221, s. 63.

¹⁴⁶ TADB. TTD. 130, s. 159-176; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 300-334.

¹⁴⁷ TADB. TTD. 221, s. 63.

¹⁴⁸ TADB. TTD. 221, s. 69.

¹⁴⁹ TADB. TTD. 221, s. 69.

2.2.2.7. Penek Sancağı

Penek sancağı ilk tahrir kayıtlarında Ardahan sancağına bağlı bir nahiye konumunda idi.¹⁵⁰ 1592 yılında ise sancak statüsüne getirilmiştir.¹⁵¹ 1592 ve 1595 yıllarında Penek sancağı Penek, Kemhis ve Peneskird nahiyelerinden ibaretti.¹⁵² İncelenen defterlerde sancak beyi ve gelirleri ile ilgili herhangi bir kayıt mevcut değildir.

2.2.2.8. Ardahan Sancağı

Ardahan 13 Haziran 1553'de Osmanlı topraklarına katılmıştı. 1553 tarihinden 1579 tarihine kadar Erzurum'a bağlı kalmıştı. 1557-1558 yılları arasında Güney, Ardahan-1 Büzürk, Meşe Ardahan, Peneskird, Kemhis ve Penek nahiyelerinden oluşmakta idi. 1574 tarihinde Ardahan-1 Büzürk adını alan sancak Güney, Kuzey, Mişe, Bereken, Kemhis, Penek ve Peneskird nahiyelerinden oluşuyordu.¹⁵³ 1592 yılında ise sancağın küçüldüğü ve Güney, Kuzey ve Meşe nahiyelerinden ibaret olduğu görülmektedir.¹⁵⁴ 1595 tarihinde de aynı taksimat devam etmiştir.¹⁵⁵ 1592 yılında sancak beği Mustafa Beğ idi. Mustafa Beğ'in hasları 240.000 akçe idi. Mustafa Beğ'in hasları aşağıda gösterilmiştir.

Ardahan Nahiyesi	59.000
Meşe Nahiyesi	45.000
Mahsulat	136.000
Cem'ân	240.000 ¹⁵⁶

2.3.Nahiye

Nahiye tabiri, liva ve kazalar dışında doğrudan coğrafi ve idari birimleri ve bölgeleri ifade etmek için kullanılmaktaydı. XV. ve XVI. yüzyıllarda bazen vilayetin eş anlamlısı olarak kullanılırdı.¹⁵⁷ Nahiye, yönetim mekanizması içinde birkaç köyün,

¹⁵⁰ TT.d. 525, s. 121.

¹⁵¹ TADB. TTD. 221, s. 100-105.

¹⁵² TADB. TTD. 221, s. 100-105;TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 341-401.

¹⁵³ AYDIN, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, s. 271-273; TT.d. 525, s. 85-124.

¹⁵⁴ TADB. TTD. 221, s. 74.

¹⁵⁵ TADB. TTD. 130, s. 189-233; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 411-514.

¹⁵⁶ TADB. TTD. 221, s. 72.

¹⁵⁷ İlhan ŞAHİN, "Nahiye", **TDVİA**, C: 32, İstanbul, 2006, s. 306.

bir kale veya kasabanın birleştiği daha küçük bir yerleşim birimi olarak kalmıştır.¹⁵⁸ Osmanlı Devlet Teşkilatı'nda coğrafi ve idari manada küçük veya büyük bir çevreyi veya bölgeyi, bazen de çok geniş bir mıntıkeyi ifade eden Nahiye tabiri, XVI. asırda bir sancağın yine muhtelif kısımlarını bildiriyor, ayrıca aynı livanın bu isimdeki merkez bölgesini de ifade ediyordu. Keza bir eyaletin Paşa Livası ile bu livanın merkezi ve belli başlı şehirlerinin bölgeleri de nahiye itibar olunuyordu.¹⁵⁹

2.3.1. Ahıska Sancağına Bağlı Nahiyeler

Ahıska sancağı 1595 tarihli mufassal tahrir defterinde Güney, Kuzey, Ude, Kobliyan, Azgur, Altunkale, Osıha, Aspinza ve Çeçerek nahiyelerinden ibaretti. Ahıska sancağının 6 kalesi, 263 köyü bulunmakta idi. Sancak genelinde 80 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Ancak hane kayıt olmayan köyler dahil köylerin hepsi mali ünite olarak kaydedilmiştir. Sancak geneline bakıldığında hasıl bakımından en büyük nahiyesi 543.705 akçe ile Çeçerek'tir. Bunu Azgur, Ude, Aspinza, Güney, Osıha, Kuzey ve Altunkale izlemektedir. 82.034 akçe ile Kobliyan ise en küçük nahiyedir. Hane bakımından en büyük nahiyesi 696 hane ile Ude'dir. Bunu Çeçerek, Azgur, Güney, Aspinza, Kuzey, Osıha, Altunkale izlemektedir. 74 hane ile Kobliyan nahiyesi ise en küçük nahiyedir.

2.3.1.1. Güney Nahiyesi

Güney Nahiyesi Ahıska'nın kuzeybatısında yer almakta idi.¹⁶⁰ 1 kale, 26 köy ve 3 mezradan ibarettir. Kale ve 17 köyün tahriri yapılmış, 9 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Nahiyenin hane sayısı 428 ve yıllık vergi hasılatı 280.533 akçedir. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat, bakliyat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmakta idi.¹⁶¹

¹⁵⁸ Feridun M. EMECEN; XVI. Asırda Manisa Kazası, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s. 110; M. Tayyip GÖKBİLGİN; "Nahiye", İ.A, C: IX, MEB, İstanbul, 1993, s. 37-39.

¹⁵⁹ AYDIN, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, s. 206.

¹⁶⁰ Shota BEKADZE, XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durmu, Ankara Üniversitesi Sosyoloji Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, s. 63.

¹⁶¹ TADB. TTD. 130, s. 15-22; ÇIKIA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 19-33.

2.3.1.2. Kuzey Nahiyesi

Ahıska'nın güneybatısında yer almakta idi.¹⁶², vergilendirilmiş 27 köy ve 1 mezradan ibarettir. 22 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 5 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Nahiyenin hane sayısı 386 ve yıllık vergi hasılatı 228.500 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat, bakliyat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmakta idi.¹⁶³

2.3.1.3. Ude Nahiyesi

Ahıska'nın batısında yer almakta idi.¹⁶⁴ Vergilendirilmiş 1 kale, 56 köy ve 3 mezradan ibarettir. Kale ve 50 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 6 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Nahiyenin hane sayısı 696 ve yıllık vergi hasılatı 405.474 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat, bakliyat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmakta idi.¹⁶⁵

2.3.1.4. Kobliyan Nahiyesi

Ahıska'nın batısında yer almakta idi.¹⁶⁶ Vergilendirilmiş 17 köy ve 2 mezradan ibarettir. 7 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 10 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Kobliyan nahiyesinin hane sayısı 74, yıllık vergi hasılatı 82.034 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat yetiştirilmekte, koyun ve domuz yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁶⁷

¹⁶² BEKADZE, XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı, s. 63.

¹⁶³ TADB. TTD. 130, s. 22-30; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 33-50.

¹⁶⁴ BEKADZE, XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı, s. 63; Shota BEKADZE, "XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Ude Nahiyesi", Turkish Studies, Volume 9/4 Ankara, 2014, s. 189.

¹⁶⁵ TADB. TTD. 130, s. 31-46; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 50-81.

¹⁶⁶ BEKADZE, XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı, s. 64.

¹⁶⁷ TADB. TTD. 130, s. 47-49; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 82-85.

2.3.1.5. Azgur Nahiyesi

Ahıska'nın kuzeyinde yer almakta idi.¹⁶⁸ Vergilendirilmiş 1 Kale, 59 köy ve 3 mezradan ibarettir. Kale ve 38 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 21 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 437, yıllık vergi hasılatı 516.900 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat, bakliyat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁶⁹

2.3.1.6. Altunkale Nahiyesi

Ahıska'nın batısında yer almakta idi.¹⁷⁰ Vergilendirilmiş 1 kale, 16 köy ve 1 mezradan ibarettir. Kale ve 13 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 3 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 200 ve yıllık vergi hasılatı 188.950 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede ağırlıklı olarak hububat yetiştirilmekte, Koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmakta idi.¹⁷¹

2.3.1.7. Osıha Nahiyesi

Ahıska'nın batısında yer almakta idi.¹⁷² Vergilendirilmiş 1 kale, 22 köy ve 2 mezradan ibarettir. Kale ve 18 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 4 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 271, bennâk sayısı 1 ve yıllık vergi hasılatı 235.300 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat, bakliyat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmakta idi.¹⁷³

¹⁶⁸ BEKADZE, XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı, s. 64.

¹⁶⁹ TADB. TTD. 130, s. 49-61; ÇİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 86-109.

¹⁷⁰ BEKADZE, XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı, s. 64.

¹⁷¹ TADB. TTD. 130, s. 62-66; ÇİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 109-117.

¹⁷² BEKADZE, XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı, s. 65; Shota BEKADZE, “1595 Yılında Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Otskhe Nahiyesi”, Turkish Studies, Volume 8/11 Ankara, 2013, s. 82.

¹⁷³ TADB. TTD. 130, s. 67-73; ÇİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 118-128.

2.3.1.8. Aspinza Nahiyesi

Ahıska'nın doğusunda yer almakta idi.¹⁷⁴ Vergilendirilmiş 1 kale, 42 köy ve 5 mezradan ibarettir. Kale ve 34 köyün tahrir dökümü verilmiş olup 8 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 388, yıllık vergi hasılatı 374.596 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat, bakliyat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmakta idi.¹⁷⁵

2.3.1.9. Çeçerek Nahiyesi

Ahıska'nın güneydoğusunda yer almakta idi.¹⁷⁶ Vergilendirilmiş 1 kale, 57 köy ve 9 mezradan ibarettir. Kale ve 43 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 14 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 495, yıllık vergi hasılatı 543.705 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat, bakliyat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁷⁷

2.3.2.Hirtos Sancağına Bağlı Nahiyeler

Hirtos sancağı 1595 tarihli mufassal tahrir defterinde Hirtos, Meşe ve Bozmert nahiyelerinden ibaretti. Hirtos sancağının 1 kalesi, 115 köyü bulunmakta idi. Sancak genelinde 39 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Ancak hane kayıt olmayan köyler dahil köylerin hepsi mali ünite olarak kaydedilmiştir. Sancak geneline bakıldığında hasıl bakımından en büyük nahiyesi 418.992 akçe ile Hirtos'dur. Bunu 416.164 akçe ile Meşe ve 91.965 akçe ile Kobliyan nahiyeleri takip etmektedir. Hane bakımından en büyük nahiyesi 541 hane ile Hirtos'dur. Bunu 356 hane ile Meşe ve 67 hane ile Kobliyan nahiyeleri takip etmektedir.

2.3.2.1. Hirtos Nahiyesi

Hirtos nahiyesi vergilendirilmiş 1 kale, 35 köy ve 8 mezradan ibarettir. Kale ve 31 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 4 köyün reayasız olduğu kaydedilmiştir. Hane

¹⁷⁴ BEKADZE, XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı, s. 65; Shota BEKADZE, “ XVI. Yüzyılın Sonlarında Çıldır Eyaleti Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu: Aspinza Örneği”, Turkish Studies, Volume 9/1 Ankara, 2014, s. 79.

¹⁷⁵ TADB. TTD. 130, s. 74-83; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 129-147.

¹⁷⁶ BEKADZE, XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı, s. 65.

¹⁷⁷ TADB. TTD. 130, s. 84-94; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 148-171.

sayısı 541, Bennâk sayısı 2 ve yıllık vergi hasılatı 418.992 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat, bakliyat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmakta idi.¹⁷⁸

2.3.2.2. Meşe Nahiyesi

Meşe nahiyesi vergilendirilmiş 68 köyden ibarettir. Meşe nahiyesinde 36 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 32 köyün reayasız olduğu kaydedilmiştir. Hane sayısı 365, yıllık vergi hasılatı 416.164 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmakta idi.¹⁷⁹

2.3.2.3. Bozmert Nahiyesi

Bozmert nahiyesi vergilendirilmiş 12 köy ve 2 mezradan ibarettir. Bozmert nahiyesinde 9 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 3 köyün reayasız olduğu kaydedilmiştir. Hane sayısı 67, yıllık vergi hasılatı 91.965 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁸⁰

2.3.3. Ahılkelek Sancağına Bağlı Nahiyeler

Ahılkelek sancağı 1595 tarihli mufassal tahrir defterinde Akşehir, Tümüük ve Niyalaskor nahiyelerinden ibaretti. Ahılkelek sancağının 1 kalesi, 124 köyü bulunmakta idi. Sancak genelinde 47 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Ancak hane kayıt olmayan köyler dahil köylerin hepsi mali ünite olarak kaydedilmiştir. Sancak geneline bakıldığında hasıl bakımından en büyük nahiyesi 643.051 akçe ile Akşehir'dir. Bunu 294.990 akçe ile Niyalaskor ve 139.122 akçe ile Tümüük nahiyeleri takip etmektedir. Hane bakımından en büyük nahiyesi 559 hane ile Akşehir'dir. Bunu 289 hane ile Niyalaskor ve 141 hane ile Tümüük nahiyeleri takip etmektedir.

¹⁷⁸ TADB. TTD. 130, s. 95-104; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 172-192.

¹⁷⁹ TADB. TTD. 130, s. 105114-; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 192-211.

¹⁸⁰ TADB. TTD. 130, s. 115-116; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 212-215.

2.3.3.1. Akşehir Nahiyesi

Akşehir nahiyesi vergilendirilmiş 1 kale, 73 köy ve 3 mezradan ibarettir. Akşehir nahiyesinde 1 kale, 57 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 26 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 559, yıllık vergi hasılatı 643.051 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁸¹

2.3.3.2. Tümük Nahiyesi

Tümük nahiyesi vergilendirilmiş 20 köy ve 4 mezradan ibarettir. Tümük nahiyesinde 10 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 10 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 141, yıllık vergi hasılatı 139.122 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁸²

2.3.3.3. Niyalaskor Nahiyesi

Niyalaskor nahiyesi vergilendirilmiş 31 köy ve 2 mezradan ibarettir. Niyalaskor nahiyesinde 20 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 11 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 289, yıllık vergi hasılatı 294.990 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁸³

2.3.4. Çıldır Sancağına Bağlı Nahiyeler

Çıldır sancağı 1595 tarihli mufassal tahrir defterinde Canbaz, Kenarbel ve Kurd Kalesi nahiyelerinden ibaretti. Çıldır sancağının 2 kalesi, 98 köyü ve 2 mezrası bulunmakta idi. Sancak genelinde 42 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Ancak hane kayıt olmayan köyler dahil köylerin hepsi mali ünite olarak kaydedilmiştir. Sancak geneline bakıldığında hasıl bakımından en büyük nahiyesi 458.870 akçe ile Canbaz'dır. Bunu 324.012 akçe ile Kenarbel ve 91.863 akçe ile Kurd Kalesi nahiyeleri takip etmektedir. Hane bakımından en büyük nahiyesi 459 hane ile

¹⁸¹ TADB. TTD. 130, s. 117-130; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 215-242.

¹⁸² TADB. TTD. 130, s. 130-134; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 243-249.

¹⁸³ TADB. TTD. 130, s. 134-140; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 250-262.

Canbaz'dır. Bunu 444 hane ile Kenarbel ve 88 hane ile Kurd Kalesi nahiyeleri takip etmektedir.

2.3.4.1.Canbaz Nahiyesi

Canbaz nahiyesi vergilendirilmiş 2 kale, 52 köy ve 4 mezradan ibarettir. Canbaz nahiyesinde 28 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 24 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 459, bennâk sayısı 2 ve yıllık vergi hasılatı 458.870 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁸⁴

2.3.4.2.Kenarbel Nahiyesi

Kenarbel nahiyesi vergilendirilmiş 32 köy ve 3 mezradan ibarettir. Kenarbel nahiyesinde 22 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 10 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 444, yıllık vergi hasılatı 324.012 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁸⁵

2.3.4.3.Kurd Kalesi Nahiyesi

Kurd Kalesi nahiyesi vergilendirilmiş 1 kale, 14 köy ve 1 mezradan ibarettir. Kurd Kalesi nahiyesinde 1 kale 6 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 8 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 88, yıllık vergi hasılatı 91.863 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁸⁶

2.3.5.Poshov Sancağına Bağlı Nahiyeler

Poshov sancağı 1595 tarihli mufassal tahrir defterinde Güney ve Kuzey nahiyelerinden ibaretti. Poshov sancağının 2 kalesi, 74 köyü ve 1 mezarası

¹⁸⁴ TADB. TTD. 130, s. 141-149; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 263-280.

¹⁸⁵ TADB. TTD. 130, s. 150-156; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 281-295.

¹⁸⁶ TADB. TTD. 130, s. 157-159; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 296-300.

bulunmakta idi. Sancak genelinde 17 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Ancak hane kayıt olmayan köyler dahil köylerin hepsi mali ünite olarak kaydedilmiştir. Sancağın hasıl bakımından en büyük nahiyesi 316.803 akçe ile Güney'dir. Bunu 265.124 akçe ile Kuzey nahiyesi takip etmektedir. Hane bakımından en büyük nahiyesi 441 hane ile Güney'dir. Bunu 364 hane ile Kuzey nahiyesi takip etmektedir.

2.3.5.1.Güney Nahiyesi

Güney nahiyesi vergilendirilmiş 1 kale, 45 köy ve 22 mezradan ibarettir. Güney nahiyesinde 1 kale ve 34 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 11 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 441, yıllık vergi hasılatı 316.803 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁸⁷

2.3.5.1.Kuzey Nahiyesi

Kuzey nahiyesi vergilendirilmiş 1 kale, 29 köy ve 13 mezradan ibarettir. Kuzey nahiyesinde 1 kale ve 23 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 6 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 364, yıllık vergi hasılatı 265.124 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁸⁸

2.3.6.Bedre Sancağına Bağlı Nahiyeler

Bedre sancağı 1595 tarihli mufassal tahrir defterinde Bedre ve Kaşot nahiyelerinden ibaretti. Bedre sancağının 1 kalesi ve 48 köyü bulunmakta idi. Sancak genelinde 42 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Ancak hane kayıt olmayan köyler dahil köylerin hepsi mali ünite olarak kaydedilmiştir. Sancak geneline bakıldığında hasıl bakımından en büyük nahiyesi 362.405 akçe ile Bedre'dir. Bunu 111.500 akçe ile Kaşot nahiyesi takip etmektedir. Hane bakımından en büyük nahiyesi 27 hane ile Bedre'dir. Bunu 6 hane ile Kaşot nahiyesi takip etmektedir.

¹⁸⁷ TADB. TTD. 130, s. 159-169; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 300-319.

¹⁸⁸ TADB. TTD. 130, s. 169-176; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 320-334.

2.3.6.1.Bedre Nahiyesi

Bedre nahiyesi vergilendirilmiş 1 kale ve 37 köyden ibarettir. Bedre nahiyesinde 3 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 1 kale ve köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 27, yıllık vergi hasılatı 362.405 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁸⁹

2.3.6.2.Kaşot Nahiyesi

Kaşot nahiyesi vergilendirilmiş 11 köyden ibarettir. Kaşot nahiyesinde 1 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 10 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 6, yıllık vergi hasılatı 111.500 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁹⁰

2.3.7.Penek Sancağına Bağlı Nahiyeler

Penek sancağı 1595 tarihli mufassal tahrir defterinde Penek, Kemhis ve Peneskird nahiyelerinden ibaretti. Penek sancağının 3 kalesi, 80 köyü ve 8 mezrası bulunmaktaydı. Sancak genelinde 20 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Ancak hane kayıt olmayan köyler dahil köylerin hepsi mali ünite olarak kaydedilmiştir. Sancak geneline bakıldığında hasıl bakımından en büyük nahiyesi 405.958 akçe ile Penek'tir. Bunu 300.426 akçe ile Peneskird ve 162.624 akçe ile Kemhis nahiyeleri takip etmektedir. Hane bakımından en büyük nahiyesi 863 hane ile Penek'tir. Bunu 823 hane ile Peneskird ve 238 hane ile Kemhis nahiyeleri takip etmektedir.

2.3.7.1.Penek Nahiyesi

Penek nahiyesi vergilendirilmiş 1 kale, 43 köy ve 39 mezradan ibarettir. Penek nahiyesinde 1 kale ve 32 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 11 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 863, mücerred sayısı 2, bennâk sayısı 22 ve yıllık vergi hasılatı 405.958 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre

¹⁸⁹ TADB. TTD. 130, s. 177-179; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 334-339.

¹⁹⁰ TADB. TTD. 130, s. 180; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 339-340.

nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte, koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁹¹

2.3.7.2.Kemhis Nahiyesi

Kemhis nahiyesi vergilendirilmiş 1 kale, 10 köy ve 14 mezradan ibarettir. Kemhis nahiyesinde 1 kale ve 7 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 3 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 238, mücerred sayısı 5, bennâk sayısı 6 ve yıllık vergi hasılatı 162.624 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁹²

2.3.7.3. Peneskird Nahiyesi

Peneskird nahiyesi vergilendirilmiş 1 kale, 27 köy ve 33 mezradan ibarettir. Peneskird nahiyesinde 1 kale ve 21 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 6 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 823, mücerred sayısı 1, bennâk sayısı 2 ve yıllık vergi hasılatı 300.426 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat, bakliyat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁹³

2.3.8.Ardahan Sancağına Bağlı Nahiyeler

Ardahan sancağı 1595 tarihli mufassal tahrir defterinde Güney, Kuzey ve Meşe nahiyelerinden ibaretti. Ardahan sancağının 2 kalesi, 200 köyü ve 8 mezrası bulunmakta idi. Sancak genelinde 27 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Ancak hane kayıt olmayan köyler dahil köylerin hepsi mali ünite olarak kaydedilmiştir. Sancak geneline bakıldığında hasıl bakımından en büyük nahiyesi 773.774 akçe ile Meşe'dir. Bunu 475.766 akçe ile Güney ve 292.458 akçe ile Kuzey nahiyeleri takip etmektedir. Hane bakımından en büyük nahiyesi 1444 hane ile Meşe'dir. Bunu 1345 hane ile Güney ve 743 hane ile Kuzey nahiyeleri takip etmektedir.

¹⁹¹ TADB. TTD. 130, s. 234-245; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 340-369.

¹⁹² TADB. TTD. 130, s. 246-249; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 370-377.

¹⁹³ TADB. TTD. 130, s. 249-259; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 378-401.

2.3.8.1. Güney Nahiyesi

Güney nahiyesi vergilendirilmiş 2 kale, 58 köy ve 9 mezradan ibarettir. Güney nahiyesinde 2 kale, 47 köy ve 2 çiftliğin tahrir dökümü verilmiş olup, 11 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 1345, yıllık vergi hasılatı 475.766 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁹⁴

2.3.8.2. Kuzey Nahiyesi

Kuzey nahiyesi vergilendirilmiş 32 köy ve 10 mezradan ibarettir. Kuzey nahiyesinde 24 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 8 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 743, mücerred sayısı 7 ve yıllık vergi hasılatı 292.458 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁹⁵

2.3.8.2. Meşe Nahiyesi

Meşe nahiyesi vergilendirilmiş 110 köy ve 30 mezradan ibarettir. Meşe nahiyesinde 62 köyün tahrir dökümü verilmiş olup, 48 köyde hane kaydına rastlanmamıştır. Hane sayısı 1444, yıllık vergi hasılatı 773.774 akçe idi. 1595 tarihli mufassal defterde kayıtlı olan vergilere göre nahiyede hububat ve bostan ürünleri yetiştirilmekte koyun, domuz ve arı yetiştiriciliği yapılmaktaydı.¹⁹⁶

2.4.Köy

Nahiyenin alt birimi olan köyler ise, raiyyetin veya sipahilerin oturdukları yerleşim merkezleridir. Hemen hemen bütün faaliyetleri, ziraat ve hayvancılığa dayanan köyler, kendilerini çevreleyen ziraat sahalarıyla birlikte dikkate alınmalıdır. Bu nedenle köylerin istihsal sahaları hudutlarla belirlenmiştir. Sınırların belli olmaması

¹⁹⁴ TADB. TTD. 130, s. 189-204; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 411-449.

¹⁹⁵ TADB. TTD. 130, s. 205-213; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 449-470.

¹⁹⁶ TADB. TTD. 130, s. 214-233; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 471-516.

gerek reaya gerekse dirlik sahipleri arasında ihtilafın çıkmasına sebep olduğundan bu sınır tesbiti büyük önem taşımaktaydı.¹⁹⁷

Köyde idari temsilci köy kethüdası olup, onun en büyük yardımcısı köyün imamı idi. Gayrimüslimlerin yaşadıkları köylerde köy kethüdasının yanı sıra köy melikleride bulunuyordu.¹⁹⁸

Tablo 2.2: Çıldır Eyaleti Köy Sayısı

Sancak	Nahiye	Hane Kayıtlı olan	Hane kayıtlı olmayan köyler	Yekûn
Ahıska	Güney	17	9	26
	Kuzey	22	5	27
	Ude	50	6	56
	Kobliyan	7	10	17
	Azgur	38	21	59
	Altunkale	13	3	16
	Osıha	18	4	22
	Aspinza	34	8	42
	Çeçerek	43	14	57
	Yekûn	242	80	322
Hirtos	Hirtos	31	4	35
	Meşe	36	32	68
	Bozmert	9	3	12
	Yekûn	76	39	115
Ahılkelek	Akşehir	57	26	73
	Tümük	10	10	20
	Niyalaskor	20	11	31
	Yekûn	87	47	134
Çıldır	Canbaz	28	24	52
	Kenarbel	22	10	32
	Kurd Kalesi	6	8	14
	Yekûn	56	42	98
Poshov	Güney	34	11	45
	Kuzey	24	6	30
	Yekûn	58	17	75
Bedre	Bedre	3	34	37
	Kaşot	1	10	11
	Yekûn	4	44	48
Penek	Penek	32	11	43
	Kemhis	8	3	11
	Peneskird	21	6	27
	Yekûn	61	20	81
Ardahan	Güney	47	11	58
	Kuzey	24	8	32
	Meşe	62	48	110
	Yekûn	133	67	200
Eyalet Yekûn		717	356	1073

¹⁹⁷ Halil İNALCIK, Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. XXVIII.

¹⁹⁸ AYDIN, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, s. 206.

2.5.Mezra

Ziraat yapıldığı halde nüfus barınmayan geniş arazilere mezra'a denilmektedir.¹⁹⁹ Mezraların Türkçe olarak tam karşılığı "ekinlik"tir.²⁰⁰ Bir mezra'a, bir timar erine gelir olarak yazılabilir. Zira mezra'alar defterde yakın bir köyün ekinliği olarak tayin edilebildiği gibi haymana, yürük ve umumi bir tabirle hariç raiyyetin gelip işledikleri topraklar olarak da yazılabilirlerdi. Mezra'a hangi timar sahibi üzerine yazılmış ise öşrünü o alır. Fakat gelip işleyen çiftçilerin şahsi örfi vergileri, kime tabi iseler ona ödenir. Mezra'alar genellikle hâli (boş) topraklar olduğundan tahrir sırasında çok defa "Hariç ez-defter" kalırlardı. Bu gibi yerler tahrirden sonra ziraat olunursa, vergilerini hazine adına hariç eminleri alırlardı.²⁰¹

Tablo 2.3: Çıldır Eyaleti Mezra Sayısı

Sancak	Nahiye	Mezra	Sancak	Nahiye	Mezra		
Ahıska	Güney	2	Çıldır	Canbaz	4		
				Kenarbel	3		
				Kurd Kalesi	1		
		Ude	3		Yekûn	8	
	Kobliyan	2	Poshov	Güney	22		
		Azgur		3	Kuzey	13	
		Altunkale		1	Yekûn	35	
	Osıha	2	Bedre	Bedre	-		
		Aspinza		5	Kaşot	-	
		Çeçerek		9	Yekûn		
	Yekûn	28	Penek	Penek	39		
		Hırtos		Hırtos	8	Kemhis	14
				Meşe	-	Peneskird	33
Bozmert				2	Yekûn	86	
Yekûn	10	Ardahan	Güney	9			
	Ahılkelek		Akşehir	3	Kuzey	10	
			Tümük	4	Meşe	30	
			Niyalaskor	2	Yekûn	49	
Yekûn	9						
Eyalet Yekûn			225				

¹⁹⁹ Mehmet Ali ÜNAL, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı(1518-1566), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s. 92; EMECEN, Manisa Kazası, s. 117.

²⁰⁰ Bahaeddin YEDİYILDIZ, Ordu Kazası Sosyal Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1985. s. 45 ve not: 221; İNALCIK, Sancak-ı Arvanid, s. XXIX.

²⁰¹ İNALCIK, Sancak-ı Arvanid, s. XXIX.

2.6. Derbent

Derbentler, önemli geçit noktalarında bulunmakta olup yolların ve geçitlerin emniyetini temin etmekteydi. Müstahkem derbent tesisleri, dört tarafı duvar ile çevrili küçük bir kale şeklinde idi. Yanında bir han, cami, mektep ve dükkânlar bulunmakta, adetâ küçük bir şehir görünümünü taşımaktaydı.²⁰² Bunlar yol ve ticaret güvenliğini korumak amacıyla kurulduklarından önemli kavşak noktaların ve geçitlerin muhafazasını yapmaktaydılar. Derbentler, hukikî yönden başlıca iki ana kısımda değerlendirilebilir. Biri tımar yoluyla tasarruf olunan derbentler, diğeri muafiyet usulü ile tevcih edilmiş, tehlikeli yerlerin muhafazasıyla memur olan halkın görevlendirildiği derbentlerdir.²⁰³

1595 tarihli tahrir defterinde Çıldır Eyaleti'nde üç derbent tespit edilmiştir. Bu derbentler vergi muafiyeti karşılığı olarak verilmiştir.

Ahıska sancağı Güney nahiyesinde Zenis karyesine 10.200 akçe hasıl yazılmış ancak hane ve alınan vergiler hakkında herhangi bir kayd tutulmamıştı. “*Karye-i mezbure Ahışha ve Azgur meyanında vaki’ olan derbentin başında vaki olmağın zikr olan derbentin daima yolların onarub meremmet itmek üzere tekalif-i örfiyeden muaf kayd olunmuşdur.*”²⁰⁴ Ahıska ve Azgur arasındaki derbentin yanında olması hasebiyle derbentin yollarının yapımı ve tamiri karşısında tekalif-i örfiyeden muaf tutulmuştu.

Diğeri bir derbent kaydı da Çıldır sancağı Kenarbel nahiyesine bağlı Avlude köyündedir. Kars, Zaruşad ve Gürcistan vilayetinden gelen tüccarın Kür üzerindeki köprüyü kullanamaz hale gelmişti. Bunun üzerine sancak beyinin ilamı Kür ırmağının yanında kurulan Avlude köyü sakinleri Kür suyu üzerindeki köprüünün tamiri ve bakımı, Ardahan kalesi mabeyninde kurulan köprülerin tamiri ve bakımı karşılığında tekalif-i örfiyeden muaf tutulmuşlardır.

“*Karye-i mezbure kurubunda vaki olan köprü nehr-i kürün üzerinde bendergah olmağın karsdan ve zaruşaddan ve ceemiyye-i vilayet-i gürcistanın tüccarı vesayir ayende ve revende köprü-i mezbureden geçemeyince aher yerden kür suyunu geçmek*

²⁰² Cengiz ORHONLU, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı*, Eren Yay., İstanbul, 1990, s. 10-11.

²⁰³ HALAÇOĞLU, *Osmanlılar'da Devlet Teşkilatı*, s. 154-155.

²⁰⁴ TADB. TTD. 130, s. 22; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 22.

kabil olmayub karye-i mezbure ahalisi mezbur köprünün meremmet tamir ihya edib hizmetleri mukabelesinde tekalif-i örfiyeden muaf olunmaları lazım ve mühimdir deyu sancak beği ilam etmeğin köprü-i mezburu meremmet etmek üzere defteri cedid-i hakaniye muaf kayd olunmuşlardır.”²⁰⁵

Defterde tespit edilen son kayıt ise Erzurum, Ahıska ve Ardahan üçgeninde bulunan Ardahan sancağının Kuzey nahiyesine bağlı Kotarmelik köyündedir.

“Karye-i mezbure Erzurum ve Ardahan ve Ahışa yollarının vaki olmağla muttasıl ayende ve ravende göçüp ve konmaktan hali olmadıkları ecilden ahalisi perakende olmağa yüz tutup harabe müşerref olmağın ve karye-i mezbure ile Ardahan kalesinin mabeyninde vaki olan köprülerin mermetlerden tamiren ihtiyar edib hizmetleri mukabelesinde tekalif-i örfiyeden muaf olmaları lazım ve mühim olub memeket-i padişahiye nafi olmağın zikr olunan karye ahalisi geri yerlerinde oturub ayende ve revendeye menzilgah olub karye-i Gomik pınarından Cincerub-ı süfla nam karyeye gelince mabeyninde vaki olan köprüleri meremmet etmek üzere defter-i cedidi hakaniye muaf kayd olunmuşlardır.”²⁰⁶

Kotarmelik köyü Erzurum, Ahıska ve Ardahan yollarının üzerinde olması hasebiyle konar göçerlerin etkisiyle dağılmaya yüz tutmuştur. Bunu üzerine köyün yeniden şenlendirilmesi lazım geldiği yol güzergahında menzilgah olduğu bildirilmiştir. Ayrıca köy ahalisi Ardahan kalesi mabeyninde bulunan köprülerin tamiri ve bakımı ve Gomik Pınarı’ndan Cincerub-ı Süfla arasında bulunan köprülerin tamiri ve bakımı ile görevlendirilmişti. Bu görevlendirilmeler karşılığında Kotarmelik köyü ahalisi tekalif-i örfiyeden muaf tutulmuşlardır.

2.7.Toprağın Tasarruf Şekilleri

Osmanlı Devleti'nde arazi mirî, mülk ve vakıf olmak üzere üç ana kısma ayrılmıştı. Bunlardan mirî arazinin sahipliği (rakabesi) doğrudan doğruya devlete; tasarrufu ise

²⁰⁵ TADB. TTD. 130, s. 152; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 286.

²⁰⁶ TADB. TTD. 130, s. 206; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 452.

devlete veya devlet adına şahıslara aitti. Vakıf ve mülk arazilerde ise rakabe ve tasarruf hakkı tamamen şahısların elindeydi.²⁰⁷

Osmanlı Devleti'nde arazi arz-ı memleket yani, mirî arazidir. Sahipliği, toprak parçalanıp küçülmesin diye devlete ait olan bu toprakları, reaya ziraat eder, işler, bağ, bahçe ve bostan haline getirerek haraçlarını verirdi. Boş bırakılmayıp, devletçe belirlenen şekilde işletilir ve vergileri verilirse bu topraklardaki tasarruf hukuku aynı kalırdı.²⁰⁸

Müslüman veya gayr-ı müslim reyanın, hakiki mülkiyeti devlete ait bulunan "Mirî arazi"deki toprak tasarrufu, belirli miktardaki arazi üzerinde, zaman zaman meydana gelen değişiklikler neticesinde belli şartlara uygun olarak gerçekleşmiştir.²⁰⁹

Devlet, mirî araziye askerî hizmetler, belirli vazifeler ve mükellefiyetler karşılığında gelirin büyüklüğüne göre hâs, zeamet ve tımar olarak tevcih ederdi.²¹⁰ Vakıf ve mülk arazilerde devletin katı otoritesi zaman zaman uygulanırdı. Miri arazi ise merkeziyetçi idare tarzı içinde sıkı bir kontrole sahipti.²¹¹ Devletin kuruluşunun ilk yıllarında, şenletme, kolonizasyon, istimâlet siyaseti ile desteklenen ve devletin büyümesi ile gittikçe genişleyen vakıf ve mülk arazilerinin bir kısmı, II. Mehmed zamanında mirî araziye dönüştürülmüş; II. Bayezid devrinde bunların çoğu tekrar eski statülerine kavuşmuştur. Ancak, yine de XVI. asır başlarında devlet topraklarının % 87'si mirî araziden müteşekkildi.²¹² XVI. asırda görülen geniş fetih seferleri askere olan ihtiyacı arttırdı, tımarlı sipahi sayısı da artmış, fazlalaşan mirî araziden askerî sınıfa daha fazla toprak tahsis olunmuştu.²¹³ Osmanlı

²⁰⁷ Ö. Lütfi BARKAN, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller" **İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti, Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İstanbul, 1990, s. 253.

²⁰⁸ Halil İNALCIK, "İslâm Arazi ve Vergi sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1993, s. 23-24. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Halil CİN, **Mirî Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü**, Ankara, 1969, s. 9, vd.

²⁰⁹ Neşet ÇAĞATAY, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâya'nın Miri Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları", **IV. TTKong.**, 10-14 Kasım 1948. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1952, s. 426.

²¹⁰ Ö. Lütfi BARKAN, "Tımar", C: XII/I, **İA**, MEB, İstanbul, 1993. s. 314-315.

²¹¹ Yaşar YÜCEL, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", **Bellefen**, C: XXXVIII. Ankara, 1974, s. 668 vd.

²¹² EMECEN, **Manisa Kazası**, s. 271; Jülide Akyüz, **İşkodra (İskenderiye) Sancağı (1485-1570)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998, s. 102-103.

²¹³ Halil İNALCIK, **The Ottoman Empire The Classical Age (1300-166)**, London, 1973, s. 110-111.

İmparatorluğu'nda mirî topraklar en çok Anadolu ve Rumeli'de bulunuyordu. Gayrimüslimlerden de miri toprak tasarruf edenler çok olmuştur.²¹⁴

Osmanlı Devleti bir yer fethedilince oraya hemen "tahrir" memurunu yollayarak, arazinin yazımını gerçekleştirirdi. Mirî olan bu topraklar 120-150'şer dönümlük "çiftlikler" halinde gruplandırılıyordu. Genellikle çiftlikler halinde kaydedilen bu mirî topraklar çoğunlukla kiraya verilmek suretiyle işlenmiştir. Araziyi kira olarak alan çift ve "raiyyet", kiraya veren devlete ise "sahib-i arz" denirdi.²¹⁵ Sahipliği devlete ait olan bu topraklar belirli şartlar karşılığında intikal edebilmekteydi. Mirî toprakların tasarruf hakkı, buna sahip olanın erkek evlâdına geçebilmekteydi. Köylü öldüğünde eğer erkek çocuk bırakmamış ise, kızı bir takım şartlar karşılığında toprakları satın alabilirdi. Ayrıca raiyyet toprağı şenletmek suretiyle (bağ, bahçe dikmek, ev yapmak gibi) de toprağın mülkiyetini alabilirdi.²¹⁶

2.7.1. Vakıf ve Mülk Arazi

Mirî arazinin temlikler yolu ile şahıslara verilmek suretiyle, özel mülklerin ortaya çıkışının Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş devirlerinde ve daha da önceye gittiği bilinmektedir.²¹⁷ Osmanlı Devleti, yararını gördüğü şahıslar (ki özellikle, yakın silah arkadaşları, üst düzey komutanlar ve akıncı başları) bir çeşit temlik yoluyla, özel mülk sahibi yapmıştır. Bu uygulama özellikle imparatorluğun kuruluş devirlerinde, yayılma politikasının bir amacı olarak görünmektedir.²¹⁸

1595 tarihili mufassal defterde Çıldır Eyaletinde, Ahıska sancağında Güney nahiyesinde bulunan bir Ahıska Kasabası Cami Şerif Vakfı ve Ahıska Kasabası Köprü vakfı, Ude nahiyesinde bulunan kalede Kur'an-ı Kerim Okuma Vakfı

²¹⁴ Yavuz ERCAN, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayr-ı Müslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", **Bellekten**, C: LV, S: 213, Ankara, 1991, s. 384.

²¹⁵ Mustafa AKDAĞ, **Türkiye 'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559) II**, İstanbul, 1993, s. 191 vd.; Mustafa AKDAĞ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", **DTCFD XIX/1-2**. Ankara, 1955, s. 42-43.

²¹⁶ Neşet ÇAĞATAY, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Miri Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları", **IV. TTKong.**, 10-14 Kasım 1948, Ankara, 1952, s. 429 vd.

²¹⁷ Yaşar YÜCEL, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", **Bellekten**, C: XXXVIII, S: 152, Ankara, 1974, s.672.

²¹⁸ Ömer L. BARKAN, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Denişleri ve Zâviyeler", **VD. C: II**, Ankara, 1942. s. 279, vd: bkz. Ömer L. BARKAN, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri". **II. TT. Kongresi**, İstanbul, 1937. s. 1-14. Ömer L. BARKAN, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller I. Malikane-Divani Sistemi", **THİTM**, C: I, İstanbul, 1931, s. 5.

bulunmaktadır. Ayrıca Altunkale nahiyesinde Çule Kilisesi Vakfı kayıtlar arasında gözükmektedir. Eyalet genelinde sadece vakıflar ve vakıflara bağlı topraklara Ahıska sancağında rastlanmıştır.²¹⁹

2.7.2. Has, Zeamet ve Tımarlar

Osmanlı Devleti'nin askerî, iktisadî ve sosyal bünyesini gösteren timar sistemi, devlet tarafından geçimlerine ve hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım askerlere ve memurlara, belirli bölgelerde kendi adlarına ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına verilen genel ad olarak tarif edilmektedir.²²⁰ Mirî arazi rejiminde uygulanan bu sistemde önce padişaha, vezirlere büyük haslar tahsis edilir, daha sonra gelirlerine göre 20- 100.000 akçelik gelir zeamete, 2.000 ve ondan daha az olanalar ise timar hissesine ayrılırdı.²²¹

Senelik geliri 100.000 ve üzerinde olan dirlikler has olarak adlandırılmıştır. Padişah, hanedan mensupları, sultanlar, vezirler, beylerbeyleri ve sancak beyleri has toprağa sahip kişilerdi.²²² Padişah ve hanedana mensup kişilere verilen haslar dışında, şahıslar vazifede buldukları süre içinde haslar kendilerine aitti. Devlet geliri içinde en fazla senelik geliri olan vezir-i azam hassı olup, 1.200.000 akçelik hassı bulunuyordu. Diğer görevlilerin haşlan da Kanunnâmelerle belirlenmiştir.²²³ Padişah ve has sahibi olan diğer görevlilerin hasları "voyvoda" denilen kimseler vasıtasıyla idare edilirdi.²²⁴

2.7.2.1.Haslar

Çıldır Eyaletine ait 1592 tarihli icmal defteri nüshalarından faydalanılarak has kayıtları çıkartılmıştır. İlgili defterde has sahipleri ve gelirleri açıkça belirtilmiştir. Defterde Çıldır Beylerbeyi Hızır Paşa'nın has gelirleri yekûn olarak 900.110 akçe olarak kaydedilmiştir.²²⁵ Diğer kayıtlı haslar ise sancak beylerine aittir. Hirtos

²¹⁹ TADB. TTD. 130, s. 15-94; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s.19-170.

²²⁰ BARKAN, "Tımar", s. 286; Mustafa AKDAĞ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", **DTCFD**, C: XIII, S: 1-2, Ankara, 1955, s. 44.

²²¹ AKYÜZ, **İşkodra Sancağı**, s. 106.

²²² AKDAĞ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, s. 60.263.

²²³ HALAÇOĞLU, **Osmanlılar'da Devlet Teşkilatı**. s. 82.

²²⁴ AKDAĞ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", s. 45.

²²⁵ TT.d. 653, s. 15-17.

sancağı beyi Pervane Bey'in 200.000 akçe²²⁶, Ahılkelek sancağı beği Mehmed Beğ'in 200.000 akçe²²⁷, Çıldır sancağı beği İbrahim Bey'in 223.365 akçe²²⁸, Poshov sancağı beği Hüseyin Bey'in 206.000 akçe²²⁹, Bedre sancağı beği Mehmed Bey'in 342.000 akçe²³⁰ ve Ardahan sancağı beği Mustafa Beğ'in 240.000 akçe olan has gelirleri kayıtlıdır.²³¹

2.7.2.1.Zeametler

Çıldır Eyaletine ait 1592 tarihli icmal defteri nüshalarından faydalanılarak zeamet kayıtları çıkartılmıştır. İlgili defterde zeamet sahipleri ve gelirleri açıkça belirtilmiştir. En fazla zeamet Vilayet Tımar Defter Kethüdası namına kayıtlıdır. Zeamet kayıtlarında müşterek kayıtlara rastlanmamıştır. Zeametlerin hepsi münferit olarak kaydedilmiştir. Eyalet genelinde 211 zeamet kayıtlıdır.

Çıldır Vilayet-i Tımar Defter-i Kethüdası Tasarrufunda olanlar

Karye-i Ardeli	7.000
Liva-i Hirtos	50.000
Liva-i Ahılkelek	5.000
Liva-i Bedre	23.000
Yekûn	85.000²³²
<u>Zeamet sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Zaim-i Benâm-ı Kaya	25.999
Zaim-i Benâm-ı Mustafa	15.000 ²³³
Zaim-i Benâm-ı Hüseyin	41.000
Zaim-i Benâm-ı Veli veled Ali	12.000 ²³⁴
Zaim-i Benâm-ı Ali veled Bahri An çavuşan-ı Dergah-ı Ali	18.033

²²⁶ TT.d. 653, s. 83.

²²⁷ TT.d. 653, s.117.

²²⁸ TADB. TTD. 221, s. 51.

²²⁹ TADB. TTD. 221, s. 63.

²³⁰ TADB. TTD. 221, s. 69.

²³¹ TADB. TTD. 221, s. 72.

²³² TT.d. 653, s. 18.

²³³ TT.d. 653, s. 19.

²³⁴ TT.d. 653, s. 20.

Zaim-i Benâm-1 Ali	37.500 ²³⁵
Zaim-i Benâm-1 İsmail	22.000
Zaim-i Benâm-1 Sadullâh	6.500 ²³⁶
Zaim-i Benâm-1 Ahmed	15.600
Zaim-i Benâm-1 Davud	24.500 ²³⁷
Zaim-i Benâm-1 Mehmed	20.000
Zaim-i Benâm-1 Rıdvan Çavuş An Çavuşan-1 dergah-1 Ali	14.000 ²³⁸
Zaim-i Benâm-1 Hasan	20.000
Zaim-i Benâm-1 İsmail	20.000 ²³⁹
Zaim-i Benâm-1 Mehmed	8.000
Zaim-i Benâm-1 Ulya?	47.400 ²⁴⁰
Zaim-i Benâm-1 Mehmed veled Muharrem	8.500
Zaim-i Benâm-1 Süleyman veled Kılavız Kasım	23.000 ²⁴¹
An Zaim-i Hafız Mehmed an müteferrikayın dergah-1 ali	16.000
An Zaim-i Geyvan Çavuş an çavuşan-1 dergah-1 Ali	9.000 ²⁴²
An zeamet -i Ali Çavuş an çavuşan-1 dergah-1 ali	27.000

Çıldır Sancağı

Zeamet sahibi

Geliri

Zaim-i Benâm-1 Derviş veled Ferruh Miralay-1 Çıldır	10.041
Zaim-i Benâm-1	19.165
Zaim-i Benâm-1 Hasan	14.000 ²⁴³
Zaim-i Benâm-1 Hüdaverdi	27.999

²³⁵ TT.d. 653, s. 21.

²³⁶ TT.d. 653, s. 22.

²³⁷ TT.d. 653, s. 23.

²³⁸ TT.d. 653, s. 24.

²³⁹ TT.d. 653, s. 25.

²⁴⁰ TT.d. 653, s. 26.

²⁴¹ TT.d. 653, s. 27.

²⁴² TT.d. 653, s. 28.

²⁴³ TADB. TTD. 221, s. 51.

Zaim-i Benâm-1 Süleyman	22.500
Zaim-i Benâm-1 .. veled Abdullah	22.000
Zaim-i Benâm-1 Ali	10.000
Zaim-i Benâm-1 Süleyman veled Abdullah	14.000
Zaim-i Benâm-1 Ali	17.000 ²⁴⁴
Zaim-i Benâm-1 Süleyman	12.000
Zaim-i Benâm-1 Receb	16.000
Zaim-i Benâm-1 ...	11.000
Zaim-i Benâm-1 Osman	11.999
Zaim-i Benâm-1 Ramazan	35.000
Zaim-i Benâm-1 Veli çavuş an çavuşan-1 dergah-1 ali	27.000 ²⁴⁵
An zeamet-i Bali kethüda an ... dergah-1 ali	6.000
An zeamet-i Hafız Mehmed an .. dergah-1 ali	9.000
An zeamet-i Oğuzlu çavuş an çavuşan-1 dergah-1 ali	11.000
An zeamet-i Mustafa	12.000
An zeamet-i Osman veled Ali	11.000
An zeamet-i Mehmed	16.400 ²⁴⁶
An zeamet-i Muharrem Selim	23.500
Zaim-i Benâm-1 Hasan	12.000 ²⁴⁷
Ali Çavuş an çavuşan-1 dergah-1 Ali	27.000
Kurd Mir Alay-1 Ardahan-1 Büzürk	12.500 ²⁴⁸
An zeamet-i Hüseyin	8.050
An zeamet-i Mustafa	14.000 ²⁴⁹

²⁴⁴ TADB. TTD. 221, s. 52.

²⁴⁵ TADB. TTD. 221, s. 53.

²⁴⁶ TADB. TTD. 221, s. 54.

²⁴⁷ TADB. TTD. 221, s. 55.

²⁴⁸ TT.d. 653, s. 29.

²⁴⁹ TT.d. 653, s. 30.

An zeamet-i Mehmed veled Kurd Alay Beyi	8.000
An zeamet-i Kasım	9.600 ²⁵⁰
An zeamet-i Katib Kemal	12.350
An zeamet-i Katib Yusuf An Şakirdân an Divân-ı Hümayûn	3.000 ²⁵¹
An zeamet-i Baycan	14.000
An zeamet-i Mehmed	18.500 ²⁵²
An zeamet-i Mehmed	9.500
An zeamet-i Ahmed	3.000 ²⁵³
An zeamet-i Yusuf veled Ahmed	20.000
An zeamet-i Ferhad	14.770 ²⁵⁴
Altunkale Sancağı	
<u>Zeamet sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Zaim-i Benâm Baycan	26.235
Zeamet-i Benâm-ı Ramazan	10.000 ²⁵⁵
Zeamet-i Benâm-ı İsmail	10.000 ²⁵⁶
An zeamet-i Ömer	17.000 ²⁵⁷
Osıkha Sancağı	
<u>Zeamet sahibi</u>	<u>Geliri</u>
An zeamet-i Ali Piri an çavuşan-ı dergah-ı Ali	7.500
Zeamet-i Benâm-ı-ı Ali	21.500 ²⁵⁸
An zeamet-i Mehmed	4.000
An zeamet-i Mehmed	12.500 ²⁵⁹

²⁵⁰ TT.d. 653, s. 31.

²⁵¹ TT.d. 653, s. 32.

²⁵² TT.d. 653, s. 33.

²⁵³ TT.d. 653, s. 34.

²⁵⁴ TT.d. 653, s. 35.

²⁵⁵ TT.d. 653, s. 48.

²⁵⁶ TT.d. 653, s. 49.

²⁵⁷ TT.d. 653, s. 50.

²⁵⁸ TT.d. 653, s. 52.

An zeamet-i Mustafa	8.000 ²⁶⁰
Çeçerek Sancağı	
<u>Zeamet sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Zeamet-i Benâm-1 Katib Yusuf an Şakirdan-1 Katibat-1 Divan-1 Hümayun	7.000
Zeamet-i Benâm-1 Osman	14.000 ²⁶¹
Zeamet-i Benâm-1 Mehmed	17.500
Zeamet-i Benâm-1 Karabebik?	13.500 ²⁶²
Zeamet-i Benâm-1 Oğuzlu	16.000
Zeamet-i Benâm-1 Abdulgaffar	12.000 ²⁶³
Zeamet-i Benâm-1 Hamid	11.000
Zeamet-i Benâm-1 Mustafa	17.760 ²⁶⁴
Zeamet-i Benâm-1 Bahaddin	17.000
Zeamet-i Benâm-1 Mehmed	3.000 ²⁶⁵
Zeamet-i Benâm-1 Ali	14.000
Zeamet-i Benâm-1 Hacı Kulu	2.500 ²⁶⁶
An Zeamet-i Benâm-1 Badi	14.000
An Zeamet-i Benâm-1 Ali çavuş veled Badi an çavuşan-1 Dergah-1 Ali	15.000 ²⁶⁷
An Zeamet-i Benâm-1 Veli b. Ali	6.000 ²⁶⁸
Zeamet-i Benâm-1 Mustafa veled Mahmud Ağa	31.000 ²⁶⁹

²⁵⁹ TT.d. 653, s. 53.

²⁶⁰ TT.d. 653, s. 54.

²⁶¹ TT.d. 653, s. 57.

²⁶² TT.d. 653, s. 58.

²⁶³ TT.d. 653, s. 59.

²⁶⁴ TT.d. 653, s. 60.

²⁶⁵ TT.d. 653, s. 61.

²⁶⁶ TT.d. 653, s. 62.

²⁶⁷ TT.d. 653, s. 63.

²⁶⁸ TT.d. 653, s. 64.

²⁶⁹ TT.d. 653, s. 69.

Aspinza Sancağı

<u>Zeamet sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Zeamet-i Benâm-1 Ahmed	11.000
Zeamet-i Benâm-1 Ali	21.030 ²⁷⁰
Zeamet-i Benâm-1 Mehmed	23.600
Zeamet-i Benâm-1	14.000 ²⁷¹
Zeamet-i Benâm-1 İshak veled Ramazan	7.500
Zeamet-i Benâm-1 Ramazan	20.000 ²⁷²
Zeamet-i Benâm-1 Mahmud	20.000
An zeamet-i Mehmed an şakirdan-1 an divan-1 hümayun	3.500 ²⁷³
An zeamet-i Murad	10.000
An zeamet-i Uğurlu	5.000 ²⁷⁴
An zeamet-i Hatdan	3.000
An zeamet-i İlya	26.100 ²⁷⁵
An zeamet-i Zal	4.000 ²⁷⁶

Hirtos Sancağı

<u>Zeamet sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Zeamet-i Benâm-1 Güvendik mir-i Alem eyalet-i çıldır	14.000 ²⁷⁷
Zeamet-i Benâm-1 mir alay liva-i mezbur	23.000
Zeamet-i Benâm-1 Rüstem	39.000 ²⁷⁸
Zeamet-i Benâm-1 Süleyman	23.197
Zeamet-i Benâm-1 Hasan	3.100 ²⁷⁹

²⁷⁰ TT.d. 653, s. 71.

²⁷¹ TT.d. 653, s. 72.

²⁷² TT.d. 653, s. 73.

²⁷³ TT.d. 653, s. 74.

²⁷⁴ TT.d. 653, s. 75.

²⁷⁵ TT.d. 653, s.76.

²⁷⁶ TT.d. 653, s. 77.

²⁷⁷ TT.d. 653, s. 84.

²⁷⁸ TT.d. 653, s.85.

Zeamet-i Benâm-1 Ahmed	31.999
Zeamet-i Benâm-1 hayr?	25.000 ²⁸⁰
Zeamet-i Benâm-1 Gorgi veled Basil	20.700
Zeamet-i Benâm-1 Murad	10.000 ²⁸¹
Zeamet-i Benâm-1 Mustafa	25.997
Zeamet-i Benâm-1 Mehmed	18.500 ²⁸²
Zeamet-i Benâm-1 Yusuf Veled Abdullah	21.000
Zeamet-i Benâm-1 Zal	26.000 ²⁸³
Zeamet-i Benâm-1 İbrahim	10.000
Zeamet-i Benâm-1 Mehmed	21.630 ²⁸⁴
Zeamet-i Benâm-1 Bahaddin	10.000
Zeamet-i Benâm-1 Şeyhi Çavuş an çavuşan-1 dergah-1 ali	45.000 ²⁸⁵
Zeamet-i Benâm-1 Ali	10.000
Zeamet-i Benâm-1 Abdulgaffar	8.000 ²⁸⁶
Zeamet-i Benâm-1 Mehmed	13.499
An zeamet-i İliya	15.000 ²⁸⁷
An zeamet-i Ahmed	14.000
An zeamet-i Süleyman	7.000 ²⁸⁸
An zeamet-i Murad Çavuş an çavuşan-1 dergah-1 ali	5.000
An zeamet-i Osman	6.000 ²⁸⁹

²⁷⁹ TT.d. 653, s.86.

²⁸⁰ TT.d. 653, s.87.

²⁸¹ TT.d. 653, s.88.

²⁸² TT.d. 653, s.89.

²⁸³ TT.d. 653, s.90.

²⁸⁴ TT.d. 653, s.91.

²⁸⁵ TT.d. 653, s.92.

²⁸⁶ TT.d. 653, s.93.

²⁸⁷ TT.d. 653, s.94.

²⁸⁸ TT.d. 653, s.95.

²⁸⁹ TT.d. 653, s.96.

Ahılkelek Sancağı

<u>Zeamet sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Zeamet-i Benâm-1 Mustafa veled Feridun Beğ	30.000 ²⁹⁰
Zeamet-i Benâm-1 Ali veled Hasan Beğ	25.500
Zeamet-i Benâm-1 Ali veled Abdullah	29.000 ²⁹¹
Zeamet-i Benâm-1 Mustafa	24.499
Zeamet-i Benâm-1 Ali	35.000 ²⁹²
Zeamet-i Benâm-1 Mehmed	22.170
Zeamet-i Benâm-1 Mahmud veled Litfullah	20.000 ²⁹³
Zeamet-i Benâm-1 Mustafa	19.000
Zeamet-i Benâm-1 Receb	20.500 ²⁹⁴
Zeamet-i Benâm-1 Halil	6.500
Zeamet-i Benâm-1 Mehmed an şakirdan-1 kitabet-i divan-1 hümayun	30.990 ²⁹⁵
Zeamet-i Benâm-1 Mehmed	20.000
Zeamet-i Benâm-1 İsmail b. Abdullah	20.000 ²⁹⁶
An Zeamet-i Yusuf Çavuş an çavuşan-1 dergah-1 ali	12.000
An Zeamet-i Benâm-1	16.332 ²⁹⁷
An Zeamet-i Piyale kethüda	9.000
An Zeamet-i İshak veled Ramazan	12.500 ²⁹⁸
An Zeamet-i Kılıç	5.000
An Zeamet-i Saadullah	21.360 ²⁹⁹
An zeamet-i Hamid	9.000

²⁹⁰ TT.d. 653, s.117.

²⁹¹ TT.d. 653, s.118.

²⁹² TT.d. 653, s.119.

²⁹³ TT.d. 653, s.120.

²⁹⁴ TT.d. 653, s.121.

²⁹⁵ TT.d. 653, s.122.

²⁹⁶ TT.d. 653, s.123.

²⁹⁷ TT.d. 653, s.124.

²⁹⁸ TT.d. 653, s.125.

²⁹⁹ TT.d. 653, s.126.

An Zeamet-i Mehmed	4.500 ³⁰⁰
An Zeamet-i Kara Tekin	12.500
An Zeamet-i Katib Yusuf	500 ³⁰¹
An Zeamet-i Mustafa	13.090
An Zeamet-i Süleyman	11.300 ³⁰²
An Zeamet-i Hacı Kulu	10.000
An Zeamet-i Mehmed	2.000 ³⁰³
An Zeamet-i Hüseyin mir Alay-ı Hirtos	4.000
An Zeamet-i Şeyhi Çavuş	5.000 ³⁰⁴

Posof Sancağı

Zeamet sahibi

Geliri

Zaim-i Benâm-ı Hasan mir alay-ı liva-i mezbur	27.501
Zaim-i Benâm-ı Mehmed	21.000
Zaim-i Benâm-ı Karaman	23.000 ³⁰⁵
Zaim-i Benâm-ı Behram	16.000
Zaim-i Benâm-ı Ahmed	20.000
Zaim-i Benâm-ı Mustafa	23.000
Zaim-i Benâm-ı Kemal	7.650
Zaim-i Benâm-ı Mahmud	20.500
Zaim-i Benâm-ı Veli	21.000 ³⁰⁶
Zaim-i Benâm-ı Ali	20.000
Zaim-i Benâm-ı Yusuf veled ahmed	9.000
Zaim-i Benâm-ı Ahmed	20.500

³⁰⁰ TT.d. 653, s.127

³⁰¹ TT.d. 653, s.128

³⁰² TT.d. 653, s.129.

³⁰³ TT.d. 653, s.130.

³⁰⁴ TT.d. 653, s.131.

³⁰⁵ TADB. TTD. 221, s. 63.

³⁰⁶ TADB. TTD. 221, s. 64.

Zaim-i Benâm-1 Hüseyin	20.000
Zaim-i Benâm-1 Hüsrev veled Cafer	20.000
Zaim-i Benâm-1 Derviş veled Abdullah	12.000 ³⁰⁷

Bedre Sancağı

<u>Zeamet sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Zeamet-i Benâm-1 İdris	20.000
An zeamet-i Rıdvan çavuş an çavuşan-1 dergah-1 ali	5.000
An zeamet-i Mehmed	41.000 ³⁰⁸
An zeamet-i Davud	9.500
An zeamet-i Yusuf veled Ahmed	4.000
An zeamet-i Mehmed veled Muharrem	12.500

Ardahan Sancağı

<u>Zeamet sahibi</u>	<u>Geliri</u>
An zeamet-i İbrahim kethüda Dergah-1 ali	36.000
Zeamet-i Benâm-1 Mustafa çavuş an çavuşan-1 dergah-1 ali	30.500
Zeamet-i Benâm-1 Oğuzlu çavuş an çavuşan-1 dergah-1 ali	16.450
Zeamet-i Benâm-1 ... çavuş an çavuşan-1 dergah-1 ali	12.000
Zeamet-i Benâm-1 Kurd mir alay-1 Güney ve kuzay	31.500
Zeamet-i Benâm-1 Hüseyin	29.000
Zeamet-i Benâm-1 Mehmed	20.000
Zeamet-i Benâm-1 Kılıç	17.000 ³⁰⁹
Zeamet-i Benâm-1 Mustafa	15.000
Zeamet-i Benâm-1 Mehmed veled Bahri	26.900
An Zeamet-i Benâm-1 Mehmed veled Ferid mir alay	12.280
Zeamet-i Benâm-1 Bahri	12.000

³⁰⁷ TADB. TTD. 221, s. 65.

³⁰⁸ TADB. TTD. 221, s. 69.

³⁰⁹ TADB. TTD. 221, s. 74.

Zeamet-i Benâm-1 Mahmud	26.600
Zeamet-i Benâm-1 Mustafa veled Mehmed çavuş an çavuşan-1 dergah-1 ali	12.500 ³¹⁰
Zeamet-i Benâm-1 Ömer	4.999
Zeamet-i Benâm-1 Halit veled Ali çavuş an çavuşan-1 derha-1 ali	20.999
Zeamet-i Benâm-1 ... kethüda çavuşan-1 vilayet-i çıldır	16.000
Zeamet-i Benâm-1 Kasım	34.000
Zeamet-i Benâm-1 Oğuzlu	11.500
Zeamet-i Benâm-1 Ali	7.000
Zeamet-i Benâm-1 Muharrem	9.500
Zeamet-i Benâm-1 Ali çavuş an çavuşan-1 dergah-1 ali	11.000
Zeamet-i Benâm-1 Abdullah	8.000
Zeamet-i Veli çavuş an çavuşan-1 dergah-1 ali	18.000
An zeamet-i Güvendik mir alem-i vilayet-i çıldır	19.335
An zeamet-i Kaya	6.000
An zeamet-i Yakub çavuş an çavuşan-1 dergah-1 ali	5.000
An zeamet-i Derviş veled Ferruh mir alayı çıldır	2.500
An zeamet-i Kahraman	8.000
An zeamet-i Süleyman veled Abdullah	7.000
An zeamet-i Kaya veled-i Abbas	21.000 ³¹¹
An zeamet-i Behram	8.499
An zeamet-i ...	4.000
An zeamet-i Ahmed	6.000
An zeamet-i Ali	10.603
An zeamet-i Mehmed	13.000 ³¹²

³¹⁰ TADB. TTD. 221, s. 75.

³¹¹ TADB. TTD. 221, s. 78.

³¹² TADB. TTD. 221, s. 79.

2.7.2.3.Tımarlar

Çıldır Eyaletine ait 1592 tarihli icmal defteri nüshalarından faydalanılarak tımar kayıtları çıkartılmıştır. İlgili defterde tımar sahipleri ve gelirleri açıkça belirtilmiştir. Tımar kayıtları arasında müşterek olarak bir kayıt görülmektedir. Ahılkelek sancağı Niyalaskor nahiyesinde Mustafa ve Kablan üzerine 6.000 akçelik tımar ber vech-i iştirak olarak kayıtlıdır.³¹³ Eyalet genelinde 284 tımar kayıtlıdır.

Ahıska Sancağı Güney Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımar-1 Mustafa	7.000
Tımar-1 İbrahim	18.500 ³¹⁴
Tımar-1 İlyas	7.000
Tımar-1 Abdülkerim	15.100 ³¹⁵
Tımar-1 Zülfikar	11.000 ³¹⁶

Ahıska Sancağı Ude Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımar-1 Himmet Çavuş an çavuşan-1 divan-1 Çıldır	11.100 ³¹⁷
Tımar-1 Zahid?	6.000
Tımar-1 Ahmed	12.590 ³¹⁸
Tımar-1 Ali veled Kubad	15.999
Tımar-1 Kubad veled Ali	18.000 ³¹⁹
Tımar-1 Mehmed	9.500
Tımar-1 Hamza	13.000 ³²⁰
Tımar-1 Mustafa	15.000

³¹³ TT.d. 653, s.134.

³¹⁴ TT.d. 653, s. 37.

³¹⁵ TT.d. 653, s. 38.

³¹⁶ TT.d. 653, s. 38.

³¹⁷ TT.d. 653, s. 39.

³¹⁸ TT.d. 653, s. 40.

³¹⁹ TT.d. 653, s. 41.

³²⁰ TT.d. 653, s. 42.

Tımar-1 Süleyman	8.600 ³²¹
Tımar-1 Pir emiş veled Satılmış	17.000 ³²²

Ahıska Sancağı Azgur Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımar-1 Divane Kubad	15.000 ³²³
Tımar-1 Mehmed	10.000
Tımar-1 Murad Han	10.000 ³²⁴
Tımar-1 Mustafa	5.000
Tımar-1 Hacı Rıdvan	17.500 ³²⁵

Altunkale Sancağı Altunkale Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımar-1 Süleyman veled şaban	21.000 ³²⁶
Tımar-1 Davud veled Baycan	21.000 ³²⁷

Osıkha Sancağı Osıkha Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımar-1 Ahmed	15.000 ³²⁸
Tımar-1 Osman	7.000
Tımar-1 İsmail veled Abdullah	2.000 ³²⁹

Çeçerek Sancağı Çeçerek Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımar-1 Rıdvan Mir Alay-1 liva-i mezbur	11.000 ³³⁰
Tımar-1 Mehmed	17.000

³²¹ TT.d. 653, s. 43.

³²² TT.d. 653, s. 44.

³²³ TT.d. 653, s. 44.

³²⁴ TT.d. 653, s. 45.

³²⁵ TT.d. 653, s. 46.

³²⁶ TT.d. 653, s. 49.

³²⁷ TT.d. 653, s. 50.

³²⁸ TT.d. 653, s. 54.

³²⁹ TT.d. 653, s. 55.

³³⁰ TT.d. 653, s. 64.

Tımar-1 İbrahim	10.000 ³³¹
Tımar-1 Veli veled Ali	10.000
Tımar-1 Gülacı?	8.165 ³³²
Tımar-1 Hasana veled Badik	2.945
Tımar-1 Ali veled Osman Beğ	10.000 ³³³
Tımar-1 Nasuh	19.000
Tımar-1 Mustafa veled Abdullah	15.000 ³³⁴

Aspinza Sancağı Aspinza Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımar-1 Rıdvan	9.500 ³³⁵
Tımar-1 Şaban veled Ali	5.999
Tımar-1 Mehmed veled Süleyman	8.000 ³³⁶
Tımar-1 Süleyman veled Abdullah	17.666
Ömer veled Ali	4.000 ³³⁷
Tımar-1 Mehmed veled Abdullah	4.000
Tımar-1 Rüstem	4.500 ³³⁸
Tımar-1 Badi	12.000
Tımar-1 Yakub	3.500 ³³⁹
Tımar-1 Abdülğani veled Hayreddin	7.000 ³⁴⁰

Hirtos Sancağı Hirtos Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımar-1 Mahmud veled Ali	8.000

³³¹ TT.d. 653, s. 65.

³³² TT.d. 653, s. 66.

³³³ TT.d. 653, s. 67.

³³⁴ TT.d. 653, s. 68.

³³⁵ TT.d. 653, s. 77.

³³⁶ TT.d. 653, s. 78.

³³⁷ TT.d. 653, s. 79.

³³⁸ TT.d. 653, s. 80.

³³⁹ TT.d. 653, s. 81.

³⁴⁰ TT.d. 653, s. 82.

Tımar-1 Ali	4.000 ³⁴¹
Tımar-1 Allahverdi	4.000
Tımar-1 Bekir	5.000 ³⁴²
Tımar-1 Kalender	4.000
Tımar-1 Hüseyin	5.000 ³⁴³
Tımar-1 Mustafa	11.999 ³⁴⁴

Hirtos Sancağı Meşe Cavehet Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımar-1 Faik Ser asker-i liva-i mezbur	18.500 ³⁴⁵
Tımar-1 Mirza	10.666
Tımar-1 Hasan veled Nabiyan an çavuşan-1 divan-1 çıldır	13.333 ³⁴⁶
Tımar-1 Ali	5.000
Tımar-1 Muharrem	6.500 ³⁴⁷
Tımar-1 Musa	4.000
Tımar-1 Rıdvan Veled Abdullah	4.500 ³⁴⁸
Tımar-1 Sinan veled Abdullah	5.000
Tımar-1 Mehmed	3.500 ³⁴⁹
Tımar-1 Osman	3.500
Tımar-1 Süleyman	6.000 ³⁵⁰
Tımar-1 Kılıç veled Hüsrev	11.000
Tımar-1 Saruhan	10.000 ³⁵¹

³⁴¹ TT.d. 653, s.97.

³⁴² TT.d. 653, s.99.

³⁴³ TT.d. 653, s.100.

³⁴⁴ TT.d. 653, s.101

³⁴⁵ TT.d. 653, s.101.

³⁴⁶ TT.d. 653, s.102.

³⁴⁷ TT.d. 653, s.103.

³⁴⁸ TT.d. 653, s.104.

³⁴⁹ TT.d. 653, s.105.

³⁵⁰ TT.d. 653, s.106.

³⁵¹ TT.d. 653, s.107.

Tımar-1 Süleyman veled Abdullah	5.500
Tımar-1 Ahmed	15.333 ³⁵²
Tımar-1 Mustafa	6.500
Tımar-1 Şaban	4.000 ³⁵³
Tımar-1 Abdulrahim	4.000
Tımar-1 Osman	4.000 ³⁵⁴
Tımar-1 Himmed veled Ali	4.000
Tımar-1 Ali veled Hamid	4.000 ³⁵⁵
Tımar-1 Geyvan b. Abdullah	4.999
Tımar-1 Davud	6.000 ³⁵⁶
Tımar-1 Mustafa	3.000
Tımar-1 Ali	12.500 ³⁵⁷

Hırtos Sancağı Bozmert Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
----------------------------	----------------------

Tımar-1 Muharrem	12.000
Tımar-1 Mustafa	7.500 ³⁵⁸
Tımar-1 Mahmud veled Abdullah	4.500
Tımar-1 Ahmed veled Bayram	4.000 ³⁵⁹

Ahilkelek Sancağı Niyalaskor Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
----------------------------	----------------------

Tımar-1 Ferhad Ser asker-i liva-i mezkûr	7.500
Tımar-1 Mustafa	8.000 ³⁶⁰

³⁵² TT.d. 653, s.108.

³⁵³ TT.d. 653, s.109.

³⁵⁴ TT.d. 653, s.110.

³⁵⁵ TT.d. 653, s.111.

³⁵⁶ TT.d. 653, s.112.

³⁵⁷ TT.d. 653, s.113.

³⁵⁸ TT.d. 653, s.114.

³⁵⁹ TT.d. 653, s.115.

Tımar-1 Hasan veled Abdullah	2.255
Tımar-1 Faik	4.000 ³⁶¹
Tımar-1 Mustafa ve Kablan ber vech-i iştirak	6.000
Tımar-1 Ahmed veled Hüseyin	5.830 ³⁶²
Tımar-1 Mustafa	5.830

Ahılkelek Sancağı Akşehir Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımar-1 Osman	7.000 ³⁶³
Tımar-1 Yusuf veled Hamza	4.000
Tımar-1 Mehmed	12.000 ³⁶⁴
Tımar-1 Mehmed veled Güllabi	6.500
Tımar-1 Mahmud	13.000 ³⁶⁵
Tımar-1 Ahmed veled Güllabi	14.600
Tımar-1 Mustafa veled Güllabi	5.500 ³⁶⁶
Tımar-1 Rıdvan veled Abdullah	6.000
Tımar-1 Hüdaverdi veled Ali	7.000 ³⁶⁷
Tımar-1 Hamid veled Bila?	3.000
Tımar-1 Mustafa	12.000 ³⁶⁸
Tımar-1 Mehmed Çavuş an çavuşan-1 divan-1 Çıldır.	8.000
Tımar-1 Mehmed veled Abdullah	10.000 ³⁶⁹
Tımar-1 İlyas veled Abdullah	10.000
Tımar-1 Pervane	14.999 ³⁷⁰

³⁶⁰ TT.d. 653, s.132.

³⁶¹ TT.d. 653, s.133.

³⁶² TT.d. 653, s.134.

³⁶³ TT.d. 653, s.135.

³⁶⁴ TT.d. 653, s.136.

³⁶⁵ TT.d. 653, s.137.

³⁶⁶ TT.d. 653, s.138.

³⁶⁷ TT.d. 653, s.139.

³⁶⁸ TT.d. 653, s.140.

³⁶⁹ TT.d. 653, s.141.

Tımar-1 Tebrek veled Bayezid	5.000
Tımar-1 Sinan	12.000 ³⁷¹
Tımar-1 Mahmud	5.000
Tımar-1 Ahmed	6.000 ³⁷²
Tımar-1 Mustafa Paşa	10.000
Tımar-1 Ahmed veled Abdullah	16.666 ³⁷³

Ahılkelek Sancağı Tümük Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımar-1 Mustafa	3.415
Tımar-1 Yusuf	3.500 ³⁷⁴
Tımar-1 Güllabi	7.660
Tımar-1 Hasan veled Hüseyin	12.999 ³⁷⁵
Tımar-1 Kuban	7.000
Tımar-1 Mehmed	9.665 ³⁷⁶
Tımar-1 Yakub	10.000
Tımar-1 Hasan	4.000 ³⁷⁷

Çıldır Sancağı Canbaz Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımarha-i Mehmed veled Ali Serasker nahiye-i mezbur	14.000
Tımarha-i ser asker-i nahiye-i Kenarbel	14.550
Tımarha-i Veli	14.000
Tımarı Behram an çavuşan-ı divan-ı Çıldır	16.000

³⁷⁰ TT.d. 653, s.142.

³⁷¹ TT.d. 653, s. 143.

³⁷² TT.d. 653, s.144.

³⁷³ TT.d. 653, s.145.

³⁷⁴ TT.d. 653, s.146.

³⁷⁵ TT.d. 653, s.147.

³⁷⁶ TT.d. 653, s.148.

³⁷⁷ TT.d. 653, s.149.

Tımarha-i Hasan veled Abbudllah	6.000
Tımarha-i Karakud veled Abdullah	6.000
Tımarha-i ... veled bahri	16.000
Tımarha-i Süleyman çavuş-ı sipahiyan-ı liva m.	11.000
Tımarha-i Hafik	10.900 ³⁷⁸
Tımarha-i Sefer veled Hasan	13.000
Tımarha-i Ramazan	11.000
Tımarha-i Yusuf	8.500
Tımarha-i Hüsrev veled Abdullah	7.000
Tımarha-i Ahmed	14.000
Tımarha-i Ferhad veled Abdullah	6.500 ³⁷⁹
Tımarha-i Ramazan	6.000
Tımarha-i Mustafa	6.500
Tımarha-i İlyas veled Abdullah	3.500
Tımarha-i Ferruhzad	6.000
Tımarha-i Ahmed	6.000
Tımarha-i Mehmed çavuş an çavuşan-ı divan-ı Çıldır	13.000 ³⁸⁰
Tımarha-i Hüseyin veled Ahmed	14.500
Tımarha-i Ali veled Ferruh	10.166 ³⁸¹

Çıldır Sancağı Kenarbel Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımarha-i .. veled Ali	3.500
Tımarha-i Yakub	6.497
Tımarha-i Hemşid	3.500 ³⁸²

³⁷⁸ TADB. TTD. 221, s. 56.

³⁷⁹ TADB. TTD. 221, s. 57.

³⁸⁰ TADB. TTD. 221, s. 58.

³⁸¹ TADB. TTD. 221, s. 59.

Tımarha-i Seydi ali?	11.499
Tımarha-i Vahit	19.666
Tımarha-i Basri	10.000
Tımarha-i Şaban veled Abdullah	12.000
Tımarha-i	5.000
Tımarha-i Hüseyin	2.500 ³⁸³

Çıldır Sancağı Kurd Kalesi Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımarha-i Ali veled Ömer	7.000
Tımarha-i Hüseyin	9.498
Tımarha-i Ferhad	4.000
Tımarha-i Mustafa	11.999
Tımarha-i Yusuf veled Abdullah	7.999
Tımarha-i Hasan veled ferhad	5.000 ³⁸⁴

Poshov Sancağı Güney Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımarha-i Mustafa	15.333
Tımarha-i Hasan	6.000
Tımarha-i ...	7.220
Tımarha-i Ali	6.500
Tımarha-i Ahmed	4.000 ³⁸⁵
Tımarha-i Kubat	4.000
Tımarha-i Ali	4.000
Tımarha-i Kaya	6.000

³⁸² TADB. TTD. 221, s. 59.

³⁸³ TADB. TTD. 221, s. 60.

³⁸⁴ TADB. TTD. 221, s. 61.

³⁸⁵ TADB. TTD. 221, s. 66.

Tımarha-i Mustafa	3.500
Tımarha-i Ramazan	7.000 ³⁸⁶

Poshov Sancağı Kuzay Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımarha-i Yusuf veled Abdullah ser asker-i nahiye-i kuzey ve güney	11.500
Tımarha-i Hasan	20.000
Tımarha-i Şaban an çavuşan-ı divan-ı çıldır	9.600
Tımarha-i Mustafa an çavuşan-ı divan-ı çıldır	8.000 ³⁸⁷

Bedre Sancağı Bedre Nahiyesi

Tımarha-i Hasan	10.645
Tımarha-i Ahmed	6.000
Tımarha-i Ali veled Hasan	10.000 ³⁸⁸
Tımarha-i Yusuf	6.000 ³⁸⁹

Ardahan Sancağı Kuzey Nahiyesi

Tımarha-i Defter divan-ı hümayun	14.000
Tımarha-i Ramazan	9.000
Tımarha-i Mehmed an çavuşan-ı divan-ı çıldır	3.000
Tımarha-i Hüseyin an çavuşan-ı divan-ı çıldır	3.700
Tımarha-i Yusuf an çavuşan-ı divan-ı çıldır	3.999
Tımarha-i ...	6.000 ³⁹⁰
Tımarha-i Hasan	7.000
Tımarha-i Kaya	4.000
Tımarha-i Hasan	6.000
Tımarha-i Ali veled	2.500

³⁸⁶ TADB. TTD. 221, s. 67.

³⁸⁷ TADB. TTD. 221, s. 68.

³⁸⁸ TADB. TTD. 221, s. 70.

³⁸⁹ TADB. TTD. 221, s. 71.

³⁹⁰ TADB. TTD. 221, s. 80.

Tımarha-i Sefer	4.000
Tımarha-i Selim	8.000 ³⁹¹
Tımarha-i ...	5.999
Tımarha-i Receb	4.000
Tımarha-i Şahveli	3.000
Tımarha-i Durak	7.999
Tımarha-i Ali	3.500
Tımarha-i Süleyman	3.500 ³⁹²
Tımarha-i Yakub veled ...	7.500
Tımarha-i Ali veled Osman	10.000
Tımarha-i Aşık	2.500
Tımarha-i Kaya	4.000
Tımarha-i Ali	5.999
Tımarha-i Hüseyin ve Hasan	8.999 ³⁹³
Tımarha-i Ahmed veled Mehmed	8.999
Tımarha-i Ali	14.000
Tımarha-i Ahmed çavuş	6.499 ³⁹⁴
Tımarha-i Hasan çavuş na çavuşan-ı divan-ı çıldır	9.500
Tımarha-i Korkud çavuş an çavuşan-ı dergah-ı ali	14.100
Tımarha-i Yunus	12.999
Tımarha-i İbrahim	6.000
Tımarha-i Ali ve Yusuf	7.000
Tımarha-i Hüseyin	6.500 ³⁹⁵
Tımarha-i Süleyman	6.700

³⁹¹ TADB. TTD. 221, s. 81

³⁹² TADB. TTD. 221, s. 82

³⁹³ TADB. TTD. 221, s. 83

³⁹⁴ TADB. TTD. 221, s. 84

³⁹⁵ TADB. TTD. 221, s. 85

Tımarha-i Temur veled Yakub	8.499
Tımarha-i Hüseyin	14.000
Tımarha-i Halit	6.499
Tımarha-i Mustafa	7.999
Tımarha-i İbrahim veled Ömer	8.499 ³⁹⁶
Tımarha-i Yakub veled Ahmed	12.500
Tımarha-i Mustafa	3.000

Ardahan Sancağı Meşe Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımarha-i Ramazan	7.500
Tımarha-i Mahmud çavuş an çavuşan-ı dergah-ı ali	6.999
Tımarha-i Mustafa	3.000 ³⁹⁷
Tımarha-i Halid çavuş	10.000
Tımarha-i ...	3.999
Tımarha-i Hasan	7.499
Tımarha-i Mehmed veled Mustafa	9.001
Tımarha-i Hasan veled Berke?	6.000
Tımarha-i Ahmed	5.000 ³⁹⁸
Tımarha-i Behram veled Abdullah	6.000
Tımarha-i Ahmed	9.800
Tımarha-i İbrahim	5.000
Tımarha-i Ali	7.000
Tımarha-i diğer Ali	7.000
Tımarha-i Ahmed	3.250 ³⁹⁹

³⁹⁶ TADB. TTD. 221, s. 86

³⁹⁷ TADB. TTD. 221, s. 87

³⁹⁸ TADB. TTD. 221, s. 88.

³⁹⁹ TADB. TTD. 221, s. 89.

Tımarha-i Şaban	3.000
Tımarha-i Ahmed	3.000
Tımarha-i Mustafa	3.500
Tımarha-i Hüseyin çavuş an çavuşan-ı divan-ı çıldır	10.000
Tımarha-i Ömer veled mehmed	29.100
Tımarha-i Osman veled mehmed	3.500 ⁴⁰⁰
Tımarha-i Ali veled Abdullah	4.000
Tımarha-i Sefer	4.000
Tımarha-i Mehmed	10.000
Tımarha-i Ali	7.000
Tımarha-i Hasan	3.500
Tımarha-i Hüseyin	11.000 ⁴⁰¹
Tımarha-i Yunus	7.000
Tımarha-i Yusuf veled Behram	7.000
Tımarha-i Ali veled Behram	5.104
Tımarha-i ...	8.000
Tımarha-i Ali veled Ahmed	6.000
Tımarha-i Mustafa	4.000 ⁴⁰²

Penek Sancağı Penek Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımarha-i Mahmud	12.000
Tımarha-i Mehmed veled Ahmed	3.500
Tımarha-i Mehmed	6.400
Tımarha-i Hasan	6.000
Tımarha-i Hasan	4.500

⁴⁰⁰ TADB. TTD. 221, s. 90.

⁴⁰¹ TADB. TTD. 221, s. 91

⁴⁰² TADB. TTD. 221, s. 92.

Tımarha-i Davud	4.500 ⁴⁰³
Tımarha-i Hasan	2.500
Tımarha-i Mehmed veled Hasan	2.000
Tımarha-i Mustafa	3.000
Tımarha-i Hüseyin ve Ali	4.000
Tımarha-i Süleyman	2.000
Tımarha-i İbrahim	3.000 ⁴⁰⁴
Tımarha-i ...	3.500
Tımarha-i Mustafa	5.000
Tımarha-i Hüseyin veled Tursun	3.700
Tımarha-i Kılıç veled Hüsrev	4.300
Tımarha-i Süleyman veled Şamkazan beğ	5.000
Tımarha-i Mustafa çavuşan-ı ali	8.000 ⁴⁰⁵
Tımarha-i Osman	3.000
Tımarha-i Mustafa	3.000
Tımarha-i Hüseyin	3.200
Tımarha-i Kahraman	3.200
Tımarha-i İbrahim	3.500
Tımarha-i Mehmed	3.000 ⁴⁰⁶
Tımarha-i ... veled Abdullah	10.000
Tımarha-i Mehmed	10.000

Penek Sancağı Kemhis Nahiyesi

Tımar sahibi

Geliri

Tımarha-i İbrahim	12.000
-------------------	--------

⁴⁰³ TADB. TTD. 221, s. 100.

⁴⁰⁴ TADB. TTD. 221, s. 101.

⁴⁰⁵ TADB. TTD. 221, s. 102.

⁴⁰⁶ TADB. TTD. 221, s. 103.

Tımarha-i Ahmed	6.999
Tımarha-i Mahmud	6.999 ⁴⁰⁷
Tımarha-i Ali	3.500
Tımarha-i Nasuh	3.000
Tımarha-i Beraniş	3.000

Penek Sancağı Peneskird Nahiyesi

<u>Tımar sahibi</u>	<u>Geliri</u>
Tımarha-i .. veled Abdullah	10.000
Tımarha-i Yusuf veled Ali	10.500
Tımarha-i Kaya veled Ali	9.000 ⁴⁰⁸
Tımarha-i Piyale	10.000
Tımarha-i Faik	6.000
Tımarha-i ...	4.000
Tımarha-i Mahmud	4.000
Tımarha-i Mehmed	5.000
Tımarha-i ...	3.000 ⁴⁰⁹
Tımarha-i Taşgöz veled .. çavuş	7.100
Tımarha-i Ali	4.000
Tımarha-i Süleyman	6.500
Tımarha-i Ömer veled Pir Sultan	2.500
Tımarha-i Mustafa	10.000 ⁴¹⁰

⁴⁰⁷ TADB. TTD. 221, s. 104.

⁴⁰⁸ TADB. TTD. 221, s. 105.

⁴⁰⁹ TADB. TTD. 221, s. 106

⁴¹⁰ TADB. TTD. 221, s. 107.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇILDIR EYALETİNİN SOSYO- EKONOMİK DURUMU

3. Eyaletin Sosyo-Ekonomik Durumu

3.1. Çıldır Eyaletinin Ekonomik Durumu

XVI. yüzyılda Çıldır Eyaleti'nin ekonomik durumu incelenen tahrir defterlerine dayanmaktadır. Tahrir Defterlerine kayıtlı ve devletin vergiye esas kalemleri genellikle tarım ve hayvancılık alanında yoğunluk kazanmıştır. Eyaletin taşlık sengistan olması üretimi olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca sürekli savaşlar ve sınır bölgesi olması ürün çeşitliliğini kısıtlamıştır. Çıldır Eyaleti'nin mufassal Tahrir Defteri bir tane olup Tapu Kadastro Arşivinde 130 numaralı defterdir. Bu defterde Çıldır Eyaleti 8 sancak ve 28 nahiyeden ibarettir.¹

Mufassal tahrir defterlerinde nakdî olarak alınan vergi ve resimler akça olarak kaydedilmiştir. Yani- resm-i çift, resm-i benâk ve resm-i ispenç gibi miktarı belirli olan resimlerin akça olarak ne tuttuğu defterde görülmektedir. Bunun yanında aynı olarak alınan buğday, arpa, darı, penbe gibi öşre tabi ürünlerinde belirli bir narh üzerinden akça olarak değeri verilmiştir.

Defterlerde öşür olarak alınan miktarın kaç kile ya da müd olduğu belirtildikten sonra o ürün için belirtilen narh fiyatından öşür'ün akça olarak tuttuğu meblağda kayıtlıdır.

Tahrir defterlerinde buğday, arpa, darı, penbe vs, için konulmuş olan narh fiyatları, tahrir işlemini yürüten tahrir komisyonlarınca değil, doğrudan doğruya padişah huzurunda yapılmaktadır. Hububatın miktar ve kıymeti takdir edilirken kıtlık ve

¹ TADB.TTD. 130.

bolluk senelerinin farklarını ortadan kaldırmak için üç yıllık ürün ortalaması dikkate alınmakta ve öşür miktarı bu şekilde belirlenmektedir. Tahrir komisyonlarınca öşür miktarının belirlenmesinden sonra öşüre tabi mahsullerin narh fiyatlarının belirlenmesi için defterler merkeze gönderilmekte ve bizzat Padişah huzurunda narh verilmektedir.² Ayrıca tahrir eminleri narhın doğru tespit edilmesine yardımcı olmak için ilgili kadılıklardan mahalli narhı gösteren hüccetler getirmektedirler.³

3.1.1. Ziraî Üretim ve Vergiler

3.1.1.1 Hububat Üretimi

Ekonomisi tarıma dayalı olan Osmanlı Devleti tarımsal faaliyetleri idare etmek için, tımar düzenini sağlamıştı. Tımar sistemi sayesinde tarım arazilerinin işlenmesi ve tohumun toprağa düşmesinden ambara girmesine kadarki süreç kontrol ediliyordu. Hububat üretiminin bu kadar sıkı denetim alınmasının nedeni halkın zorunlu tüketim maddesinin tarımsal ürünlere dayanması idi.⁴

Osmanlı arşiv kaynaklarında *hint*, *galle* ve *gendüm* olarak kaydedilen buğday insanların, *şair* ve *cev* olarak kaydedilen arpa ise ordu ile reayanın hayvanlarının temel tüketim maddesi idi. Bu nedenle ki buğday ve arpanın ihracı ve satılması devletin iznine bağlı olup bunlar *memnu' meta'* kapsamındadır.⁵

Doğu Anadolu'da İstanbul kilesi geçerli idi. Buna göre 1 kile buğday 25,656kg, 1 kile arpa ise 22,25 kg idi.⁶

Ahıska sancağı 1595 yılında Güney, Kuzey, Ude, Kobliyan, Azgur, Altunkale, Osıha, Aspinza ve Çeçerek olmak üzere dokuz nahiyeden oluşmaktaydı. Ahıska'ya bağlı nahiyelerde buğday, arpa, çavdar ve darı üretimi yapılmaktaydı. Hububat üretimi en fazla Çeçerek nahiyesinde idi. Hububat ürünlerinden buğday için 75.711 kileye karşılık 908.532 akçe, arpa için 91.714 kileye karşılık 917.140 akçe, çavdar

² Mehmet Ali ÜNAL, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 100.

³ Halil İNALCIK, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. XIX.

⁴ Mehmet İNBAŞI, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*, Yeditepe, İstanbul, Şubat 2008, s. 179-180; Ömer Lütfü BARKAN, "Tımar". *İA*, C: XII/I, İstanbul 1979, s. 286-333.

⁵ İNBAŞI, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*, s. 180.

⁶ Walter HİNZ, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar SEVİM, İstanbul, 1990, s. 51.

için 12.075 kileye karşılık 120.750 akçe ve darı için 6.732 kileye karşılık 67.470 akçe vergi alınmakta idi. Sancak genelinde en fazla arpa üretilmekteydi bunu, buğday, çavdar ve darı izlemiştir.(Bkz Tablo 3.1)

Ahıska sancağında narh uygulamalarında buğday için 12, arpa için 10, çavdar için 10 ve darı için 10 akçe fiyat belirlenmişti.⁷

Tablo 3.1: Ahıska Sancağı Hububat Üretimi⁸

Nahiye Adı	Buğday (Kile)	Vergi (Akçe)	Arpa (Kile)	Vergi (Akçe)	Çavdar (Kile)	Vergi (Akçe)	Darı (Kile)	Vergi (Akçe)
Güney	6.323	75.876	6.430	64.300	1.590	15.900	916	9.160
Kuzey	8.471	101.652	10.364	103.640	1.027	10.270	816	8.160
Ude	10.450	125.400	12.840	128.400	1.953	19.530	1.537	15.520
Kobliyan	1.060	12.720	1.820	18.200	95	950	30	300
Azgur	11.240	134.880	13.520	135.200	1.392	13.920	690	6.900
Altunkale	4.967	59.604	5.430	54.300	845	8.450	602	6.020
Osiha	8.020	96.240	8.000	80.000	1.030	10.300	768	7.680
Aspinza	11.330	135.960	13.720	137.200	1.238	12.380	278	2.780
Çeçerek	13.850	166.200	19.590	195.900	2.905	29.050	1.095	10.950
Yekûn	75.711	908.532	91.714	917.140	12.075	120.750	6.732	67.470

Hirtos sancağı 1595 yılında Hirtos, Meşe ve Bozmert olmak üzere üç nahiyeden oluşmaktaydı. Sancakta buğday, arpa, çavdar üretimi bütün nahiyelerde yapılırken darı üretimi sadece Hirtos nahiyesinde yapılmaktaydı.

Buğday ve arpa üretimi Meşe nahiyesinde, çavdar üretimi ise Hirtos nahiyesinde en fazla idi. Yukarıda belirttiğimiz gibi darı üretimi sadece Hirtos nahiyesinde yapılmakta idi. Buğday için 33.545 kileye karşılık 335.450 akçe, arpa için 38.140 kileye karşılık 305.120 akçe, çavdar için 4.725 kileye karşılık 38.040 akçe ve darı için 475 kileye karşılık 4.000 akçe vergi alınıyordu. Sancak genelinde en fazla arpa üretilmekteydi, bunu buğday, çavdar ve darı izlemiştir.(Bkz. Tablo 3.2)

Hirtos sancağında narh uygulamalarında buğday için 10, arpa için 8,10, çavdar için 8,10 ve darı için 8,10 akçe fiyat belirlenmişti.⁹

⁷ TADB. TTD. 130, s. 15-94; Sergey ÇIKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, Tiflis, 1947, s. 19-170.

⁸ TADB. TTD. 130, s. 15-94; ÇIKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 19-170.

⁹ TADB. TTD. 130, s. 95-116; ÇIKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 172-215.

Tablo 3.2: Hirtos Sancağı Hububat Üretimi¹⁰

Nahiye Adı	Buğday (Kile)	Vergi (Akçe)	Arpa (Kile)	Vergi (Akçe)	Çavdar (Kile)	Vergi (Akçe)	Darı (Kile)	Vergi (Akçe)
Hirtos	13.735	137.350	16.565	135.920	2.255	18.280	475	4.000
Meşe	17.210	172.100	18.525	148.200	2.015	16.120	-	-
Bozmert	2.600	26.000	3.050	24.400	455	3.640	-	-
Yekûn	33.545	335.450	38.140	305.120	4.725	38.040	475	4.000

Ahılkelek sancağı 1595 yılında Akşehir, Tümüük ve Niyalaskor olmak üzere üç nahiyeden oluşmaktaydı. Sancakta buğday, arpa, çavdar üretimi bütün nahiyelerde yapılırken darı üretimi sadece Akşehir nahiyesinde yapılmaktaydı.

Hububat üretimi en fazla Akşehir nahiyesinde yapılmakta idi. Buğday için 37.736 kileye karşılık 377.360 akçe, arpa için 35.860 kileye karşılık 286.880 akçe, çavdar için 23.996 kileye karşılık 23.6140 akçe ve darı için 19.085 kileye karşılık 154.680 akçe idi. Sancak genelinde en fazla buğday üretilmekteydi, bunu arpa, çavdar ve darı izlemiştir.(Bkz. Tablo 3.3)

Ahılkelek sancağında narh uygulamalarında buğday için 10, arpa için 8, çavdar için 8,10 ve darı için 8,10 akçe fiyat belirlenmişti.¹¹

Tablo 3.3: Ahılkelek Sancağı Hububat Üretimi¹²

Nahiye Adı	Buğday (Kile)	Vergi (Akçe)	Arpa (Kile)	Vergi (Akçe)	Çavdar (Kile)	Vergi (Akçe)	Darı (Kile)	Vergi (Akçe)
Akşehir	22.086	220.860	19.085	152.680	22.086	220.860	19.085	154.680
Tümüük	3.900	39.000	4.200	33.600	655	5.240	-	-
Niyalaskor	11.750	117.500	12.575	100.600	1.255	10.040	-	-
Yekûn	37.736	377.360	35.860	286.880	23.996	236.140	19.085	154.680

Çıldır sancağı 1595 yılında Canbaz, Kenarbel ve Kurd Kalesi olmak üzere üç nahiyeden oluşmaktaydı. Sancakta buğday, arpa, çavdar üretimi bütün nahiyelerde yapılırken darı üretimi sadece Kenarbel nahiyesinde yapılmaktaydı.

Buğday, arpa ve çavdar üretimi en fazla Canbaz nahiyesinde yapılmakta idi. Buğday için 27.977 kileye karşılık 279.770 akçe, arpa için 30.795 kileye karşılık 246.360 akçe, çavdar için 2.634 kileye karşılık 21.072 akçe ve darı için 10 kileye karşılık 80

¹⁰ TADB. TTD. 130, s. 95-116; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 172-215.

¹¹ TADB. TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 215-262.

¹² TADB. TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 215-262.

akçe vergi alınıyordu. Sancak genelinde en fazla Arpa üretilmekteydi bunu buğday, çavdar ve darı izlemiştir.(Bkz. Tablo 3.4)

Çıldır sancağında narh uygulamalarında buğday için 10, arpa için 8, çavdar için 8 ve darı için 8 akçe fiyat belirlenmişti.¹³

Tablo 3.4: Çıldır Sancağı Hububat Üretimi¹⁴

Nahiye Adı	Buğday (Kile)	Vergi (Akçe)	Arpa (Kile)	Vergi (Akçe)	Çavdar (Kile)	Vergi (Akçe)	Darı (Kile)	Vergi (Akçe)
Canbaz	12.597	125.970	13.895	111.160	1.352	10.816	-	-
Kenarbel	12.360	123.600	13.800	110.400	1.200	9.600	10	80
Kurd Kalesi	3.020	30.200	3.100	24.800	82	656	-	-
Yekûn	27.977	279.770	30.795	246.360	2.634	21.072	10	80

Poshov sancağı 1595 yılında Güney ve Kuzey nahiyelerinden oluşmaktaydı. Sancakta buğday, arpa, çavdar ve darı üretimi iki nahiyede de yapılmaktaydı.

Buğday, arpa ve çavdar üretimi en fazla Güney nahiyesinde yapılmakta iken darı üretimi en fazla Kuzey nahiyesinde yapılmakta idi. Buğday için 23.285 kileye karşılık 232.850 akçe, arpa için 24.575 kileye karşılık 198.000 akçe, çavdar için 798 kileye karşılık 6.384 akçe ve darı için 489 kileye karşılık 3.912 akçe vergi alınıyordu. Sancak genelinde en fazla arpa üretilmekteydi bunu buğday, çavdar ve darı izlemiştir.(Bkz. Tablo 3.5)

Poshov sancağında narh uygulamalarında buğday için 10, arpa için 8,10 çavdar için 8 ve darı için 8 akçe fiyat belirlenmişti.¹⁵

Tablo 3.5: Poshov Sancağı Hububat Üretimi¹⁶

Nahiye Adı	Buğday (Kile)	Vergi (Akçe)	Arpa (Kile)	Vergi (Akçe)	Çavdar (Kile)	Vergi (Akçe)	Darı (Kile)	Vergi (Akçe)
Güney	11.915	119.150	13.060	104.480	668	5.344	37	296
Kuzey	11.370	113.700	11.515	93.520	130	1.040	452	3.616
Yekûn	23.285	232.850	24.575	198.000	798	6.384	489	3.912

¹³ TADB. TTD. 130, s. 141-159; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 263-269.

¹⁴ TADB. TTD. 130, s. 141-159; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 263-269.

¹⁵ TADB. TTD. 130, s. 159-176; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 300-334.

¹⁶ TADB. TTD. 130, s. 159-176; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 300-334.

Bedre sancağı 1595 yılında Bedre ve Kaşot nahiyelerinden oluşmaktaydı. Bedre sancağında Mufassal defter kaydına göre birçok köy ve mezra boştu. Bu nedenle tarımsal faaliyetler eyalet genelinde en az bu sancakta görülmektedir. Sancakta buğday, arpa ve darı üretimi iki nahiyede de yapılmaktaydı. Ancak çavdar üretimi sancak genelinde yapılmamaktaydı.

Buğday üretiminde iki nahiye eşit oranda iken arpa üretiminde Kaşot, darı üretiminde Bedre nahiyeleri ön plana çıkmıştır. Buğday için 2.000 kileye karşılık 2.400 akçe, arpa için 2.600 kileye karşılık 26.000 akçe ve darı için 75 kileye karşılık 750 akçe vergi alınıyordu. Sancak genelinde en fazla arpa üretilmekteydi bunu, buğday ve darı izlemiştir.(Bkz. Tablo 3.6)

Bedre sancağında narh uygulamalarında buğday için 12, arpa için 10 ve darı için 10 akçe fiyat belirlenmişti.¹⁷

Tablo 3.6: Bedre Sancağı Hububat Üretimi¹⁸

Nahiye Adı	Buğday (Kile)	Vergi (Akçe)	Arpa (Kile)	Vergi (Akçe)	Darı (Kile)	Vergi (Akçe)
Bedre	1.000	12.000	1.100	11.000	50	500
Kaşot	1.000	12.000	1.500	15.000	25	250
Yekûn	2.000	24.000	2.600	26.000	75	750

Penek sancağı 1595 yılında Penek, Kemhis ve Peneskird olmak üzere 3 nahiyeden oluşmaktaydı. Sancakta buğday, arpa, çavdar ve darı üretimi yapılmaktaydı.

Buğday ve arpa en fazla Penek nahiyesinde, çavdar ve darı ise en fazla Peneskird nahiyesinde üretilmekteydi. Buğday için 2.000 kileye karşılık 2.400 akçe, arpa için 2.600 kileye karşılık 26.000 akçe ve darı için 75 kileye karşılık 750 akçe vergi alınıyordu. Sancak genelinde en fazla arpa üretilmekteydi bunu, buğday ve darı izlemiştir.(Bkz. Tablo 3.7)

Penek sancağında narh uygulamalarında buğday için 10, arpa için 8, çavdar için 6,8 ve darı için 6,8 akçe fiyat belirlenmişti.¹⁹

¹⁷ TADB. TTD. 130, s. 177-180; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 334-341.

¹⁸ TADB. TTD. 130, s. 177-180; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 334-341.

¹⁹ TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 341-401.

Tablo 3.7: Penek Sancağı Hububat Üretimi²⁰

Nahiye Adı	Buğday (Kile)	Vergi (Akçe)	Arpa (Kile)	Vergi (Akçe)	Çavdar (Kile)	Vergi (Akçe)	Darı (Kile)	Vergi (Akçe)
Penek	14.324	143.240	13.957	11.656	165	1.320	838	6.704
Kemhis	4.099	40.990	4.022	32.176	-	-	185	1.480
Peneskird	11.786	117.860	10.028	81.020	355	2.800	940	7.480
Yekûn	30.209	302.090	28.007	224.056	520	4.120	1963	15.664

Ardahan sancağı 1595 yılında Güney, Kuzey ve Meşe olmak üzere 3 nahiyeden oluşmaktaydı. Sancakta buğday, arpa ve çavdar üretimi sancak genelinde yapılırken darı üretimi yapılmamaktaydı.

Buğday ve arpa en fazla Meşe nahiyesinde, çavdar ise en fazla Kuzey nahiyesinde üretilmekteydi. Buğday için 52.413 kileye karşılık 524.130 akçe, arpa için 49.822 kileye karşılık 399.276 akçe ve çavdar için 385 kileye karşılık 3.080 akçe vergi alınmakta idi. Sancak genelinde en fazla arpa üretilmekteydi, bunu buğday ve darı izlemiştir.(Bkz. Tablo 3.8)

Ardahan sancağında narh uygulamalarında buğday için 10, arpa için 8,10 ve çavdar için 8 akçe fiyat belirlenmişti.²¹

Tablo 3.8: Ardahan Sancağı Hububat Üretimi²²

Nahiye Adı	Buğday (Kile)	Vergi (Akçe)	Arpa (Kile)	Vergi (Akçe)	Çavdar (Kile)	Vergi (Akçe)
Güney	17.368	173.680	17.767	142.136	140	1.120
Kuzey	12.245	122.450	11.290	90.320	145	1.160
Meşe	22.800	228.000	20.765	166.820	100	800
Yekûn	52.413	524.130	49.822	399.276	385	3.080

²⁰ TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 341-401.

²¹ TADB. TTD. 130, s. 189-233; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 411-514.

²² TADB. TTD. 130, s. 189-233; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 411-514.

Tablo 3.9: Çıldır Eyaleti Hububat Üretimi

Sancak Adı	Buğday (Kile)	Vergi (Akçe)	Arpa (Kile)	Vergi (Akçe)	Çavdar (Kile)	Vergi (Akçe)	Darı (Kile)	Vergi (Akçe)
Ahıska	75.711	908.532	91.714	917.140	12.075	120.750	6.732	67.470
Hırtos	33.545	335.450	38.140	305.120	4.725	38.040	475	4.000
Ahılkelek	37.736	377.360	35.860	286.880	23.996	236.140	19.085	154.680
Çıldır	27.977	279.770	30.795	246.360	2.634	21.072	10	80
Poshov	23.285	232.850	24.575	198.000	798	6.384	489	3.912
Bedre	2.000	24.000	2.600	26.000	-	-	75	750
Penek	30.209	302.090	28.007	224.056	520	4.120	1.963	15.664
Ardahan	52.413	524.130	49.822	399.276	385	3.080	-	-
Yekûn	282.876	2.984.182	301.513	2.602.832	45.133	429.586	28.829	246.556

Çıldır Eyaleti 1595 yılında Ahıska, Hırtos, Ahılkelek, Çıldır, Poshov, Bedre, Penek ve Ardahan olmak üzere 8 sancaktan oluşmaktaydı. Eyalet genelinde buğday, arpa, çavdar ve darı üretimi yapılmaktaydı.

Buğday ve arpa en fazla Ahıska sancağında, çavdar ve darı ise en fazla Ahılkelek sancağında üretilmekteydi. Buğday için 282.876 kileye karşılık 2.984.182 akçe, arpa için 301.513 kileye karşılık 2.602.832 akçe, çavdar için 45.133 kileye karşılık 429.586 akçe ve darı için 28.829 kileye karşılık 246.556 akçe vergi alınıyordu. Eyalet genelinde hububat ürünlerinden elde edilen toplam vergi 6.263.156 akçe idi. Çıldır eyaletinde en fazla arpa üretilmekteydi, bunu buğday, çavdar ve darı izlemiştir.(Bkz. Tablo 3.9)

3.1.1.2. Bakliyat Üretimi

130 numaralı mufassal deftere göre Çıldır Eyaletinde nohut, mercimek ve bakla üretilmektedir. Ahıska, Hırtos ve Penek sancaklarında bakliyat üretimi yapılmaktaydı. Diğer sancaklarda bakliyat gurubuna dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

Tablo 3.10:Çıldır Eyaletinde Bakliyat Üretimi

Sancak	Nahiye Adı	Nohut /Kile	Birim Fiyatı	Alınan Vergi	Mercimek /Kile	Birim Fiyatı	Alınan Vergi	Bakla /Kile	Birim Fiyatı	Alınan Vergi
Ahıska ²³	Güney	61	30	1.830	58	20	1.165	74	15	1.110
	Kuzey	52	30	1.560	71	20	1.420	104	15	1.560
	Ude	103	30	3.090	123	20	2.460	130	15	1.950

²³ TADB. TTD. 130, s. 15-94; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 19-170.

	Kobliyan	2	30	60	-	-	-	-	-	-
	Azgur	61	30	1.830	75	20	1.500	64	15	960
	Altunkale	11	30	330	12	20	240	7	15	105
	Osiha	5	30	150	5	20	100	3	15	45
	Aspinza	14	30	420	17	20	340	2	15	30
	Çeçerek	46	30	1.380	50	20	1.000	-	-	-
	Yekûn	355	-	10.650	411	-	8.225	384	-	5.760
Hirtos²⁴	Hirtos	33	30	990	35	20	700	-	-	-
Penek²⁵	Peneskird	-	-	-	-	-	-	10	12	120
Yekûn		388	-	11.640	446	-	8.925	394		5.880

Ahıska sancağında bakliyat üretimi dokuz nahiyede de yapılmaktadır. Nohut en fazla Ude nahiyesinde iken en az Kobliyan nahiyesinde üretilmekte idi. Mercimek en fazla Ude nahiyesinde en az Osiha nahiyesinde üretilmekte ve Kobliyan nahiyesinde hiç üretimi yapılmamakta idi. Bakla ise en fazla Ude nahiyesinde en az Aspinza nahiyesinde üretiliyordu. Kobliyan ve Çeçerek nahiyelerinde üretimi yapılmamakta idi. Nohut için 335 kileye karşılık 10.650 akçe, mercimek için 411 kileye karşılık 8.225 akçe ve bakla için 384 kileye karşılık 5.760 akçe vergi alınmakta idi. (Bkz. Tablo 3:10)

Hirtos Sancağı'nda az da olsa bakliyat üretimi yapılmaktadır. Sancak genelinde sadece Hirtos nahiyesinde bakliyat üretimi yapılmaktadır. Nohut için 33 kileye karşılık 990 akçe ve mercimek için 35 kileye karşılık 700 akçe vergi alınmakta idi. (Bkz. Tablo 3:10)

Penek sancağında ise bakliyat üretimi yok denecek kadar azdır. Sadece Peneskird nahiyesinde bakliyat türlerinden bakla üretilmektedir. 10 kile baklaya karşılık 120 akçe vergi alınmakta idi.(Bkz. Tablo 3:10)

Eyalet genelinde ise nohut için 388 kileye karşılık 11.640 akçe, mercimek için 446 kileye karşılık 8.925 akçe ve bakla için 394 kileye karşılık 5.880 akçe vergi alınmakta idi. Eyalet genelinde bakliyattan toplanan vergi hasılı 26.445 akçe idi.

²⁴ TADB. TTD. 130, s. 95-116; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 172-215.

²⁵ TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 341-401.

Çıldır Eyaletinde bakliyat narhları nohut için 30 akçe, mercimek için 20 akçe ve bakla için 15 akçe olarak belirlenmişti. Ancak Penek sancağına bağlı Peneskird nahiyesinde bakla narhı 12 akçe olarak kaydedilmişti.

3.1.1.3. Bağcılık, Bostan ve Meyve Üretimi

Çıldır Eyaletinde denince akla ilk göl gelse de eyalet sınırları içinde Kura, Posof ve Koblıyan nehirleri sulamalı tarım için önemli kaynaklardı. Özellikle bağlar bu nehirlerin yalılarında yer almakta idi.²⁶ Tahrir defterinde kaydedildiğine göre coğrafyadaki küçük akarsularda sulamalı tarım için köyler tarafından müstakil veya müşterek olarak kullanılmakta idi. Ahıska sancağı Kuzey nahiyesine bağlı olan Vali köyü için Zağaltebile'den cari olan suyun yarısı kayıt olunmuştu.²⁷ Yine Kuzey nahiyesine bağlı olan Sohvalis-i Ulya ve Sohvalis-i Süfla köyleri yanında vaki olan bağlar ve bağçeler için Borbula nehrinden cari olan suyun üçte biri kayıt olunmuştu.²⁸ Başka bir kayıta ise Zağalteble nehrinden Nohrib-i Ulya ve Vali köylerinin bağ ve bağçeleri müşterek olarak sulanıyordu. Zağalteble nehrinden Nohrib-i Ulya köyü bağları için bir hafta ve Vali köyü bağ ve bağçeleri için iki hafta su akıtılıyordu.²⁹

Tapu tahrir kayıtlarında sira-i bâgât ve eşcâr-ı saire olarak geçen bağ ve meyve ağaçları mülk statüsünde idi. Bağlardan dönümüne göre ve incir, dut, badem, kestane, kayısı, erik elma gibi meyve ağaçlarından ise ürüne göre vergilendirme yapılırdı.³⁰

²⁶ Shota BEKADZE, XVI. yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, s. 101.

²⁷ "Nehri Zağaltebileden cari olan abun nısfı kadimden karye-i Valinin hak-ı şeri olduğun ehl-i vukuf haber vermeğin defter-i cedide kayd olundu." TADB. TTD. 130, s. 22.

²⁸ "Nehri Borbuladan cari olan abın sanisi karye-i mezbure sınırında vaki olan arazi ve bağ ve bağçenin kadimden hak-ı şeridir deyu ehli vukuf haber vermeğin şehadetleriyle vech-i meşruh üzere defteri cedide kayd olundu" TADB. TTD. 130, s. 24.

²⁹ "Nevbet-i ab nehri Zağalteble karye-i mezburede vaki olan arazi bağ ve bağçelerinin hakkı şeridir. Bir hafta karye-i mezbureye su varıb iki hafta karye-i Vali suvarub nehri mezburdan ehli vukuf-ı kadimden bu minval üzere intifa olduğun haber vermeğin defter-i cedide kayd olundu." TADB. TTD. 130, s. 28.

³⁰ Bekir KOÇ, "Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Açıklama", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S: 10, Ankara, 1990, s. 141.

Eyalet kanunnamesine göre bağdan ve bağçeden kayd olunduğu üzere behere alınmasının uygun olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca defterde ber vech-i maktû' bağlardan ve bağçelerden maktû'dan fazla alınmaması kaydedilmişti.³¹

Tahrir defterlerindeki resm-i bostan kaydından Ahıska sancağı başta olmak üzere eyalet genelinde sebze üretimi yapıldığı anlaşılmaktadır. Ahıska sancağını Ardahan, Penek, Hirtos ve diğer nahiyeler izlemekte idi. Bedre sancağı ise bahçeciliğin en az yapıldığı yerd. Bahçecilikten elde edilen ürünlerden alınan vergi 82995 akçe idi.(Bkz. Tablo 3:11)

Eyalet genelinde Ahıska sancağı merkezli meyve üretimi yapılmakta idi. Ancak tahrir kayıtlarında eyalette hangi meyvelerin yetiştirildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ahıska sancağını sırasıyla Penek, Hirtos ve Poshov izlemekte idi. Ahılkelek ve Bedre sancaklarında aynı oranda vergi alınmakta idi. Çıldır ve Ardahan sancaklarında ise meyve resmi ile ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Meyve ürünlerinden alınan vergi 21684 akçedir. (Bkz. Tablo 3:11)

Tablo 3.11:Çıldır Eyaleti Meyve, Bostan ve Bağcılık

Sancak	Resm-i Meyve	Resm-i Bostan	Şıra		Ceviz	
			Men	Kıymeti	Kile	Kıymeti
Ahıska ³²	16.491	27.802	10.989	87.912	450	9.000
Hirtos ³³	2.075	8.192	5.545	44.360	53	1.060
Ahılkelek ³⁴	125	5.878	1.300	10.400	13	260
Çıldır ³⁵	-	6.489	-	-	-	-
Poshov ³⁶	550	6.206	125	1.000	-	-
Bedre ³⁷	125	400	25	250	-	-
Penek ³⁸	2.318	9.687	4.910	30.720	-	-
Ardahan ³⁹	-	18.341	-	-	-	-
Yekûn	21.684	82.995	22.894	174.642	516	10.320

³¹ Ahmet AKGÜNDÜZ, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri 7/II. Kitap II. Selim Dönemi Kanunnameleri**, İstanbul, Mart 1994, s. 579.

³² TADB. TTD. 130, s. 15-94; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 19-170.

³³ TADB. TTD. 130, s. 95-116; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 172-215.

³⁴ TADB. TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 215-262.

³⁵ TADB. TTD. 130, s. 141-159; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 263-269.

³⁶ TADB. TTD. 130, s. 159-176; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 300-334.

³⁷ TADB. TTD. 130, s. 177-180; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 334-341.

³⁸ TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 341-401.

³⁹ TADB. TTD. 130, s. 189-233; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 411-514.

Tapu tahrir defterlerinde zeytin ve ceviz üretimi kaydedilirken genellikle ağaç başına vergi alınmakta idi.⁴⁰ Bu nedenle Çıldır Eyaleti'nde de ceviz, meyve resmi dışında kaydedilmiştir. Ceviz üretiminde de Ahıska sancağı birinci sırada yer almakta idi bunu Hırtos ve Ahılkelek sancakları izlemektedir. Eyaletin diğer sancaklarında ise ceviz üretimi ile herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Çıldır eyaletinde ceviz üretiminden alınan vergi 516 kileye karşılık 10.320 akçe idi. (Bkz. Tablo 3:11)

3.1.1.4. Keten/Zegerek/Zeyrek Üretimi

Zeyrek veya zegerek tabiri ehil olmayan yabani keten için kullanılmaktaydı. Anadolu'nun farklı coğrafyalarında zeyrek ve keten tohumları için "bezir", "sârek", "segerek", "seğerek", "seyelek", "seylek", "siyelek", "zağrek", "zârek", "zegerek", "zegir", "zeğrek", "zeprik", "zerek", "zeyerek", "zeylek", "zeyrek", ve "zigr" tabirleri kullanılmaktaydı.⁴¹ Zeyrek hem sanayi mamülü olarak kullanılırdı hem de tohumu evlerde ilaç yapımında, yemeklerde yağ olarak ve keten bezi üretiminde kullanılmaktaydı.⁴² Bunların yanı sıra yer altı şehirlerinin aydınlatılmasında kayalara oyulan "takacık"larda bezir çıraları kullanılır ışık elde edilirdi.⁴³ Ayrıca beziryığından, bezir işi mürekkep denilen bir çeşit mürekkepte yapılmaktaydı.⁴⁴

Çıldır eyaletinde Zeyrek üretimi yaygın olarak görülmektedir. 1595 tarihli mufassal deftere göre 8 sancaktan oluşan eyalette Bedre sancağı dışında diğer sancaklarda Zeyrek üretimi yapılmaktaydı. Zeyrek birim fiyatı Osmanlı Doğu vilayetlerinde farklılık göstermekteydi Tortum sancağında 2 akçe⁴⁵, Erzurum merkez ve nahiyelerinde 5 akçe⁴⁶, Çıldır Eyaletinde ise genelde 10 ve 8 akçe olmakla beraber Çeçerek nahiyesinde 20 akçe olarak kaydedildiği tespit edilmiştir.(Bkz. Tablo 3:12)

⁴⁰ KOÇ, "Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Açıklama", s. 141.

⁴¹ Selahattin TOZLU, Ümit KILIÇ, "Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar", **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, S: 4, Giresun, İlkbahar 2011, s. 102.

⁴² İNBAŞI, **Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı(1549-1650)**, s. 190-191,

⁴³ Mustafa Fırat GÜL, "Aksaray Şehrinin İktisadî tarihi Hakkında Bir Deneme", **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ**, S: 14, Çanakkale, Bahar 2013, s. 143.

⁴⁴ Mehmet Zeki PAKALIN, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C: 1, MEB, İstanbul, 1983, s. 227.

⁴⁵ İNBAŞI, **Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı(1549-1650)**, s. 191.

⁴⁶ TOZLU, KILIÇ, "Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar, s. 103.

Ahıska sancağında Güney, Kuzey, Ude, Kobliyan, Azgur, Altunkale, Osıha, Aspinza ve Çeçerek nahiyelerinde zeyrek üretimi yapılmaktadır. En fazla üretim 298 kile ile Azgur nahiyesinde en az üretim ise 15 kile ile Osıha nahiyesinde yapılmaktaydı. Ahıska sancağı genelinde 1.197 kile zeyrek üretilmekte idi ve bundan 12.050 akçe vergi alınıyordu. (Bkz. Tablo 3:12)

Tablo 3.12: Ahıska Sancağı Keten Üretimi⁴⁷

Nahiye adı	Kile	Birim Fiyatı	Alınan Vergi
Güney	95	10	950
Kuzey	165	10	1650
Ude	295	10	2950
Kobliyan	43	10	430
Azgur	298	10	2980
Altunkale	18	10	180
Osıha	15	10	150
Aspinza	89	10	890
Çeçerek	179	10,20	1870
Yekûn	1.197		12.050

Hirtos sancağında Hirtos, Meşe ve Bozmert nahiyelerinde zeyrek üretimi yapılmaktadır. En fazla üretim 271 kile ile Meşe nahiyesinde idi bunu Hirtos ve Bozmert nahiyeleri takip ediyordu. Zeyrek üretiminden Hirtos sancağı genelinde 1.197 kile zeyrek üretiminden 3.480 akçe vergi alınıyordu. (Bkz. Tablo 3:13)

Tablo 3.13: Hirtos Sancağı Keten Üretimi⁴⁸

Nahiye adı	Kile	Birim Fiyatı	Alınan Vergi
Hirtos	101	8,10	848
Meşe	271	8	2.168
Bozmert	63	8	504
Yekûn	435	-	3.480

Ahılkelek sancağında Akşehir, Tümüük ve Niyalaskor nahiyelerinde zeyrek üretimi yapılmaktadır. En fazla üretim 330 kile ile Akşehir nahiyesinde idi bunu Niyalaskor

⁴⁷ TADB. TTD. 130, s. 16-93; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 22-167.

⁴⁸ TADB. TTD. 130, s. 96-116; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 175-242.

ve Tümük nahiyeleri takip ediyordu. Zeyrek üretimi Ahılkelek sancağı genelinde 541 kile idi ve bundan alınan vergi 3480 akçe idi. (Bkz. Tablo 3:14)

Tablo 3.14: Ahılkelek Sancağı Keten Üretimi⁴⁹

Nahiye adı	Kile	Birim Fiyatı	Alınan Vergi
Akşehir	330	8	2.640
Tümük	75	8	600
Niyalaskor	136	8	1.088
Yekûn	541	-	4.328

Çıldır sancağında Canbaz, Kenarbel ve Kurd Kalesi nahiyelerinde zeyrek üretimi yapılmaktadır. En fazla üretim 199 kile ile Kenarbel nahiyesinde idi bunu Canbaz ve Kurdkalesi nahiyeleri takip ediyordu. Zeyrek üretimi Çıldır sancağı genelinde 344 kile idi ve bundan alınan vergi 2.752 akçe idi. (Bkz. Tablo 3:15)

Tablo 3.15: Çıldır Sancağı Keten Üretimi⁵⁰

Nahiye adı	Kile	Birim Fiyatı	Alınan Vergi
Canbaz	126	8	1.008
Kenarbel	199	8	1.592
KurdKalesi	19	8	152
Yekûn	344	-	2.752

Posof sancağında Güney ve Kuzey nahiyelerinde zeyrek üretimi yapılmaktadır. Güney nahiyesinde 93 ve Kuzey nahiyesinde 25 kile olmak üzere sancak genelinde 118 kile zeyrek üretimi yapılıyordu. Bu üretimden alınan vergi 944 akçe idi. (Bkz. Tablo 3:16)

Tablo 3.16: Posof Sancağı Keten Üretimi⁵¹

Nahiye adı	Kile	Birim Fiyatı	Alınan Vergi
Güney	93	8	744
Kuzey	25	8	200
Yekûn	118	-	944

⁴⁹ TADB. TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 243-261.

⁵⁰ TADB. TTD. 130, s. 141-158; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 263-299; Doğukan ÖZCAN, "XVI. Yüzyılda Çıldır, Posof ve Büyük Ardahan Sancaklarında Zeyrek Tarımı", *Karadeniz*, S: 25, Ardahan, 2014, s. 93-96.

⁵¹ TADB. TTD. 130, s. 159-176; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 300-323; ÖZCAN, "XVI. Yüzyılda Çıldır, Posof ve Büyük Ardahan Sancaklarında Zeyrek Tarımı", s. 96-98.

Eyalet geneline bakıldığında Ahıska sancağında 1.197 kile keten üretimi ve karşılığında 12.050 akçe vergi, Hirtos sancağında 435 kile keten üretimi ve karşılığında 3480 akçe vergi, Ahılkelek sancağında 541 kile keten üretimi ve karşılığında 4.328 akçe vergi, Çıldır sancağında 344 kile keten üretimi ve karşılığında 2.752 akçe vergi, Posof sancağında 118 kile keten üretimi ve karşılığında 944 akçe vergi alınmaktaydı.

3.1.1.5. Giyah (Ot) ve Yonca

Giyah ve yonca öncelikle hayvanların beslenmesinde kullanılan hububat ürünlerindendi. Tahrir defterlerinde hayvanların beslenmesi için gereken maddelerin isimleri ve bunlardan alınan vergiler ayrıntılı bir şekilde yazılmıştı. Çıldır Eyaletine ait mufassal defterde de ot ve yoncadan alınan vergi *resm-i yonca ve giyah* şeklinde yazılmıştır.

Ahıska sancağı nahiyelerinde ot ve yonca üretiminden alınan vergi sırasıyla Ude 9.915 akçe, Çeçerek 5.885 akçe, azgur 5.820 akçe, aspinza 4.850 akçe, Osiha 3.657, Altunkale 3.420, kuzey 3.325 ve Güney 3.263 akçe olmak üzere toplam 41.070 akçedir.⁵²

Hirtos sancağı nahiyelerinde yonca ve ot üretiminden alınan vergi sırasıyla Meşe 4.781 akçe, Hirtos 3.841 akçe ve Bozmert 1.095 akçe olmak üzere toplam 9.717 akçedir.⁵³

Ahılkelek sancağı nahiyelerinde yonca ve ot üretiminden alınan vergi sırasıyla Akşehir 8.937 akçe, Niyalaskor 3.803 akçe ve Tümüük 1.470 akçe olmak üzere toplam 14.210 akçedir.⁵⁴

Çıldır sancağı nahiyelerinde yonca ve ot üretiminden alınan vergi sırasıyla Canbaz 5.288 akçe, Kenarbel 4.493 akçe ve Kurd Kalesi 932 akçe olmak üzere toplam 10.713 akçedir.⁵⁵

⁵² TADB. TTD. 130, s. 15-94; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 19-170.

⁵³ TADB. TTD. 130, s. 95-116; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 172-215.

⁵⁴ TADB. TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 215-262.

⁵⁵ TADB. TTD. 130, s. 141-159; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 263-269.

Posof sancağı nahiyelerinde yonca ve ot üretiminden alınan vergi sırasıyla Kuzey 7.875 akçe ve Güney 4.862 akçe olmak üzere toplam 12.737 akçedir.⁵⁶

Bedre sancağı nahiyelerinde ot ve yonca üretiminden alınan vergi sırasıyla Kaşot 450 akçe ve Bedre 350 akçe olmak üzere toplam 800 akçedir.⁵⁷

Penek sancağı nahiyelerinde yonca ve ot üretiminden alınan vergi sırasıyla Penek 6.542 akçe, Meşe 11.547 akçe ve Kuzey 5.140 akçe olmak üzere toplam 13.748 akçedir.⁵⁸

Ardahan sancağı nahiyelerinde yonca ve ot üretiminden alınan vergi sırasıyla Güney 11.672 akçe, Peneskird 4.982 akçe ve Kemhis 2.224 akçe olmak üzere toplam 28.359 akçedir.⁵⁹

Eyalet genelinde ise yonca ve ot üretiminden alınan vergi 131.354 akçedir.(Bkz. Tablo 3.17)

Tablo 3.17: Çıldır Eyaleti Yonca ve Giyah/Ot Üretimi

Sancak	Vergi (Akçe)	Sancak	Vergi (Akçe)
Ahıska	41.070	Poshov	12.737
Hırtos	9.717	Bedre	800
Ahılkelek	14.210	Penek	13.748
Çıldır	10.713	Ardahan	28.359
Yekûn			131.354

3.1.2. Diğer Vergiler

3.1.2.1. Resm-i Tapu ve Deştibani

Osmanlı Devleti'nin ekonomisinin tarıma dayalı olması, tarım alanlarının da korunması anlamına geliyordu. Ekili alanları ve mahsulü başıboş gezinen

⁵⁶ TADB. TTD. 130, s. 159-176; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 300-334.

⁵⁷ TADB. TTD. 130, s. 177-180; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 334-341.

⁵⁸ TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 341-401.

⁵⁹ TADB. TTD. 130, s. 189-233; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 411-514.

hayvanlardan ve göçerlerin sürülerinden korumak reaya için çok önemli idi. Her köyün masrafları el birliğiyle karşılanan deştibani denilen kır bekçisi mevcuttu.⁶⁰ Eyalet kanunnamesinde: “*Cerâyim-i hayvânât dahi re’âyânın atı ve sığırı ve bi’l-cümle çâr-pâ cinsi birbirlerinin ekinlerine ziyan etse, zararları tazmin ettirildikten sonra davar sahibine beş değnek urulub davar başına beş akçe sâhib-i tîmâr cerîmein ala. Koruyub dutulan davarlardan zıkr olunduğu üzere alınub resm-i deştbânî her haneden maktu edüb nesne alınmaya*”⁶¹ şekilde kaydedilmiştir. Tahrir defterinde resm-i tapu ve deştibani olarak kaydedilmiştir.

Miri toprak sistemi gereği devlet, elindeki tarım arazilerini tasarruf hakkını içeren bir uygulamayla “çiftlik” ünitesi ya da dönüm hesabı üzerinden “tapu resmi” veya “resm-i dönüm” karşılığında köylülere devretmekteydi. “Resm-i tapu” karşılığında çiftliğin devir işlemine “tapuya vermek”, “tapu ile vermek”, “tapuya almak” denilmekteydi. Çiftlik miktarı yerin “resm-i tapu”sunu ise tamamen piyasa koşulları belirlemekteydi; yani timar sahibi, vakıf mütevellisi ya da âmiller tapuya müstahak toprağın tasarruf hakkını ya, “bi-garez müslümanların” yapacağı takdir sonucu veya “il verdiği tapu ile”, yahut da müzayede ile talep edenlere satmaktaydı. Diğer bir ifadeyle tapu resminin belirlenmiş standart bir fiyatı yoktu.⁶²

Tablo 3.18: Çıldır Eyaleti Resm-i Tapu ve Deştibani

Sancak	Vergi	Sancak	Vergi
Ahıska ⁶³	46.988	Poshov ⁶⁴	9987
Hirtos ⁶⁵	12.419	Bedre ⁶⁶	650
Ahılkelek ⁶⁷	14.980	Penek ⁶⁸	12.632
Çıldır ⁶⁹	10.627	Ardahan ⁷⁰	29.859
Yekûn			138.142

⁶⁰ Halil İNALCIK, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, Eren, İstanbul, 2004, s. 225.

⁶¹ AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki 7/II. Kitap II. Selim Dönemi Kanunnameleri*, s. 581.

⁶² Yunus KOÇ, “16. Yüzyılda Tarımda Yatırım Maliyeti Sorunu ya da “Resm-i Tapu” ve Öküz Fiyatlarına Dair Bazı Gözlemler, *Türkiyat Araştırmaları*, S: 17, Güz 2012, s.141.

⁶³ TADB. TTD. 130, s. 15-94; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 19-170.

⁶⁴ TADB. TTD. 130, s. 159-176; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 300-334

⁶⁵ TADB. TTD. 130, s. 95-116; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 172-215.

⁶⁶ TADB. TTD. 130, s. 177-180; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 334-341.

⁶⁷ TADB. TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 215-262.

⁶⁸ TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 341-401.

⁶⁹ TADB. TTD. 130, s. 141-159; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 263-269.

⁷⁰ TADB. TTD. 130, s. 189-233; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 411-514.

Yukardaki tabloda eyalet genelinde resm-i tapu ve deştbanı vergi miktarı gösterilmiştir. Buna göre Ahıska'da 46.988 akçe, Ardahan'da 29.859 akçe, Ahılkelek'de 14.980 akçe, Penek'te 12.632 akçe, Hirtos'da 12.419 akçe, Çıldır'da 10.627 akçe Poshov'da 9.987 akçe ve Bedre'de 650 akçe vergi alınıyordu. En az hasıl Bedre sancağından alınmakta idi ki bunun nedeni de incelenen deftere göre sancağın birçok köy ve mezrasının boş olması idi.⁷¹

3.1.2.2. Bad-ı Heva ve Resm-i Arus

Bad-ı hevâ, Farsça rüzgar anlamına gelen bâd ve Arapça hava anlamına gelen hevâ kelimelerinden meydana gelmiştir. Osmanlı malî terimi olarak ne zaman tahakkuk ve tahsil edileceği belli olmayan bazı vergileri ifade etmek için kullanılmıştır.⁷²

Osmanlı kanunnamelerinde resm-i arus, arusane ve gerdek resimleri şeklinde geçen resm-i arusane, raiyyet ve sipahi kızlarının evlenmeleri sırasında alınan bir vergi idi.⁷³ Çıldır Eyaleti tahrir defterinde bad-ı heva ve resm-i arus olarak kaydedilmişti. Eyalet kanunnamesinde resm-i arus oranı açıkça belirtilmişti. Kanunnamede:

“Ve resm-i arusiyye mîrlivâ ve zu'amâ ve sair serbest olan tımarlardan bakire kızlardan altmışar akçe ve segibe avretleden otuzar akçe alınır. Ve sair erbab-ı tımarın arusiye resmi nısfı kayd olunan yerlerden sipahiler ve nısf-ı aharı mirlivaya kayd olunan yerleri ancak zabitler alalar. Ve bakire kızın arusiyyesi her ne yerden göçürürse ve atası kimin raiyyeti ise ana verir. Ve seyyibe avret her kimin toprağında vâkı olursa resm-i arûsiyyesin sahib-i tımara verir.”⁷⁴

Buna göre diğer eyaletlerde olduğu gibi Çıldır Eyaletinde de resm-i arus bakire kızlardan altmışar akçe, dul kadınlardan otuzar akçe olarak alınmıştır.

⁷¹ TADB. TTD. 130, s. 177-180; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 334-341.

⁷² Hallil SALİHLİOĞLU, “Bâd-ı Hevâ” TDVİA, C: 4, İstanbul, 1991, s. 416-417; İNBAŞI, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı(1549-1650)*, s. 194-195.

⁷³ İNBAŞI, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı(1549-1650)*, s. 195.

⁷⁴ AKGÜNÜDÜZ, *II. Selim Devri Eyalet Kanunnameleri*, s. 580.

Tablo 3.19: Çıldır Eyaletinde Bad-ı Heva ve Resm-i Arus

Sancak	Alınan vergi
Ahıska ⁷⁵	54.697
Hirtos ⁷⁶	20.158
Ahılkelek ⁷⁷	19.592
Çıldır ⁷⁸	15.095
Poshov ⁷⁹	12.360
Bedre ⁸⁰	860
Penek ⁸¹	14.414
Ardahan ⁸²	39.913
Yekûn	177.089

3.1.2.3. Mukataa

Mukâtaa, sözlükte kesmek manasında kullanılan Arapça kat kökünden türemiştir. Belirli bir miktar üzerinde karşılıklı anlaşma olarak genel bir anlamda kullanılabilir.⁸³ Eski Osmanlı maliyesinde ıstılah olarak muhtelif manalarda kullanılmakla beraber, genel olarak bir gelir kaynağı için toptan bir miktar olarak ifade edilebilir. Genellikle bir mültezime verilerek takdir olunan meblağ taksit ile ondan alınırdı. Osmanlı maliyesinin temeli olan mukataa ve iltizam usulü tımar ve haslarda geniş ölçüde uygulanırdı.⁸⁴ Zamanla yaygınlaşan mukataa sistemi tımar sisteminin bozulma nedenleri arasında gösterilmektedir.⁸⁵ Defter kayıtlarından anlaşıldığı üzere eyalet genelinde öşür, behre ve resm adı altında da mukataa alınıyordu. Ancak bunların miktarı kayıtlarda açıkça belirtilmemiştir. Mukataa uygulaması Çıldır Eyaleti Kanunnamesinde; “ *Bağdan ve bağçeden kayd olunduğı*

⁷⁵ TADB. TTD. 130, s. 15-94; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 19-170.

⁷⁶ TADB. TTD. 130, s. 95-116; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 172-215

⁷⁷ TADB. TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 215-262.

⁷⁸ TADB. TTD. 130, s. 141-159; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 263-299.

⁷⁹ TADB. TTD. 130, s. 159-176; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 300-334.

⁸⁰ TADB. TTD. 130, s. 177-180; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 334-341.

⁸¹ TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 341-401.

⁸² TADB. TTD. 130, s. 189-233; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 411-514.

⁸³ Mehmet GENÇ, “Mukâtaa”, *TDVİA*, C: 31, İstanbul, 2006, s. 129.

⁸⁴ İNALCIK, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, s. XXXV.

⁸⁵ Baki ÇAKIR, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2003, s. 40.

üzere behre alınmak kanuna mutâbıkdır. Ve defterde ber vech-i maktâ' kayd olunan bağlardan ve bağçelerden kayd olunan maktû' alınub ziyâde nesne alınmaya.”⁸⁶ şeklinde ifade edilmiştir.

3.1.2.3.1. Ahıska Sancağı

1595 Tarihli Tahrir defterinde Ahıska sancağı 8 nahiyeden mevcuttur. Kobliyan nahiyesi haricinde diğer 7 nahiyede mukataa kaydı vardır. Güney nahiyesinde 13, Kuzey nahiyesinde 19, Ude nahiyesinde 16, Azgur nahiyesinde 12, Altunkale nahiyesinde 3, Osıha nahiyesinde 6, Aspinza nahiyesinde 6 ve Çeçerek nahiyesinde 3 olmak üzere 75 mukataa kaydı vardır. 75 mukataa kaydınının 42'sinin akçe olarak miktarı belirtilmiştir. Miktarı belirtilen mukataalardan sancak genelinde 1968 akçe alınırdı.

Tablo 3.20: Güney Nahiyesi Mukataaları⁸⁷

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı (Akçe)
Cam-i şerif vakfı	10 kilelik üç hisse bağ, 30 kilelik üç hisse tarla, çayır bağlar ve değirmenler	Ribat-ı Ahışha	120
Çıldır Mir Alemi Kaya	1 kıta bağ	Ribat-ı Ahışha	30
Çeçerek zaimi Yusuf	Bağ, 1 kıta bostan	Ribat-ı Ahışha	15
Çıldır Vilayeti Defter kethüdası	5 kilelik 1 kıta bağ	Ribat-ı Ahışha	30
Mikender veled Masud	2 kıta 4 kilelik zemin tarla	Ribat-ı Ahışha	Resmini ve behresini verir.
Mehmed Hafız	1 kıta bağ	Zogur	Resmini ve behresini verir
Yusuf Ağa ve Biraderi Mustafa Çavuş	Bağ	Huma-i ulya ve süfla	20
Çıldır Miralemi Kaya zaim	Bağ, bağçe, asiyab, çayır ve zemin-i harman	Huma-i ulya ve süfla	Resmini ve behresini verir
Yusuf Ağa ve Mustafa Çavuş	Bağ	Huma-i ulya ve süfla	15

⁸⁶ AKGÜNDÜZ, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri 7/1. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri(IV) 7/II. Kitap II. Selim Dönemi Kanunnameleri, Kanunnameler**, s. 580; Ömer Lütfü BARKAN, **XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Hukukî ve Mali Esasları, C. I Kanunlar**, İstanbul, 1943, s. 199. s. , TADB. TTD. 130, s. 3-6.

⁸⁷ TADB. TTD. 130, s. 16-21; ÇIKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 21-30; BEKADZE, **XVI. yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu**, s. 118.

Ahışa zaimi katip Yusuf	2 kıta Bağ ve bağçe	Kalde	20
Oltu sipahisi İsmail	1 kıta bağ	Kalde	Resmini ve behresini verir
Çeçerek zaimi Yusuf	5 kilelik bağ	Kalde	15
Zaim Yusuf	2 kıta bağ ve 2 kıta zemin tarla	Kalde	12
			277

1595 Tarihli tahrir defterinde Güney nahiyesinde 13 mukataa kaydı vardır. 9 Mukataanın miktarı verilmiş bunların yekûnu 277 akçe olarak hesaplanmıştır. Diğer mukataa kayıtları ise resmini ve behresini verir şeklinde kayıt altına alınmış miktarı belirtilmemiştir.

Tablo 3.21: Kuzey Nahiyesi Mukataaları ⁸⁸

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı (Akçe)
Ahmed Beğ	Çayır ve çiflik	Sazel	Resmini ve behresini verir
Kılavuz Kasım	1 kıta bağ, bağçe, asiyab, ev, harman ve tarla	Argishi	30
Ahmed	1 kıta bağ	Argishi	40
Zülfikar	Zemin tarla, bağ ve bağçe	Argishi	50
Mustafa	1 kıta bağ	Argishi	20
Ahıska kalesi dizdarı İbrahim	Bağ ve bağçe	Sohvalis-i Ulya ve Sohvalis-i Süfla	50
Gürcistan tezkire emini Ali Çavuş	2 kilelik bağ Zemin tarla ve asiyab	Sohvalis-i Ulya ve Sohvalis-i Süfla	50
Çıldır vilayeti mir alemi Güvendik	Zemin-i tarla ve bağçe	Oral	Öşrünü ve resmini verir
Katib Mustafa	Zemin tarla	Oral	Öşrünü ve resmini verir
Güvendik	1 kıta bağçe	Baral-ı Küçük-i süfla	Öşrünü ve resmini verir
Ahmet Çavuş	Tarla	Bamaç-ı süfla	Behresini ve resmini verir
zaim Veli	2 kıta bağ, tarla, merak, zemin-i harman ve asiyab	Merek-i büzürk	50
Oltu miralay zaim veli	1 kıta bağ, zemin-i tarla ve zemin-i yonca	Merek-i büzürk	30
Ahıska miralay yadigar	2 kıta bağ, 20 kilelik harman ve merak	Merek-i büzürk	20
Zaim Mustafa	1 kıta bağ	Merek-i küçük	Resmini ve behresini verir
Ardanuç miralay veli	Tarla, çayır, değirmen, bostan, bağçe ve 1kıta	Merde-i Süfla	Öşrünü ve resmini verir

⁸⁸ TADB. TTD. 130, s.22-30; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 30-49; BEKADZE, XVI. yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu, s. 120.

	bağ		
Ömer veled Hacı Kerim	Zemin-i tarla	Ab	Öşrünü verir
Kaya çavuş	Bağ, bağçe zemin, çeşme	Merde-i Ulya	Resmini ve behresini verir
Güvendik Ağa	Tarla, çayır	Han	Öşrünü ve resmini verir
			340

1595 Tarihli tahrir defterinde Kuzey nahiyesinde 19 mukataa kaydı vardır. 9 Mukataanın miktarı verilmiş bunların yekûnu 340 akçe olarak hesaplanmıştır. Diğer mukataa kayıtları ise öşrünü, resmini ve behresini verir şeklinde kayıt altına alınmış miktarı belirtilmemiştir.

Tablo 3.22: Ude Nahiyesi Mukataaları⁸⁹

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Çıldır Mir-i Miran-ı Hızır Paşa	1 kıta 50 kilelik çiflik, 1 kıta 30 kilelik çiflik 10 kilelik 1 kıta çayır, Apit karyesinde 1 bab değirmen	Ribat-ı Ude	Öşrünü verir
Derviş Ağa	Bağçe, zemin, tarla çayır	Ribat-ı Ude	Öşrünü verir
Zaim Hüseyin	4 kıta bağ, 2 ribat-ı Ude yakınında kıta hudabun tarlası, 1 kıta sadabur çayırı, 1 bab çayır ve Zmoçale çayırı	Ribat-ı Ude	400
Gürcistan Tezkire Emin Ali çavuş	Bağ, bağçe, tarla	Orçoşan-ı ulya ve süfla	20
Hüseyin	2 kıta bağ ve 1 kıta zemin	İrka	Öşrünü ve resmini verir
Himmet çavuş	Tarla, çayır	İrka	Öşrünü ve resmini verir
Zaim Hüseyin	1 kıta çiflik	Bulacur	Resmini ve behresini verir
Zaim Hüseyin	1 kıta çiflik	Lilvan	Resmini ve behresini verir
Zaim Hüseyin	1 kıta çiflik	Aral	Resmini ve behresini verir
Süleyman	Tarla	Koraşın	Resmini ve behresini verir
Hüseyin Zaim veled Abdullah	2 kıta tarla	Koraşın	Resmini ve behresini verir
Hüseyin Zaim	2 kıta tarla	Keharit	Resmini ve behresini verir

⁸⁹ TADB. TTD. 130, s. 32-46; ÇİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 53-80; BEKADZE, XVI. yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu, s. 120.

Hüseyin Zaim	1 kıta Çiflik	Hune	Resmini ve behresini verir
Hüseyin zaim veled Abdullah	1 kıta çiflik	Havra	Resmini ve behresini verir
Hüseyin zaim veled Abdullah	1 kıta çiflik	Çobaşın	Resmini ve behresini verir
Sipahi Hamza	Çayır	Horgol	Resmini ve behresini verir
			420

1595 Tarihli tahrir defterinde Ude nahiyesinde 16 mukataa kaydı vardır. 2 mukataanın miktarı verilmiş bunların yekûnu 420 akçe olarak hesaplanmıştır. Diğer mukataa kayıtları ise öşrünü, resmini ve behresini verir şeklinde kayıt altına alınmış miktarı belirtilmemiştir.

Tablo 3.23: Azgur Nahiyesi Mukataaları⁹⁰

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Ali Beğ veled Haydar Paşa	Bağ	Ribat-ı Kale-i Azgur	50
Zaim İlya	2 kilelik 1 kıta bağ, 1 kıta 3 kilelik tarla	Ribat-ı Kale-i Azgur	61
Mustafa ve Musa	Tarla	Urpola	Resmin ve behresin verir
Mustafa ve Musa	3 kıta tarla ve 1 kıta bağçe	Bolurza	50
Oltu miralay Veli	2 kıta bağ, 50 kilelik tarla	Hatti	100
Oltu miralay Veli	1 kıta bağ, tarla	Dağaslavana	30
Mehmed b. Abdullah	1 kıta bağ	Sakonit	20
Uğurlu Çavuş	Bağ, bağçe	Zanoban	30
Yusuf Ağa ve biraderi Mustafa çavuş	Bağ, bağçe, tarla, çayır, asiyab	Zanoban	30
Zaman, Hurşid ve Şaban Çavuş	1 kıta bağ ve bağçe, 3 kilelik tarla ve ev	Gorgizemende	50
Hüseyin Çavuş	Bağ ve bağçe	Zurzuna	30
Azгур gılmanı Mustafa b. Abdullah	Bağ ve bağçe	Zurzuna	40
			491

⁹⁰ TADB. TTD. 130, s. 50-57; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 87-102; BEKADZE, XVI. yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu, s. 121.

1595 Tarihli tahrir defterinde Azgur nahiyesinde 12 mukataa kaydı vardır. Bunlardan sadece 1'i resmin ve behresin verir şeklinde kaydedilmiştir. 11 Mukataanın miktarı verilmiş bunların yekûnu 491 akçe olarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.24: Altunkale Nahiyesi Mukataaları⁹¹

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Ömer Çelebi	1 kıta bağ ve 1 kıta bağçe	Zire	20
Zaim Hüseyin veled Abdullah	1 kıta bağ	Zire	Resmini ve behresini verir
İbrahim veled Abdullah	Bağ ve tarla	Zire	Resmini ve behresini verir
			20

1595 Tarihli tahrir defterinde Altunkale nahiyesinde 3 mukataa kaydı vardır. Bunlardan sadece 1'inin miktarı belirtilmiştir. Zire köyünde bulunan mukataanın miktarı 20 akçedir. Diğer 2 mukataa ise resmin ve behresin verir şeklinde kaydedilmiştir.

Tablo 3.25: Osıha Nahiyesi Mukataaları⁹²

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Ahmed Çelebi	Çiftlik	Zehin	Öşrünü verir
Ali Kethüda	Zemin	Kikinet	Resmini ve öşrünü verir
Hüseyin Zaim	3 kıta bağ	Onza	40
Ardahan Miralayı Fuad	Bağ	Onza	30
Azreye veled Kirkol	Bağ ve asiyab	Onza	Resmini ve behresini verir
Ömer ve Osman	Çiftlik	Zeheniskara	Resmini ve behresini verir
			70

1595 Tarihli tahrir defterinde Osıha nahiyesinde 6 mukataa kaydı vardır. 2 mukataanın miktarı verilmiş bunların yekûnu 70 akçe olarak hesaplanmıştır. Diğer

⁹¹ TADB. TTD. 130, s. 66; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 117; BEKADZE, XVI. yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu, s. 122.

⁹² TADB. TTD. 130, s. 68-71; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 120-126; BEKADZE, XVI. yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu, s. 122.

mukataa kayıtları ise öşrünü, resmini ve behresini verir şeklinde kayıt altına alınmış miktarı belirtilmemiştir.

Tablo 3.26: Aspinza Nahiyesi Mukataaları⁹³

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Mehmed Çavuş veled Seydi Ali	1 kıta bağ, 1 kıta bağçe, tarla, çayır	Ribat-ı Aspinza	30
Zaim İlyâ	1 kıta bağ	Ribat-ı Aspinza	50
Güvendik Ağa	Bağ	Zorzel-i Ulyâ	30
Mehmed veled Handan	2 kıta bağ ve 2 kıta bağçe	İnizkora	130
Murad	1 kıta bağ ve 1 kıta bağçe, asiyab, tarla, harman,	Oşura-i Süflâ	20
Zim İlyâ	1 kıta bağ	Oşura-i Süflâ	50
			310

1595 Tarihli tahrir defterinde Aspinza nahiyesinde 6 mukataa kaydı vardır. 6 mukataanın miktarı verilmiş bunların yekûnu 310 akçe olarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.27: Çeçerek Nahiyesi Mukataaları⁹⁴

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Mehmed veled Kaso Katib	Tarla ve çayır	Borcom	Resmini ve Öşrünü verir
Katib Yusuf	Zemin, çayır ve bağ	Tatalasav	10
Yeniçeri Süleyman	3 kilelik 1 kıta bağ	Milaşev	10
			20

1595 Tarihli tahrir defterinde Çeçerek nahiyesinde 3 mukataa kaydı vardır. 2 mukataanın miktarı verilmiş bunların yekûnu 20 akçe olarak hesaplanmıştır. Diğer mukataa ise resmini ve öşrünü verir şeklinde kaydedilmiştir.

⁹³ TADB. TTD. 130, s. 73-80; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 130-144; BEKADZE, XVI. yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu, s. 123.

⁹⁴ TADB. TTD. 130, s. 88-93; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 159-169; BEKADZE, XVI. yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu, s. 123.

3.1.2.3.2.Hirtos Sancağı

1595 Tarihli Tahrir defterinde Hirtos sancağı Hirtos, Meşe Cavahed ve Bozmert nahiyelerinden mevcuttu. Sadece Hirtos nahiyesinde mukataa kayıtlarına rastlanmıştır. Hirtos nahiyesinde 13 mukataa kaydı vardır. Kayıtlardan 10'unda mukataa değeri yazılmış yekûn olarak 420 akçedir. Diğer 3 mukataa da ise açık bir şekilde vergi değeri yazılmamıştır.

Tablo 3.28: Hirtos Nahiyesi Mukataaları⁹⁵

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Vezir Mustafa Paşa	Bağ	Ribat-1 kale-i Hirtos	100
Şahveli b. Piri	Bağ	Ribat-1 kale-i Hirtos	40
Ali Ağa	Bağ	Ribat-1 kale-i Hirtos	30
Varzal Melik	Çiftlik	Berdine	Resmin ve behresin verir
Katib Mustafa Zaim	Bağ	Toliş	Resmin ve öşrûn verir
Hüseyin Miralay-1 Hirtos	Bağ	Toliş	60
Hırhır	Bağ	Toliş	30
Yusuf zaim	Bağ	Toliş	30
Hacı Rıdvan	Bağ	Toliş	40
Katib Halil veled Ahmed	Bağ	Binale	10
Ali Derviş	Bağ	Glisonda	30
Hüdaverdi zaim	Bağ ve bağçe	Piya	50
Handan	Zemin çayır	Sarv	Öşrûn verir
			420

⁹⁵ TADB. TTD. 130, s.96-104; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 174-191.

3.1.2.3.3. Ahılkelek Sancağı

1595 Tarihli Tahrir defterinde Ahılkelek sancağı Akşehir, Tümük ve Niyalaskor nahiyelerinden mevcuttu. Sancak genelinde Akşehir nahiyesinde 4, Tümük nahiyesinde 2 ve Niyalaskor nahiyesinde 1 olmak üzere 7 mukataa kaydı vardır. Kayıtlı olan mukataalardan 5'inin miktarı verilmiş yekûn olarak 130 akçe hesaplanmıştır. Diğer 2 mukataa ise resmi, behresin ve öşrûn verir şeklinde kaydedilmiştir.

Tablo 3.29: Akşehir Nahiyesi Mukataaları⁹⁶

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Hacı Koca	Bağ	Epniye	30
Mustafa zaim	Bağ	Epniye	30
Mıgırđıç veled Emirhan	Zemin	Komordi	Resmin ve behresini verir
Ahmed veled O	Zemin	Ribat-ı Kale-i Akşehir	Öşrûn ve resmin verir
			60

1595 Tarihli tahrir defterinde Akşehir nahiyesinde 4 mukataa kaydı vardır. 2 mukataanın miktarı verilmiş bunların yekûnu 60 akçe olarak hesaplanmıştır. Diğer mukataa ise resmini, behresini ve öşrûnü verir şeklinde kaydedilmiştir.

Tablo 3.30: Tümük Nahiyesi Mukataaları⁹⁷

Kiracı	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Rüstem veled Abdullah	Bağ	Mirişhan	40
Hüdaverdi	Bağ, Bağçe, tarla, çayır ve hane	Mirişhan	30
			70

⁹⁶ TADB. TTD. 130, s. 117-121; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 218-225.

⁹⁷ TADB. TTD. 130, s. 131; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 243.

1595 Tarihli tahrir defterinde tümük nahiyesinde 2 mukataa kaydı vardır. Bu mukataaların miktarı verilmiş bunların yekûnu 70 akçe olarak hesaplanmıştır.

Tablo 3.31: Niyalaskor Nahiyesi Mukataaları⁹⁸

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Rüstem veled Abdullah	Bağ	Gih	20
			20

1595 Tarihli tahrir defterinde Niyalaskor nahiyesinde 1 mukataa kaydı vardır. Bu mukataanın miktarı 20 akçe olarak kaydedilmiştir.

3.1.2.3.4.Çıldır Sancağı

1595 Tarihli Tahrir defterinde Çıldır sancağı Canbaz, Kenarbel ve Kurd Kalesi nahiyelerinden mevcuttu. Sancak genelinde Canbaz nahiyesinde 2 ve Kenarbel nahiyesinde 6 olmak üzere 8 mukataa kaydı vardır. Kayıtlı olan mukataalardan 1'i 20 akçe olarak kaydedilmiştir. Diğer 7 mukataa ise resmin, behresin ve öşrün verir şeklinde kaydedilmiştir. Kurd Kalesi nahiyesinde mukataa kaydına rastlanmamıştır.

Tablo 3.32: Canbaz Nahiyesi Mukataaları⁹⁹

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Ramazan veled Abdullah	Çiftlik	Canbaz-1 Büzürk	Öşrün ve resmin verir
Ali zaşm	Çiftlik, çayır, değirmen, yaylak	Cala	Resmin ve öşrün verir

1595 Tarihli tahrir defterinde Canbaz nahiyesinde 2 mukataa kaydı vardır. Bu mukataalar öşrün ve resmin verir şeklinde kaydedilmiştir.

⁹⁸ TADB. TTD. 130, s. 140; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 261.

⁹⁹ TADB. TTD. 130, s. 141-149; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 263-280.

Tablo 3.33: Kenarbel Nahiyesi Mukataaları¹⁰⁰

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Mehmed veled Handan Ağa	Tarla, Çayır	Kenarbel	Behresin ve resmin verir
Gazanfer	Çiftlik	Garzah-1 Büzürk	Behresin ve resmin verir
Bekir veled Ali Zaim	Çiftlik	Marakval	Öşrün verir
Ali Çelebi	Bağçe ve bostanlık	Avlude	20
Ali Beğ	Bağ	Avlude	Resmini ve beheresini verir
Gazanfer	Bağ ve bağçe	Avlude	Resmini ve beheresini verir
Hakverdi	Çiftlik	Abkilisadıh	Öşrün ve Resmin verir
			20

1595 Tarihli tahrir defterinde Kenarbel nahiyesinde 7 mukataa kaydı vardır. Bu mukataalardan 1'i 20 akçe olarak kaydedilmiştir. Diğer 6 mukataa behresin, resmin ve öşrün verir şeklinde kaydedilmiştir.

3.1.2.3.5.Posof Sancağı

1595 Tarihli Tahrir defterinde Posof sancağı Güney ve Kuzey nahiyelerinden oluşmakta idi. Güney nahiyesinde 5 ve Kuzey nahiyesinde 8 olmak üzere 13 mukataa kaydı vardır. Kayıtlı olan mukataalardan 3'ünün miktarı belirtilmiş bunlardan yekûn 100 akçe olarak hesaplanmıştır. Diğer 10 mukataa ise behresin, resmin ve öşrün verir şeklinde kaydedilmiştir.

¹⁰⁰ TADB. TTD. 130, s. 152; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 286.

Tablo 3.34: Güney Nahiyesi Mukataaları¹⁰¹

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Badde	Zemin, Çayır	Cacon-1 Süfla ve Orta	Resmin ve behresin verir
Hasan Sipahi	Zemin, Çayır	Cacon-1 Süfla ve Orta	Öşrün ve resmin verir
Baycan Aznavur	Zemin, Çayır	Digovir-i Ulya	Resmin ve behresin verir
Zaim Mustafa	Bağ, bağçe ve çayır	Badala	40
Mehmed veled Abdullah	Bağ ve Bağçe	Badala	40
			80

1595 Tarihli tahrir defterinde Güney nahiyesinde 5 mukataa kaydı vardır. Bu mukataalardan 2'sinin miktarı yazılmış yekûn 80 akçe hesaplanmıştır. Diğer 2 mukataa behresin, resmin ve öşrün verir şeklinde kaydedilmiştir.

Tablo 3.35: Kuzey Nahiyesi Mukataaları¹⁰²

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Yunus Serasker	Zemin, Çayır, Asiyab	Ohtol	Öşrün ve resmin verir
Şaban Veled Mezbur	Zemin	Samhola	Öşrün ve resmin verir
Zaim İlyas	Zemin	Al	Resmin ve behresin verir
Göğçe Veled O	Zemin, Çayır	Honamis	Resmin ve behresin verir
Mustafa veled Ahmed	Zemin, Çayır	Ribat-ı Cak	Öşrün verir
Yakub veled Zaim	Zemin, çayır, hane ve harman	Sekre	Öşrün verir
Bobus	Zemin, çayır	Zuzagab	Öşrün verir
Yusuf Ağa ve Biraderi Mustafa Çavuş	Bağ, bağçe, çayır, zemin, asiyab	Zağalteble	20
			20

¹⁰¹ TADB. TTD. 130, s. 168; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 318.

¹⁰² TADB. TTD. 130, s. 174; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 331.

1595 Tarihli tahrir defterinde Kuzey nahiyesinde 8 mukataa kaydı vardır. Bu mukataalardan 1'i 20 akçe olarak kaydedilmiştir. Diğer 7 mukataa behresin, resmin ve öşrün verir şeklinde kaydedilmiştir.

3.1.2.3.6. Penek Sancağı

1595 Tarihli Tahrir defterinde Penek sancağı Penek, Kemhis ve Peneskird nahiyelerinden oluşmakta idi. Penek nahiyesinde 23 ve Peneskird nahiyesinde 21 olmak üzere 44 mukataa kaydı vardır. Kayıtlı olan mukataalardan 29'unun miktarı belirtilmiş bunlardan yekûn 1196 akçe hesaplanmıştır. Diğer 15 mukataa behresin, resmin ve öşrün verir şeklinde kaydedilmiştir. Kemhis nahiyesinde mukataa kaydına rastlanmamıştır.

Tablo 3.36: Penek Nahiyesi Mukataaları¹⁰³

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Ali Ağa	Zemin tarla, yonca,	Ribat-1 nefsi Penek	Behresin verir
Katip Fuad	Bağ	Ribat-1 nefsi-i Penek	30
İsrafil Dizdar	Bağ	Ribat-1 nefsi-i Penek	30
Feridun beğ	Bağ	Ribat-1 nefsi-i Penek	30
Hüseyin Beğ	Bağ	Ribat-1 nefsi-i Penek	40
Diğer Pervane	Bağ	Ribat-1 nefsi-i Penek	50
Dader	Bağ	Ribat-1 nefsi-i Penek	40
Haydar	Bağ	Ribat-1 nefsi-i Penek	30
Musa Çavuş	Bağ, bağçe, bostan, Yoncalık	Ribat-1 nefsi-i Penek	50
Mustafa veled Sinan	Zemin	Berik	Resmin ve Behresin verir
Sinan veled Abdullah	Çiftlik	Berik	Resmin ve Behresin verir
Sam Murad	Bağ	Kosor	30
Süleyman Kethüda	Bağ	Kosor	50
Ebubar Aznavur	Bağ	Kosor	20
Hüsrev	Bağ	Ağnaki	10
Ahmed veled Balaban	Çiftlik	Eğrek	Resmin ve behresin verir.
Şah Murad Miralay	Bağ	Eğrek	Öşrün verir
Musa Çavuş	Zemin Bostanlık	Eğrek	5
	Zemin Bağ	Eğisor	Resmin ve Behresin verir
Abdi Subaşı	Zemin tarla, bağ, çayır, asiyab	Gotik	Öşrün verir
Musa Çavuş	Çayır	Esral	Resmin ve behresin verir
Sinan Ağa	Zemin	Bark	Resmin ve Behresin verir
			415

¹⁰³ TADB. TTD. 130, s. 230-245; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 342-368.

1595 Tarihli tahrir defterinde Penek nahiyesinde 23 mukataa kaydı vardır. Bu mukataalardan 13'ünün miktarı belirtilmiş bunlardan yekûn 415 akçe hesaplanmıştır. Diğer 10 mukataa behresin, resmin ve öşrûn verir şeklinde kaydedilmiştir.

Tablo 3.37: Peneskird Nahiyesi Mukataaları ¹⁰⁴

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
İlya miralay	Bağ, zemin-i Penbe ve meyve	Olur	40
Musfata	Bağ	Olur	Öşrûn verir
Faik Kethüda	Bağ	Olur	Öşrûn verir
Pirsultan	Bağ	Norbert	60
Mustafa veled Abdullah	Bağ	Nobert	40
Mıgırđıç veled Seha	Bağ, Zemin-i penbe	Nobert	52
Mehran	Bağ 2 kıta, zemin-i penbe 2 kıta		110
Bernard	2 kıta bağ, zemin-i penbe	Nobert, Karnovas	40
Kandırallı	Bağ ve zemin-i penbe	Nobert	44
Rosab	Bağ ve zemin-i penbe	Nobert	48
Sinan Ağa	Bağ	Sogar	Resmini ve beheresini verir
Korkmaz	Bağ	Sogar	Resmini ve beheresini verir
Ali veled İlya	Bağ	Sogar	30
Kelaziz	Bağ	Kosor	40
Arzalmelik	Bağ, zemin-i penbe	Norbert, Karnovas	50
Ali veled İlya Miralay	Bağ ve zemin-i penbe	Karnovas	15
Veli veled Yusuf	Bağ	Karnovas	50
Hüseyin	Bağ	Karnovas	Resmin ve behresin verir
Gorgi	Bağ	Karnovas	32
Mehmed Beğve Osman beğ	Bağ, Bağçe, tarla, zemin-i penbe	Karnovas	100
Şah Murad	Bağ	Karnovas	30
			781

1595 Tarihli tahrir defterinde Peneskird nahiyesinde 21 mukataa kaydı vardır. Bu mukataalardan 16'sı akçe olarak kaydedilmiştir bunlardan 781 akçe hesaplanmıştır. Diğer 5 mukataa behresin, resmin ve öşrûn verir şeklinde kaydedilmiştir.

¹⁰⁴ TADB. TTD. 130, s. 255-258; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 393-400.

3.1.2.3.7.Ardahan-ı Büzürk Sancağı

1595 Tarihli Tahrir defterinde Ardahan-ı Büzürk sancağı Güney, Kuzey ve Meşe nahiyelerinden oluşmakta idi. Güney nahiyesinde 26, Kuzey nahiyesinde 22 ve Meşe nahiyesinde 13 olmak üzere 61 mukataa kaydı vardır. Sancak genelindeki mukataalar behresin, resmin ve öşrün verir şeklinde kaydedilmiştir.

Tablo 3.38: Güney Nahiyesi Mukataaları¹⁰⁵

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Mehmed Veled O	Çiftlik	Ribat-ı Kale-i Perakin	Öşrün verir
Fuad Miralay ve Kaya Kethüda	Çiftlik	Ribat-ı Kale-i Perakin	Öşrün verir
Ali Ağa	Çiftlik	Ribat-ı Kale-i Perakin	Öşrün verir
İbrahim	Zemin, Çayır	Merik	Resmin ve behresin verir
Yusuf veled O	Zemin	Riba-i ulya	Resmin ve behresin verir
Kaya	Zemin-i Tarla	Berdakol	Resmin ve behresin verir
Yusuf veled O	Zemin tarla, Çayır	Berdakol	Resmin ve behresin verir
Yakub Yüzbaşı	Zemin, çayır	Berdakol	Resmin ve behresin verir
Mehmed Çavuş	Zemin, Çayır	Berdakol	Resmin ve behresin verir
Hayr veled Binyad	Zemin	Fahril	Resmin ve behresin verir
Süleyman biraderi O	Zemin, tarla, çayır, harman, bostan	Alabala-i Küçük	Resmin ve behresin verir
Mehmed	Zemin	Adakol	Resmin ve behresin verir
Ahmed Çavuş	Zemin-i Tarla, Çayır	Gelakişin	Öşrün verir
Ebubekir veled Habil	Zemin-i Tarla, Çayır	Mahlavar	Öşrün verir
Yar Ali	Zemin	Kenardid	Öşrün ve resmin verir
Hüseyin veled Ahmed	Zemin	Dedegöl	Öşrün verir
Fuat Beğ Miralay	Çiftlik	Dedegöl	Öşrün ve resmin verir
Abdi subaşı	Zemin, çayır	Dedegöl	Resmin verir
İsmail Birader Yusuf	Zemin-i Çiftlik	Dedegöl	Öşrün verir
Yusuf veled Mehmed	Çiftlik-i Nim, çayır, asiyab	Torshav-ı Vast	Öşrün ve Resmin verir
Ali Ağa Gılamana-ı Ardahan	Çayır	Anbarek	Behresin verir
Hasan	Zemin	Ravahis	Resmin ve behresin verir
Hasan veled Abidin	Zemin	Ravahis	Resmin ve behresin verir
Hasan Kethüda	Zemin	Ravahis	Resmin ve behresin verir
Osman ve Ali	Tarla	Ravahis	Resmin ve öşrün

¹⁰⁵ TADB. TTD. 130, s. 189-204; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 411-449.

veledan Davud			verir
İbrahim veled Abidin	Zemin, çayır	Ravahis	Resmin ve öşrün verir

1595 Tarihli Tahrir defterinde Güney nahiyesinde 26 mukataa kaydı vardır. Mukataalar behresin, resmin ve öşrün verir şeklinde kaydedilmiştir.

Tablo 3.39: Kuzey Nahiyesi Mukataaları¹⁰⁶

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Hasan veled Abidin	Zemin	Sendezkum	Resmin ve behresin verir
Hüseyin veled O	Zemin, çayır, asiyab	Gomik	Öşrün verir
Murad Subaşı	Çiftlik-i nim	Kotarmelik	Öşrün ve resmin verir
Mehmed veled O	Zemin, tarla, çayır, harman	Bağdad	Öşrün verir
Ali ve Hasan veledan O	Zemin, tarla, çayır, harman, bostan	Bağdad	Öşrün verir
Murad Çavuş	Çiftlik	Almuna	Öşrün verir
İsmail	Zemin, Çayır	Mendaşın	Resmin ve Behresin verir
Abidin	Zemin, Çayır, Tarla	Kamrasor-ı Süfla	Resmin ve Öşrün verir
Hasan veled Abidin	Zemin	Sabagor-ı Ulya	Resmin ve Behresin verir
Nebi Çavuş	Zemin	Sabagor-ı Ulya	Resmin ve Öşrün verir
Zaim Hüdaverdi Ağa	Zemin-i tarla, bostan, çayır, asiyab	Sabagor-ı Süfla	Öşrün verir
Derviş veled Ferru Miralay	Zemin, Asiyab	Cincerob-ı Süfla	Öşrün verir
Hüseyin Çelebi	Zemin, Çayır	Cincerob-ı Süfla	Öşrün verir
Hüdaverdi veled Bayezid	Zemin, Çayır	Cincerob-ı Süfla	Resmin ve behresin verir
Karaman miralay	Çiftlik	Kotishare	Öşrün verir
Taka veled Nosazar	Zemin, çayır	Kotishare	Resmin ve behresin verir
Sağos	Zemin, çayır	Kotishare	Resmin ve behresin verir
Mustafa veled Veli	Zemin	Nadarbaz	Resmin ve behresin verir
Mustafa ve Hüseyin	Çiftlik	Sepisho	Öşrün verir
Hasan Kethüda	Tarla, Çayır	Kirman	Resmin ve Behresin verir
İbrahim	Tarla, Çayır	Kirman	Öşrün verir
Ahmed Çelebi el zaim	Çiftlik, Çayır, Haraman	Şiraz	Öşrün verir

¹⁰⁶ TADB. TTD. 130, s. 205-213; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 449-470.

1595 Tarihli Tahrir defterinde Kuzey nahiyesinde 22 mukataa kaydı vardır. Mukataalar behresin, resmin ve öşrün verir şeklinde kaydedilmiştir.

Tablo 3.40: Meşe Nahiyesi Mukataaları¹⁰⁷

Tasarruf Eden	Kiralanan Yer	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa miktarı Akçe
Yusuf veled Siram	Zemin-i tarla, çayır bostan	Gülnav	Resmin ve behresin verir
Ferhad Beğ	Zemin, çayır	Kolabert	Öşrün ve resmin verir
Arslan veled Kerebid	Tarla, çayır, zemin, harman, merak, hane, asiyab, bezirhane	İşakom	Öşrün ve resmin verir
Mustafa veled Ahmed	Tarla, çayır	Boruk-ı Ulya	Öşrün verir
İbrahim	Tarla, çayır, asiyab, hanei harman	Samabek	Öşrün verir
Hüsrev veled Kasım	Çiftlik, çayır, Yoncalık, bostanlık	Merim	Öşrün verir
Allahverdi veled Mansur	Tarla, çayır, asiyab	Merim	Öşrün verir
Ali	Zemin, çayır	Bekrehatun	Öşrün verir
Ahmed veled Abidin	Çayır, Asiyab, Bostanlık	Dikan-ı Büzürk	Öşrün ve resmin verir
Mehmed veled Uğurlu	Zemin, çayır, bostan ve harman	Sashara	Öşrün ve resmin verir
Hasan veled Ali	Çiftlik	Zarabük	Öşrün verir
Kubad	Tarla	Badvale	Öşrün verir
Kubad	Zemin	Çekrebel	Öşrün ve resmin verir

1595 Tarihli Tahrir defterinde Meşe nahiyesinde 26 mukataa kaydı vardır. Mukataalar behresin, resmin ve öşrün verir şeklinde kaydedilmiştir.

3.1.2.3.8. Eyalet Geneli Mukataalar

1595 Tarihli Tahrir defterinde Çıldır Eyaleti 8 sancaktan mevcuttu. Eyalete bağlı olan sancaklardan sadece Bedre sancağında mukataa kaydına rastlanmamıştır. Eyalet genelinde akçe miktarı açıkça belirtilen 90, resmini, öşrünü ve behresini verir şeklinde kaydedilen 131 olmak üzere toplam 221 mukataa kaydı vardır. Akçe miktarı açıkça yazılan mukataalardan Ahıska sancağında 1198 akçe, Hirtos sancağında 420 akçe, Ahılkelek sancağında 130 akçe, Çıldır sancağında 20 akçe, Posof sancağında 100 akçe, Penek sancağında 1196 akçe olmak üzere eyalet genelinde yekûn 3834 akçe kayıtlıdır.

¹⁰⁷ TADB. TTD. 130, s. 213-233; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 471-514.

Tablo 3.41: Çıldır Eyaleti Mukataaları

Sancak Adı	Akçe miktarı yazılan mukataalar	Akçe değeri yazılmayan mukataalar	Yekûn
Ahıska Sancağı	42	33	75
Hirtos Sancağı	10	3	13
Ahılkelek Sancağı	5	2	7
Çıldır Sancağı	1	7	8
Posof Sancağı	3	10	13
Penek Sancağı	29	15	44
Ardahan-1 Büzürk	-	61	61
Bedre	-	-	-
Yekûn	90	131	221

3.1.3. Hayvancılık ve Diğer Vergiler

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi tarıma dayalı olmakla birlikte büyük oranda küçük ve az da olsa büyükbaş hayvancılıkta yapılmakta idi. XVI. yüzyılda Çıldır Eyaletinin ekonomisi tarımdan sonra hayvancılığa dayanmakta idi. Kanunnamede de geçtiği üzere dağlık taşlık bir coğrafyada yer alan eyalette koyun yetiştiriciliği ön plana çıkmıştı. Ayrıca domuz yetiştiriciliği ve bunların yanı sıra arıcılık da yapılmakta idi.

3.1.3.1. Resm-i Ağnam

Koyun üretimi eyalet genelinde yaygın olarak yapılmakta idi. Koyun üretiminden alınan vergiye ağnam resmi denilirdi. Bu vergi çeşidine farklı kanunnamedelerde resm-i mera, resm-i ganem ve koyun resmi denmektedir. Ağnam vergisi genellikle koyunlardan alınan vergi idi; ancak bazı kanunnamedelerde ifade edildiği üzere keçilerden de alındığı anlaşılmaktadır. Ağnam resmi hesaplanırken koyun kuzusuyla beraber, keçi oğlağıyla beraber sayılır, ayrıca kuzu ve oğlaktan vergi alınmazdı. Bu vergi Osmanlı Devleti genelinde iki koyuna bir akça olmak üzere alınırdı.¹⁰⁸ Çıldır Eyaleti Kanunnamesinde bu vergi ile ilgili şunlar kayıtlıdır:

“Resm-i ağnâm, iki koyuna bir akça ve koyun ile kuzu bile sayılmak kanûn olmuştur. Ve resm-i ağnâm dahi abril ayında alınmak kanûndır. Ve vilâyet yazıldukda, bazı

¹⁰⁸ Neşet ÇAĞATAY, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C: 5, S: 5, Ankara, 1942, s. 485-486.

karyeler hâlî ani 'r-re'âyâ tahrîr oldukdan sonra, hâric re'âyâ gelüp, şenledüp koyun edinseler, âdet-i ağnâmları âhere yazılmış degül ise ol vilâyetün âdet-i ağnâmı kimlere yazılmış ise, yazıldığı üzere alına. Ve iki koyuna bir akça alındukdan sonra, on koyuna bir akça dahi çubuk akçası ve her sürüden bir koyun şişlik deyü alınmak, hilâf-ı emr-i şerîfdür, alınmaya."¹⁰⁹

Kanunnameye yazdığı üzere Çıldır Eyaletinde de iki koyuna bir akça alınır ve kuzulu koyun kuzusu ile birlikte sayılırdı. Ağnam vergisi Nisan ayında alınırdı. Reayası olmayan köyler reaya tarafından şenlendirilir ve gelen reaya koyun beslerse âdet-i ağnam öderdi. Köyleri şenlendiren bu reyanın kayıtlarının mufassal defterde olmaması halinde vilayetin âdet-i ağnamı kime yazılmış ise, yazıldığı üzere alınırdı. Eyalette ayrıca iki koyuna bir akça alındıktan sonra on koyuna bir çubuk akçası ve sürü başına bir koyun şişlik olarak belirlenen verginin hilaf-ı emr-i şerife aykırı olduğu bu nedenle alınmaması ifade edilmişti.

Ahıska sancağında koyun yetiştiriciliği en fazla Ude nahiyesinde yapılmakta idi, bunu Azgur, Aspinza, Çeçerek ve diğer nahiyeler izlemektedir. Sancak genelinde en az koyun Osıha nahiyesinde yetiştirilmekte idi. Sancak genelinde ağnam vergisi 40.931 akçedir. (Bkz. Tablo 3.42)

Tablo 3.42: Ahıska Sancağında Koyun Yetiştiriciliği¹¹⁰

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Güney	2.829
Kuzey	2.211
Ude	11.580
Kobliyan	1.150
Azgur	7.520
Altunkale	2.364
Osıha	1.130
Aspinza	6.282
Çeçerek	5.865
Yekûn	40.931

¹⁰⁹ AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri 7/1. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri(IV) 7/II. Kitap II. Selim Dönemi Kanunnameleri*, s. 580; BARKAN, *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Hukukî ve Mali Esasları*, s. 199. s. , TADB. TTD. 130, s. 3-6.

¹¹⁰ TADB. TTD. 130, s. 15-94; ÇİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 19-170.

Hirtos sancağında koyun yetiştiriciliği en fazla Meşe nahiyesinde yapılmakta idi bunu Hirtos ve Bozmert nahiyeler izlemektedir. Hirtos sancağı alınan ağnam vergisi 18.697 akçedir.(Bkz. Tablo 3.43)

Tablo 3.43: Hirtos Sancağında Koyun Yetiştiriciliği¹¹¹

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Hirtos	7.167
Meşe	9.600
Bozmert	1.930
Yekûn	18.697

Ahılkelek sancağında koyun yetiştiriciliği en fazla Akşehir nahiyesinde yapılmakta olup bunu Niyalaskor ve Tümük nahiyeleri izlemektedir. Ahılkelek sancağında alınan ağnam vergisi 14.823 akçedir. (Bkz. Tablo 3.44)

Tablo 3.44: Ahılkelek Sancağında Koyun Yetiştiriciliği¹¹²

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Akşehir	10.733
Tümük	1.810
Niyalaskor	2.280
Yekûn	14.823

Çıldır sancağında koyun yetiştiriciliği en fazla Kenarbel nahiyesinde yapılmakta olup bunu Canbaz ve Kurd Kalesi nahiyeleri izlemektedir. Çıldır sancağında alınan ağnam vergisi 8.681 akçedir.(Bkz. Tablo 3.45)

Tablo 3.45: Çıldır Sancağında Koyun Yetiştiriciliği¹¹³

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Canbaz	2.985
Kenarbel	4.854
KurdKalesi	1.342
Yekûn	8.681

¹¹¹ TADB. TTD. 130, s. 95-116; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 172-215.

¹¹² TADB. TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 215-262.

¹¹³ TADB. TTD. 130, s. 141-159; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 263-269.

Poshov sancağında koyun yetiştiriciliği Güney nahiyesinde 10.240, Kuzey nahiyesinde ise 7.192'dir. Posof sancağında alınan ağnam vergisi 8.716 akçedir. (Bkz. Tablo 3.46)

Tablo 3.46: Poshov Sancağında Koyun Yetiştiriciliği¹¹⁴

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Güney	5.120
Kuzey	3.596
Yekûn	8.716

Bedre Sancağında koyun yetiştiriciliği sadece Bedre nahiyesinde yapılmakta olup Kaşot nahiyesinde herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Bedre sancağında alınan ağnam vergisi 166 akçedir. (Bkz. Tablo 3.47)

Tablo 3.47: Bedre Sancağında Koyun Yetiştiriciliği¹¹⁵

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Bedre	166
Kaşot	-
Yekûn	166

Penek sancağında koyun yetiştiriciliği en fazla Penek nahiyesinde yapılmakta olup bunu Peneskird ve Kemhis nahiyeleri izlemektedir. Penek sancağında alınan ağnam vergisi 12.132 akçedir. Bkz. Tablo 3.48)

Tablo 3.48: Penek Sancağında Koyun Yetiştiriciliği¹¹⁶

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Penek	6.243
Kemhis	716
Peneskird	5.173
Yekûn	12.132

Ardahan sancağında koyun yetiştiriciliği en fazla Meşe nahiyesinde yapılmakta olup bunu Güney ve Kuzey nahiyeleri izlemektedir. Ardahan sancağında alınan ağnam vergisi 31.954 akçedir.(Bkz. Tablo 3.49)

¹¹⁴ TADB. TTD. 130, s. 159-176; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 300-334.

¹¹⁵ TADB. TTD. 130, s. 177-180; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 334-341.

¹¹⁶ TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 341-401.

Tablo 3.49: Ardahan Sancağında Koyun Yetiştiriciliği¹¹⁷

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Güney	11.393
Kuzey	6.591
Meşe	13.970
Yekûn	31.954

Tablo 3.50: Tablo Çıldır Eyaletinde Koyun Yetiştiriciliği

Sancak Adı	Alınan Vergi
Ahıska	40.931
Hirtos	18.697
Ahılkelek	14.823
Çıldır	8.681
Poshov	8.716
Bedre	166
Penek	12.132
Ardahan	31.954
Yekûn	136.100

Yukarıda ayrıntılı bir şekilde verilen istatistiklere göre eyalet geneline bakıldığında en fazla koyun yetiştiriciliği Ahıska sancağında yapılmakta idi. Bu sancağı sırasıyla Ardahan, Hirtos, Ahılkelek, Penek, Poshov, Çıldır ve Bedre sancakları izlemektedir. Birçok köyü harabe olan Bedre sancağı koyun yetiştiriciliğinde en son sırada yer almaktadır. Eyalet genelinde resm-i ganem adı altında 136.100 akçe vergi alınıyordu. (Bkz. Tablo 3.50)

3.1.3.2. Resm-i Hınzır

Osmanlı Devleti vergi almak kaydı ile gayrimüslim reyanın tüketimi için domuz yetiştiriciliğini serbest bırakmıştı. Yetiştirilen domuzlardan alınan vergiye *resm-i hınzır* veya *bidat-i hınazır* denilmekte idi. Bojik ve bujik denilen domuz salhanesinde kesilen her domuzdan iki akça resim alınmaktadır.¹¹⁸ Ayrıca evde

¹¹⁷ TADB. TTD. 130, s. 189-233; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 411-514.

¹¹⁸ ÇAĞATAY, “Osmanlı İmparatorluğunda Reyardan Alınan Vergi ve Resimler”, s. 493.

beslenen domuzlardan domuz başına bir akçe alınır.¹¹⁹ Bu vergi ile alakalı eyalet kanunnamesinde herhangi bir ifade bulunmamaktadır.

Eyaletin henüz tam anlamıyla Türk-Müslüman kimliğine bürünmemiş olması hasebiyle domuz yetiştiriciliği büyük oranda göze çarpmaktadır. Ayrıca eyaletin taşlık ve sengistan olması, domuz üretiminin masrafsız olması ve domuzun hızlı üremesi gibi nedenler bölgede domuz yetiştiriciliğini ön plana çıkarmıştır. Eyaletin bütün sancaklarında rastlanan *resm-i hınzır* adı altında alınan vergiye istinaden domuz yetiştiriciliğinin eyalet geneline yayıldığını söyleyebiliriz.

Tablo 3.51: Ahıska Sancağında Domuz Yetiştiriciliği¹²⁰

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Güney	2.164
Kuzey	2.115
Ude	7.985
Kobliyan	1.016
Azgur	4.920
Altunkale	2.230
Osıha	1.470
Aspinza	3.305
Çeçerek	3.940
Yekûn	29.145

Ahıska sancağına bağlı bütün nahiyelerde domuz yetiştiriciliği yapılmakta idi. Domuz yetiştiriciliği en fazla Ude nahiyesinde yapılmakta olup bunu Azgur, Çeçerek, Aspinza ve diğer nahiyeler takip etmektedir. Kobliyan nahiyesi ise sancağın en az domuz yetiştirilen bölgesidir. Ahıska sancağında *resm-i hınzır* adı altında kaydedilen domuz vergisi 29.145 akçe idi. (Bkz. Tablo 3.51)

¹¹⁹ İNALCIK, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, s. XXXIV; BEKADZE, XVI. yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu, s. 104.

¹²⁰ TADB. TTD. 130, s. 15-94; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 19-170.

Tablo 3.52: Hirtos Sancağında Domuz Yetiştiriciliği¹²¹

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Hirtos	3.010
Meşe	4.200
Bozmert	780
Yekûn	7.990

Hirtos sancağına bağlı bütün nahiyelerde domuz yetiştiriciliği yapılmakta idi. Domuz yetiştiriciliği en fazla Meşe nahiyesinde yapılmakta olup bunu Hirtos ve Bozmert nahiyeleri takip etmektedir. Hirtos sancağında resm-i hınzır adı altında kaydedilen domuz vergisi 7.990 akçe idi.(Bkz. Tablo 3.52)

Tablo 3.53: Ahılkelek Sancağında Domuz Yetiştiriciliği¹²²

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Akşehir	5.430
Tümük	1.035
Niyalaskor	2.470
Yekûn	8.935

Ahılkelek sancağına bağlı bütün nahiyelerde domuz yetiştiriciliği yapılmakta idi. Domuz yetiştiriciliği en fazla Akşehir nahiyesinde yapılmakta olup bunu Niyalaskor ve Tümük nahiyeleri takip etmektedir. Ahılkelek sancağında resm-i hınzır adı altında kaydedilen domuz vergisi 8.935 akçe idi.(Bkz. Tablo 3.53)

Tablo 3.54: Çıldır Sancağında Domuz Yetiştiriciliği¹²³

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Canbaz	3.094
Kenarbel	3.100
KurdKalesi	624
Yekûn	6.818

¹²¹ TADB. TTD. 130, s. 95-116; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 172-215.

¹²² TADB. TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 215-262.

¹²³ TADB. TTD. 130, s. 141-159; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 263-269.

Çıldır sancağına bağlı bütün nahiyelerde domuz yetiştiriciliği yapılmakta idi. Domuz yetiştiriciliği en fazla Kenarbel nahiyesinde yapılmakta olup bunu Canbaz ve Kurd Kalesi nahiyeleri takip etmektedir. Çıldır sancağında resm-i hınzır adı altında kaydedilen domuz vergisi 6.818 akçe idi.(Bkz. Tablo 3.54)

Tablo 3.55: Poshov Sancağında Domuz Yetiştiriciliği¹²⁴

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Güney	2.741
Kuzey	3.016
Yekûn	5.757

Poshov sancağına bağlı Kuzey ve Güney nahiyelerde domuz yetiştiriciliği yapılmakta idi. Poshov sancağında resm-i hınzır adı altında kaydedilen domuz vergisi 5.757 akçe idi.(Bkz. Tablo 3.55)

Tablo 3.56: Bedre Sancağında Domuz Yetiştiriciliği¹²⁵

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Bedre	130
Kaşot	388
Yekûn	528

Bedre sancağına bağlı Bedre ve Kaşot nahiyelerinde domuz yetiştiriciliği yapılmakta idi. Bedre sancağında resm-i hınzır adı altında kaydedilen domuz vergisi 528 akçe idi.(Bkz. Tablo 3.56)

Tablo 3.57: Penek Sancağında Domuz Yetiştiriciliği¹²⁶

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Penek	2.598
Kemhis	1.106
Peneskird	1.852
Yekûn	5.556

¹²⁴ TADB. TTD. 130, s. 159-176; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 300-334.

¹²⁵ TADB. TTD. 130, s. 177-180; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 334-341.

¹²⁶ TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 341-401.

Penek sancağına bağlı bütün nahiyelerde domuz yetiştiriciliği yapılmakta idi. Domuz yetiştiriciliği en fazla Penek nahiyesinde yapılmakta olup bunu Peneskird ve Kemhis nahiyeleri takip etmektedir. Penek sancağında resm-i hınzır adı altında kaydedilen domuz vergisi 5.556 akçe idi.(Bkz. Tablo 3.57)

Tablo 3.58: Ardahan Sancağında Domuz Yetiştiriciliği¹²⁷

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Güney	6.244
Kuzey	2.366
Meşe	6.355
Yekûn	14.965

Ardahan sancağına bağlı bütün nahiyelerde domuz yetiştiriciliği yapılmakta idi. Domuz yetiştiriciliği en fazla Güney nahiyesinde yapılmakta olup bunu Meşe ve Kuzey nahiyeleri takip etmektedir. Ardahan sancağında resm-i hınzır adı altında kaydedilen domuz vergisi 14.965 akçe idi. (Bkz. Tablo 3.58)

Tablo 3.59: Çıldır Eyaletinde Domuz Yetiştiriciliği

Sancak Adı	Alınan Vergi
Ahıska	29.145
Hirtos	7.990
Ahılkelek	8.935
Çıldır	6.818
Poshov	5.757
Bedre	528
Penek	5.556
Ardahan	14.965
Yekûn	79.694

Yukarda verilen tabloya göre eyalet geneline bakıldığında ise en fazla domuz yetiştiriciliği Ahıska sancağında yapılmakta idi. Bu sancağı sırasıyla Ardahan, Ahılkelek, Hirtos, Çıldır, Poshov, Penek ve Bedre sancakları izlemektedir. Birçok köyü harabe olan Bedre sancağı domuz yetiştiriciliğinde de son sırada yer almaktadır. Eyalet genelinde resm-i hınzır adı altında 79.694 akçe vergi alınıyordu.

¹²⁷ TADB. TTD. 130, s. 189-233; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 411-514.

3.1.3.3. Resm-i Yatak ve Yaylak

Yaylak resmi genellikle otlak resmi, resm-i meraî ve yatak resmi olarak bilinmektedir. Bu vergi çeşidi sürülerini başkasının topraklarında otlatan veya mîrî yaylaklarda otlatan sürü sahipleri ile göçebe kabileler ve yörüklerden yılda bir defaya mahsus olmak üzere alınırdı.¹²⁸ Çıldır Eyaleti Kanunnamesinde bu vergi resm-i yatak, resm-i yaylak olarak ayrı ayrı yazıldığı gibi birlikte de yazılmıştır. Kanunname’de; “ve ağıl resmi koyun kışladığı yerde koyun kışladığı takdirce olı-geldüğü kanun üzere her sürüden mütevassıtü’l-hâl bir koyun alına; sürüden ekall ise on koyuna bir akçe alınub ziyade alınmaya. Ve sürünün ‘alâsı üçyüz koyun ve evsati iki yüz koyun ve ednâsı yüz ve yüz elli koyundur.”¹²⁹ şeklinde ifade edilmiştir. Buna göre eyalet genelinde kışlayan her sürüden bir koyun alınması, eğer sürü az ise on koyuna bir akçe alınması uygun görülmüştür.

Tablo 3.60: Çıldır Eyaleti Resm-i Yaylak ve Yatak

Sancak	Resm-i Yaylak	Resm-i Yatak
Ahıska ¹³⁰	22.623	3.494
Hirtos ¹³¹	6.299	2.392
Ahılkelek ¹³²	6.067	1.971
Çıldır ¹³³	5.166	1.619
Posof ¹³⁴	3.888	-
Bedre ¹³⁵	130	-
Penek ¹³⁶	6.290	2.278
Ardahan ¹³⁷	11.998	136
Yekûn	62.461	11.890

¹²⁸ ÜNAL, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, s. 112.

¹²⁹ AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri 7/II. Kitap II. Selim Dönemi Kanunnameleri, s. 580.

¹³⁰ TADB. TTD. 130, s. 15-94; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 19-170.

¹³¹ TADB. TTD. 130, s. 95-116; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 172-215.

¹³² TADB. TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 215-262.

¹³³ TADB. TTD. 130, s. 141-159; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 263-269.

¹³⁴ TADB. TTD. 130, s. 159-176; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 300-334.

¹³⁵ TADB. TTD. 130, s. 177-180; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 334-341.

¹³⁶ TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 341-401.

¹³⁷ TADB. TTD. 130, s. 189-233; CİKİA, Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan, s. 411-514.

Yukardaki tabloda verilen istatistikler çerçevesinde resm-i yaylak eyalet genelinde sekiz sancaktan da alınmakta idi. Resm-i yaylaktan alınan vergi 62.461 akçe idi. Resm-i yatak ise eyalet genelinde Poshof ve Bedre sancakları dışında diğer sancaklardan alınmakta idi. Resm-i yataktan alınan vergi 11.890 akçe idi.

3.1.4. Resm-i Küvvâre

Eyalet coğrafyasının dağlık ve ormanlık olması bölgede arıcılık yapılmasında etkili olmuştur. Bütün sancaklarda *resm-i küvvare* adı altında vergi alınması eyalet genelinde arıcılık yapıldığını göstermektedir. Kanunnameye “*ve resm-i küvvâre öşr-i aselden bedel her kovandan ikişer akçe alınur. Ve küvvâre ve koyun ve bağ ve bağçe ki, Vilayet tahririnden sonra hâdis olsa, öşür ve rüsumı sahib-i tumara müteallıktır*”¹³⁸ şeklinde ifade edilmiştir.

Tablo 3.61: Ahıska Sancağında Arı Yetiştiriciliği¹³⁹

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Güney	2.960
Kuzey	2.610
Ude	7.596
Kobliyan	1.210
Azgur	4.505
Altunkale	2.350
Osıha	2.166
Aspinza	3.755
Çeçerek	4.927
Yekûn	32.079

Ahıska sancağına bağlı bütün nahiyelerde arı yetiştiriciliği yapılmakta idi. Arı yetiştiriciliği en fazla Ude nahiyesinde yapılmakta olup bunu Azgur, Çeçerek, Aspinza ve diğer nahiyeler takip etmektedir. Kobliyan nahiyesi arıcılığın en az yapıldığı bölgedir. Sancak genelinde arı yetiştiriciliğinden alınan vergi 32.079 akçedir.(Bkz. Tablo 3.61)

¹³⁸AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri 7/1. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri(IV) 7/II. Kitap II. Selim Dönemi Kanunnameleri*, s. 580. TADB. TTD. 130, s. 3-6.

¹³⁹ TADB. TTD. 130, s. 15-94; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 19-170.

Tablo 3.62: Hirtos Sancağında Arı Yetiştiriciliği¹⁴⁰

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Hirtos	3.461
Meşe	2.384
Bozmert	910
Yekûn	9.751

Hirtos sancağına bağlı bütün nahiyelerde arı yetiştiriciliği yapılmakta idi. Arı yetiştiriciliği en fazla Meşe nahiyesinde yapılmakta olup bunu Hirtos ve Bozmert nahiyeleri takip etmektedir. Sancak genelinde arı yetiştiriciliğinden alınan vergi 9.751 akçedir.(Bkz. Tablo 3.62)

Tablo 3.63: Ahılkelek Sancağında Arı Yetiştiriciliği¹⁴¹

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Akşehir	6.167
Tümük	1.260
Niyalaskor	2.460
Yekûn	9.887

Ahılkelek sancağına bağlı bütün nahiyelerde arı yetiştiriciliği yapılmakta idi. Arı yetiştiriciliği en fazla Akşehir nahiyesinde yapılmakta olup bunu Niyalaskor ve Tümük nahiyeleri takip etmektedir. Sancak genelinde arı yetiştiriciliğinden alınan vergi 9.887 akçedir.(Bkz. Tablo 3.63)

Tablo 3.64: Çıldır Sancağında Arı Yetiştiriciliği¹⁴²

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Canbaz	3.569
Kenarbel	3.036
Kurd Kalesi	766
Yekûn	7.371

¹⁴⁰ TADB. TTD. 130, s. 95-116; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 172-215.

¹⁴¹ TADB. TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 215-262.

¹⁴² TADB. TTD. 130, s. 141-159; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 263-269.

Çıldır sancağına bağlı bütün nahiyelerde arı yetiştiriciliği yapılmakta idi. Arı yetiştiriciliği en fazla Canbaz nahiyesinde yapılmakta olup bunu Kenarbel ve Kurd Kalesi nahiyeleri takip etmektedir. Sancak genelinde arı yetiştiriciliğinden alınan vergi 7.371 akçedir.(Bkz. Tablo 3.64)

Tablo 3.65: Poshov Sancağında Arı Yetiştiriciliği¹⁴³

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Güney	2.949
Kuzey	2.745
Yekûn	5.694

Poshov sancağına bağlı Kuzey ve Güney nahiyelerinde arı yetiştiriciliği yapılmakta idi. Sancak genelinde arı yetiştiriciliğinden alınan vergi 5.694 akçedir.(Bkz. Tablo 3.65)

Tablo 3.66: Bedre Sancağında Arı Yetiştiriciliği¹⁴⁴

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Bedre	120
Kaşot	350
Yekûn	470

Bedre sancağına bağlı Bedre ve Kaşot nahiyelerinde arı yetiştiriciliği yapılmakta idi. Sancak genelinde arı yetiştiriciliğinden alınan vergi 470 akçedir. Eyalet genelinde en az arı yetiştiriciliği bu sancakta yapılmakta idi. (Bkz. Tablo 3.66)

Tablo 3.67: Penek Sancağında Arı Yetiştiriciliği¹⁴⁵

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Penek	3.565
Kemhis	1.367
Peneskird	2.868
Yekûn	7.800

¹⁴³ TADB. TTD. 130, s. 159-176; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 300-334.

¹⁴⁴ TADB. TTD. 130, s. 177-180; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 334-341.

¹⁴⁵ TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 341-401.

Penek sancağına bağlı bütün nahiyelerde arı yetiştiriciliği yapılmakta idi. Arı yetiştiriciliği en fazla Penek nahiyesinde yapılmakta olup bunu Peneskird ve Kemhis nahiyeleri takip etmektedir. Sancak genelinde arı yetiştiriciliğinden alınan vergi 7.800 akçedir.(Bkz. Tablo 3.67)

Tablo 3.68: Ardahan Sancağında Arı Yetiştiriciliği¹⁴⁶

Nahiye Adı	Alınan Vergi
Güney	7.282
Kuzey	3.169
Meşe	6.980
Yekûn	17.431

Ardahan sancağına bağlı bütün nahiyelerde arı yetiştiriciliği yapılmakta idi. Arı yetiştiriciliği en fazla Güney nahiyesinde yapılmakta olup bunu Meşe ve Kuzey nahiyeleri takip etmektedir. Sancak genelinde arı yetiştiriciliğinden alınan vergi 17.431 akçedir.(Bkz. Tablo 3.68)

Tablo 3.69: Çıldır Eyaletinde Arı Yetiştiriciliği

Sancak Adı	Alınan Vergi
Ahıska	32.079
Hirtos	9.751
Ahılkelek	9.887
Çıldır	7.371
Poshov	5.694
Bedre	470
Penek	7.800
Ardahan	17.431
Yekûn	90.483

Yukarda verilen tabloya göre eyalet geneline bakıldığında en fazla arı yetiştiriciliği Ahıska sancağında yapılmakta idi. Bu sancağı sırasıyla Ardahan, Ahılkelek, Hirtos, Penek, Çıldır, Poshov ve Bedre sancakları izlemektedir. Eyalet genelinde *resm-i küvvare* adı altında 90.483 akçe vergi alınıyordu.

3.1.5. Öşr-i Balık

Osmanlı Devleti'nde balıkçılık ağırlıklı olarak tatlı sularda yapılırdı. Nehirler ve göllerin dalyanlarında ağ balıkçılığı yapılmakta idi. Balıkçılıktan devlet için öşür

¹⁴⁶ TADB. TTD. 130, s. 189-233; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 411-514.

alınırdı. Yakalanan balıklar satıldıktan sonra elde edilen paranın üçte ikisi devlete, üçte biri avlayana verilirdi.¹⁴⁷ Ancak, XVI. yüzyılda dalyanlarda avlanan balıktan devlete dörtte bir veya yarısının verildiği tespit edilmişti.¹⁴⁸ Çıldır Eyaleti sınırları içerisinde bulunan göller ve nehirlerde de balıkçılık yapılmakta idi. Eyaletten alınan öşür miktarı üçte iki oranındadır. Çünkü Çıldır Gölü ve Taşköprü suyundan 30.000 akçe¹⁴⁹ balık öşrü alınmakta bununla 20.000 akçesi Beylerbeyi olan Hızır Paşa hasları arasında yer almaktadır.¹⁵⁰ Balık öşrü XVI. yüzyıl sonlarında 1595 tarihli 130 numaralı tahrir defterinde vergi kayıtları arasında öşr-ü şikâr yani av vergisi olarak kaydedilmişti.¹⁵¹

Ahıska sancağında Aspinza nahiyesinde Kür nehri boyunca Niyala ve Toba köyleri arasında kalan kısımda tutulan balıktan 2.000 akçe öşür alınmakta idi.¹⁵²

Ahılkelek sancağında Akşehir nahiyesi sınırları içerisinde kalan Sagamo gölünden 2.633 akçe, İskenderiye gölünden 3.500 akçe, Hançeriye gölünden 3.500 akçe¹⁵³, Büyük Havraniye köyü yakınından geçen aynı isimle anılan nehirden 150 akçe¹⁵⁴ olmak üzere 9.783 akçe balık öşrü alınmakta idi.

Çıldır sancağında, Canbaz nahiyesi sınırları içerisinde yer alan Çıldır gölü ve Taşköprü suyunda yapılan avcılıktan toplam 30.000 akçe¹⁵⁵ ve Lavaş gölünden 800 akçe¹⁵⁶ olmak üzere toplam 30.800 akçe balık öşrü alınmakta idi.

Poshov sancağında Güney nahiyesinde Cağ/Cak suyundan Badele suyuna kadar olan bölgede avlanan balıktan 300 akçe balık öşrü alınmakta idi.¹⁵⁷

Çıldır eyaletinde göllerde ve nehirlerde yapılan balık avcılığından 42.883 akçe balık öşrü alınmakta idi.

¹⁴⁷ ÇAĞATAY, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, s. 490.

¹⁴⁸ İNALCIK, **Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid**, s. XXXI.

¹⁴⁹ TADB. TTD. 130, s. 144.

¹⁵⁰ TT.d. 653, s. 17.

¹⁵¹ TADB. TTD. 130, s. 82.

¹⁵² TADB. TTD. 130, s. 82; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 147.

¹⁵³ TADB. TTD. 130, s. 129; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 239.

¹⁵⁴ CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 242.

¹⁵⁵ TADB. TTD. 130, s. 144; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 270.

¹⁵⁶ TADB. TTD. 130, s. 148; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 280.

¹⁵⁷ TADB. TTD. 130, s. 165; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 312.

3.1.6. Zanaat Sanayi ve Üretim

3.1.6.1. Değirmenler

Değirmenler kır yerleşim merkezlerindeki küçük işletmelerin en önemlilerindendi. Tahılı öğütüp un haline getirmek için kullanılırdı. Osmanlı Devleti'nde değirmen resmi ve âsiyab resmi adları adı altında su ile çalışan un değirmenleriyle, zeytinyağı değirmenlerinden muhtelif yerlerde ve muhtelif zamanlarda, farklı miktarlarda alınan vergidir. 1613 tarihli Ohri kanunnamesinde değirmenlerin reyanın mülkü olduğu, verasetle evladına ve akrabalarının tasarrufuna geçebileceği, işlemediği takdirde sipahinin başkalarına veremeyeceği ifade edilmiştir. Asiyab vergisi aynî veya nakdî olarak alınabilirdi. Aynî olarak alınan yerlerde miktarlar farklılık göstermekteydi. Mesela Bolu sancağında yılda bir Bursa muddu arpa ve bir mud buğday veya bunların tutarı, Ergani bölgesinde yılda, 16 Amid kilesi tahıl yarısı buğday yarısı arpa olmak üzere alınırdı. Nakdî olarak alınan yerlerde, değirmen bir yıl çalışırsa 60, altı ay çalışırsa 30 ve altı aydan az çalışırsa kaç ay dönerse ay başına beş akçe olmak üzere alınırdı. Ancak iklim, suyun debisi, üretim miktarı gibi nedenlerden bazı bölgeler farklılık gösterirdi. Mesela Kerkük'te bir yıl işleyen değirmenden 40, Tırhala'da 30, Mora'da 120 akçe alınırdı.¹⁵⁸ Çıldır Eyaleti Kanunnamesinde ise:

“Resm-i âsiyâb dahi defterde kaydolunduğı üzere alınub tamam yıl yürüyenden altmış akçe alına ve altı ay yürüyenden otuz akçe resm-i asiyab alına; ziyade alınmaya. Ve vilâyet tahrîrinden sonra, eski ocaktan âsiyâb binâ olunsa, civârında olan âsiyâblardan ne alınursa sâhib-i tîmâr anlara göre resm alub, ziyâde alınmaya. Amma eski ocak olmayub tahrirden sonra bina olunsa, mevkufcındur; sahib-i arz dahl eylemeye”¹⁵⁹ şeklinde ifade edilmiştir. Kanunnameye göre tam yıl işleyen değirmenler için 60, altı ay için 30 ve altı aydan az ise ay başına 5 akçe olarak kayıt olunmuştur.

¹⁵⁸ ÇAĞATAY, “Osmanlı İmparatorluğunda Reyadan Alınan Vergi ve Resimler”, s. 503; İNALCIK, **Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid**, s. XXXI.

¹⁵⁹ AKGÜNDÜZ, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri 7/II. Kitap II. Selim Dönemi Kanunnameleri, Kanunnameler**, s. 580; BARKAN, **XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Hukukî ve Mali Esasları, C. I Kanunlar**, s. 198.

Tablo 3.70: Ahıska Sancağında Bulunan Değirmenler¹⁶⁰

Nahiye	Süresi 12 ay olanlar	Süresi 12 aydan az olanlar	Harap	Vergisi
Güney	2	8	2	360
Kuzey	7	7	-	630
Ude	3	9	1	465
Koblıyan	-	1	-	30
Azgur	20	7	2	1.410
Altunkale	2	1	-	150
Osiha	5	7	1	510
Aspinza	3	12	2	540
Çeçerek	14	4	1	960
Yekûn	56	56	9	5.055

1595 tarihli mufassal deftere göre Ahıska sancağında 56 adet 12 ay, 56 adet 12 aydan az ve 9 adet harap değirmen vardı. En fazla değirmen Azgur nahiyesinde idi bunu Çeçerek, Aspinza, Kuzey, Osıha, Ude, Güney, altunkale ve Koblıyan izlemektedir. Ahıska sancağından yıl içinde değirmenlerden elde edilen gelir 5.055 akçe idi. (Bkz. Tablo 3.70). Ahıska sancağındaki Ude kalesi içindeki değirmen Mehmed Beğ'in tasarrufunda idi.¹⁶¹ Diğer değirmenler buldukları köy ahalisinin tasarrufunda idi.

Tablo 3.71: Hirtos Sancağında Bulunan Değirmenler¹⁶²

Nahiye	Süresi 12 ay olanlar	Süresi 12 aydan az olanlar	Harap	Vergisi
Hirtos	7	6	4	600
Meşe Cavahid	11	20	2	1.260
Bozmert	-	3	-	90
Yekûn	18	35	6	1.950

1595 tarihli mufassal deftere göre Hirtos sancağında 18 adet 12 ay, 35 adet 12 aydan az ve 6 adet harap değirmen vardı. En fazla değirmen Meşe Cavahid nahiyesinde idi bunu Hirtos ve Bozmert izlemektedir. Hirtos sancağından yıl içinde değirmenlerden elde edilen gelir 1.950 akçe idi. (Bkz. Tablo 3.71)

¹⁶⁰ TADB. TTD. 130, s. 15-94; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 19-170.

¹⁶¹ TADB. TTD. 130, s. 31.

¹⁶² TADB. TTD. 130, s. 95-116; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 172-215.

Tablo 3.72: Ahılkelek Sancağında Bulunan Değirmenler¹⁶³

Nahiye	Süresi 12 ay olanlar	Süresi 12 aydan az olanlar	Harap	Vergisi
Akşehir	-	27	14	810
Tümük	5	2	3	360
Niyalaskor	3	9	3	420
Yekûn	8	38	20	1.590

1595 tarihli mufassal deftere göre Ahılkelek sancağında 8 adet 12 ay, 38 adet 12 aydan az ve 20 adet harap değirmen vardı. En fazla değirmen Akşehir nahiyesinde idi bunu Niyalaskor ve Tümük izlemektedir. Ahılkelek sancağından yıl içinde değirmenlerden elde edilen gelir 1.590 akçe idi. (Bkz. Tablo 3.72) Ahılkelek sancağında Akşehir nahiyesinde Karzab köyünde İlya, Rabta, Çobna, Harada, Yavana, Rostovani¹⁶⁴ ve Gevreh köyünde Gorispa¹⁶⁵ tasarrufunda değirmenler var idi.

Tablo 3.73: Çıldır Sancağında Bulunan Değirmenler¹⁶⁶

Nahiye	Süresi 12 ay olanlar	Süresi 12 aydan az olanlar	Harap	Vergisi
Canbaz	-	7	10	210
Kenarbel	1	9	8	330
Kurd Kalesi	1	1	-	90
Yekûn	2	17	18	630

1595 tarihli mufassal deftere göre Çıldır sancağında 2 adet 12 ay, 17 adet 12 aydan az ve 18 adet harap değirmen vardı. En fazla değirmen Kenarbel nahiyesinde idi bunu Canbaz ve Kurd Kalesi izlemektedir. Çıldır sancağından yıl içinde değirmenlerden elde edilen gelir 630 akçe idi. (Bkz. Tablo 3.73)

¹⁶³ TADB. TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 215-262.

¹⁶⁴ TADB. TTD. 130, s. 118.

¹⁶⁵ TADB. TTD. 130, s. 121.

¹⁶⁶ TADB. TTD. 130, s. 141-159; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 263-299.

Tablo 3.74: Poshov Sancağında Bulunan Değirmenler¹⁶⁷

Nahiye	Süresi 12 ay olanlar	Süresi 12 aydan az olanlar	Harap	Vergisi
Güney	5	17	3	730
Kuzey	2	20	1	720
Yekûn	7	27	4	1.450

1595 tarihli mufassal deftere göre Poshov sancağında 7 adet 12 ay, 27 adet 12 aydan az ve 4 adet harap değirmen vardı. En fazla değirmen Güney nahiyesinde idi bunu Kuzey izlemektedir. Poshov sancağından yıl içinde değirmenlerden elde edilen gelir 1450 akçe idi. (Bkz. Tablo 3.74) Poshov sancağı Güney nahiyesinde Dazalha köyünde Sahadiye ve Emire tasarrufunda müşterek olmak üzere 4 bab¹⁶⁸, Kol köyünde Bağatar, Yosib ve Ravaza tasarrufunda 1'er bab¹⁶⁹ değirmen vardı.

Tablo 3.75: Bedre Sancağında Bulunan Değirmenler¹⁷⁰

Nahiye	Süresi 12 ay olanlar	Süresi 12 aydan az olanlar	Harap	Vergisi
Bedre	-	4	-	120
Kaşot	-	3	-	90
Yekûn	-	7	-	210

1595 tarihli mufassal deftere göre Bedre sancağında 7 adet 12 aydan az ve 4 adet harap değirmen vardı. En fazla değirmen Bedre nahiyesinde idi bunu Kaşot izlemektedir. Bedre sancağından yıl içinde değirmenlerden elde edilen gelir 210 akçe idi. (Bkz. Tablo 3.75)

Tablo 3.76: Penek Sancağında Bulunan Değirmenler¹⁷¹

Nahiye	Süresi 12 ay olanlar	Süresi 12 aydan az olanlar	Harap	Vergisi
Penek	26	31	2	1.750
Kemhis	3	16	-	580
Peneskird	14	20	-	1.320
Yekûn	43	67	2	3.650

¹⁶⁷ TADB. TTD. 130, s. 159-176; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 300-334.

¹⁶⁸ TADB. TTD. 130, s. 160.

¹⁶⁹ TADB. TTD. 130, s. 160.

¹⁷⁰ TADB. TTD. 130, s. 177-180; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 334-341.

¹⁷¹ TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 341-401.

1595 tarihli mufassal deftere göre Penek sancağında 43 adet 12 ay, 67 adet 12 aydan az ve 2 adet harap değirmen vardı. En fazla değirmen Penek nahiyesinde idi bunu Peneskird ve Kemhis izlemektedir. Penek sancağından yıl içinde değirmenlerden elde edilen gelir 3.650 akçe idi. (Bkz. Tablo 3.76)

Penek nahiyesinde Ali kethüda 2 bab, Mustafa 2 bab Karabek 2 bab, Husatih 2 bab, Abson ve Norsis müşterek 2 bab, Mehmed çavuş 2 bab, Ehrevan, İli, Göğice, Göğice, Barur, Mansur sipahi, Anuke, Lazaz, Şamzan, Sultan, Serali, Kıtmas, Korkmaz, Yarazir, Kara, Babar veled Merkil, David, Nazır, Oğre, Zorab veled Maraşa, Keşiş, Abson, Rebek, Huşa, Atabek, Merab, Handeke, Aslan, Süleyman ve Zesim tasarrufunda 1'er bab değirmen mevcuttu.¹⁷²

Kemhis nahiyesinde Gorgi 2 bab, Hezartih, Şargol, Buga, Gorgi, Keşiş, Keşiş, Kara Aslan, Mıgırdiç veled Kebh, Hüseyin beğ, Gorgi, Giregos, Kıtymaz ve Ahabıl ve Palasun ve Kalas müşterek, Hodobik veled Basereb, Davud Beğ, Gabril, Kıtmas, Yaraziz veled Anabik tasarrufunda 1'er bab değirmen bulunuyordu.¹⁷³

Peneskird nahiyesinde Bayındır, Mahrebil, Sadıl Çavuş, Varto, Yason, Eleskir, Borsin, Şahbaron, Emir Aslan, Hüseyin, İmrar, Gongga, Zehrab, Manuk, Gogiçe, Haçadır, Zehrab, İmrabgi, mihran, Bacan, İlyaz, Beşlim, Yob ve Mihran tasarrufunda 1'er bab değirmen bulunmaktadır.¹⁷⁴

Tablo 3.77: Ardahan Sancağında Bulunan Değirmenler¹⁷⁵

Nahiye	Süresi 12 ay olanlar	Süresi 12 aydan az olanlar	Harap	Vergisi
Güney	4	73	8	2.335
Kuzey	5	40	3	1.275
Meşe	-	72	15	2.180
Yekûn	9	185	26	5.795

¹⁷² TADB. TTD. 130, s. 234-245.

¹⁷³ TADB. TTD. 130, s. 246-248.

¹⁷⁴ TADB. TTD. 130, s. 249-258.

¹⁷⁵ TADB. TTD. 130, s. 189-233; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 411-514; Ayrıca bkz. Doğukan ÖZCAN, "XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Büyük Ardahan Sancağı'nda Su Değirmenleri ve Bezirhaneler", **Karadeniz**, S: 24, 2014.

1595 tarihli mufassal deftere göre Ardahan sancağında 9 adet 12 ay, 185 adet 12 aydan az ve 26 adet harap değirmen vardı. En fazla değirmen Güney nahiyesinde idi, bunu Meşe ve Kuzey nahiyeleri izlemektedir. Ardahan sancağından yıl içinde değirmenlerden elde edilen gelir 5.795 akçe idi. (Bkz. Tablo 3.77)

Güney nahiyesinde Hala'a, Merman Kethüda, Derviş Ali ve hüseyin müşterek, Gökiçe, Kirkol, Mahrebil, Palasun, Kestosdur veled Mahos, Küçük kaya ve Murad müşterek, Kestostor, Mehrebil, Memser veled Canı, İlya, Avragoz, Divane Hasan, Mehrebil, Hüseyin Beğ, Sabrik, Zandon, Aroz, Emir, Mehmed, Uğurlu, Hacı korkmaz ve Ramazan müşterek, Ali veled Mehmed, Zorab, Varzal, Borab, Devletyar, Temur, Yosib, Sefer, Onam, Adirnas, Murad, Babil, Azavenk tasarrufunda 1'er bab değirmen vardı.¹⁷⁶

Kuzey nahiyesinde Murad subaşı 2 bab, Yosib, Karaykit, Hüseyin veled Hasan, Ahmed veled Mustafa ve Hüseyin çelevi müşterek, Taka, Baron, Avanis, Hüdaverdi veled Hasan ve Gülabi tasarrufunda 1'er bab değirmen vardı.¹⁷⁷

Meşe nahiyesinde Gobyar 2 bab, Zaim Süvar, Gökiçe, Vasıl, Badaka, Marus, Ferhad, Hüseyin veled Mahmut çavuş, Zidale, Zubne, Revaz, Abbüselam, Sultan, Sultan, Rosap, Aya almaz, Selman tasarrufunda 1'er bab değirmen vardı.¹⁷⁸

Tablo 3.78: Çıldır Eyaleti'nde Bulunan Değirmenler

Sancak	Süresi 12 ay olanlar	Süresi 12 aydan az olanlar	Harab	Vergisi
Ahıska	56	56	9	5.055
Hirtos	18	35	6	1.950
Ahilkelek	8	38	20	1.590
Çıldır	2	17	18	630
Poshov	7	27	4	1.450
Bedre	-	7	-	210
Penek	43	67	2	3.650
Ardahan	9	185	26	5.795
Yekûn	143	432	85	20.030

¹⁷⁶ TADB. TTD. 130, s. 189-204.

¹⁷⁷ TADB. TTD. 130, s. 205-213.

¹⁷⁸ TADB. TTD. 130, s. 215-231.

Çıldır eyaletinde genel olarak bakıldığında işler durumda olan değirmenler Ahıska sancağında 112, Hirtos sancağında 53, Ahılkelek sancağında 46, Poshov sancağında 34, Bedre sancağında 7, Penek sancağında 110 ve Ardahan sancağında 194 olmak üzere yekûn olarak 156 değirmen vardır. Harap değirmenler ise Ahıska sancağında 9, Hirtos sancağında 6, Ahılkelek sancağında 20, Çıldır Sancağında 18, Poshov sancağında 4, Bedre sancağında 2, Ardahan sancağında 26 olmak üzere 85 adettir. Eyalet genelinde değirmenlerden alınan yekûn vergi 20330 akçedir.(Bkz. Tablo 3.78)

3.1.6.2. Bezirhaneler

Bezirhâne, tohum, ekilecek tane anlamına gelen bezir¹⁷⁹ ve ev anlamına gelen hâne¹⁸⁰ kelimelerinden oluşmaktadır. Bezirhâne keten veya zeyrek tohumundan elde edilen beziryağının yapıldığı yer anlama gelir.¹⁸¹

Tablo 3.79: Ahıska Sancağı Bezirhâneleri¹⁸²

Nahiye	Köy	Bezirhâne Bab	Vergisi	Sahibi
Kuzey	Sazal	1	Harap	
Ude	Bulacur	1	60	Gökice
Azgur	Kelatoban	1	60	Mennase Ve Kabril
Çeçerek	Toba	1	60	Sayih
	Kasadib	1	60	Varzen Veled Bedege
Yekûn		5	240	

Ahıska sancağı genelinde zeyrek üretimi yapılmasına rağmen Güney, Kobliyan, Altunkale, Osıha ve Aspinza nahiyelerinde bezirhâne kaydına rastlanmamıştır. 1595 tarihli mufassal deftere göre Ahıska sancağında 5 bab bezirhâne bulunmaktadır. Kuzey nahiyesinde bulunan 1 bab bezirhâne harap çalışamaz durumdadır. Ude nahiyesinde bulunan 1 bab bezirhâne Gökice tasarrufundadır. Azgur nahiyesinde bulunan 1 bab bezirhâne Mennase ve Kabril'in müşterek olarak tasarrufunda idi. Çeçerek nahiyesinde 2 bab bezirhâne vardı. Bunlardan biri Sayih'in tasarrufunda diğeri ise Varzen veled Bedege'nin tasarrufunda idi. Ahıska sancağında mevcut olan

¹⁷⁹ Ferit DEVELİOĞLU, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 2007, s. 98.

¹⁸⁰ DEVELİOĞLU, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 324.

¹⁸¹ ÖZCAN, " XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Büyük Ardahan Sancağı'nda Su Değirmenleri ve Bezirhaneler", s. 82.

¹⁸² TADB. TTD. 130, s. 15-94; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 19-170.

bezirhâne lerden alınan vergi hasılı bezirhâne başına 60 akçe olmak üzere 240 akçe idi.(Bkz. Tablo 3.79)

Tablo 3.80: Hirtos Sancağı Bezirhâneleri¹⁸³

Nahiye	Köy	Bezirhâne bab	Vergisi
Hirtos	Kovarşa	1	60
Meşe Cavehed	Gogih	1	60
	Pozano	1	60
	Torsih	1	60
	Girdele	1	60
	Deve	1	60
Yekûn		6	300

1595 tarihli mufassal deftere göre Hirtos nahiyesinde 1 bab ve Meşe Cavehed nahiyesinde 5 bab olmak üzere yekun Hirtos sancağında 6 bab bezirhâne bulunmaktadır. Hirtos sancağı genelinde bezirhânelerden alınan vergi 300 akçedir. (Bkz. Tablo 3.80)

Tablo 3.81: Ahılkelek Sancağı Bezirhâneleri¹⁸⁴

Nahiye	Köy	Bezirhâne bab	Vergisi	
Akşehir	Avkam	1	harap	
	İştiv	1	60	
	Zirsen	1	60	
	Gurumki	1	60	
	Tevreya	1	60	
	Abul	1	60	
	Bezyon	1	harap	
	Kerdkam	1	harap	
	Niyalaskor	Ardak	1	harap
Eğre		1	harap	
Çavlit		1	harap	
Libs			1	harap
			2	120
Dumluya			2	120
			1	harap
Borva	1	harap		
Yekûn		18	540	

1595 tarihli mufassal deftere göre Akşehir nahiyesinde 5 bab çalışır durumda 3 bab harap durumda, Niyalaskor nahiyesinde 4 bab çalışır durumda ve 6 bab harap

¹⁸³ TADB. TTD. 130, s. 95-116; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 172-215.

¹⁸⁴ TADB. TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 215-262.

durumda olmak üzere Ahılkelek sancağında toplam 9 bab çalışır durumda 9 bab harap durumda 18 tane bezirhâne bulunmaktadır. Ahılkelek sancağı genelinde bezirhâne lerden alınan vergi 540 akçedir. (Bkz. Tablo 3.81)

Tablo 3.82: Çıldır Sancağı Bezirhâneleri¹⁸⁵

Nahiye	Köy	Bezirhâne bab	Vergisi
Canbaz	Orta	1	harap
Kenarbel	Garzah-1	1	harap
	Büzürk		
	Marakval	1	harap
	Zagaristav	2	120
	Datiş	1	Harap
Yekûn		6	120

1595 tarihli mufassal deftere göre Canbaz nahiyesinde 1 bab harap durumda, Kenarbel nahiyesinde 2 bab çalışır durumda ve 3 bab harap durumda olmak üzere Çıldır sancağında toplam 2 bab çalışır durumda 4 bab harap durumda 6 tane bezirhâne bulunmaktadır. Çıldır sancağı genelinde bezirhânelerden alınan vergi 120 akçedir. (Bkz. Tablo 3.82)

Tablo 3.83: Penek Sancağı Bezirhâneleri¹⁸⁶

Nahiye	Köy	Bezirhâne bab	Vergisi	Sahibi
Penek	Arsanak-1 Ulya ve Süfla ve Evasıd	1	30	Süleyman veled Sam Murad
Güney	Ribat-1 Kale-i Perakin	2	120	
Yekûn		3	150	

1595 tarihli mufassal deftere göre Penek nahiyesinde 1 bab çalışır durumda ve Güney nahiyesinde 2 bab çalışır durumda olmak üzere Penek sancağında toplam 3 bab çalışır durumda bezirhâne bulunmaktadır. Penek nahiyesinde bulunan 1 bab bezirhâne Süleyman veled Sam Murad tasarrufundadır. Penek sancağı genelinde bezirhâne lerden alınan vergi 150 akçedir. (Bkz. Tablo 3.83)

¹⁸⁵ TADB. TTD. 130, s. 141-159; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 263-299.

¹⁸⁶ TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 341-401.

Tablo 3.84: Ardahan Sancağı Bezirhâneleri¹⁸⁷

Nahiye	Köy	Bezirhâne bab	Vergisi	Sahibi
Meşe	Orçuk	1	60	Şemirmadin ve Rosap
	Gögoba	1	60	-
	Oroşit	1	60	-
Yekûn		3	180	-

1595 tarihli mufassal deftere göre Ardahan sancağı genelinde sadece Meşe nahiyesinde bezirhâne bulunmaktadır. Meşe nahiyesinde 3 bab çalışır durumda bezirhâne bulunmaktadır. Meşe nahiyesinde bulunan 1 bab bezirhâne Şemirmadin ve Rosap'ın müşterek olarak tasarrufundadır. Ardahan sancağı genelinde bezirhânelerden alınan vergi 180 akçedir. (Bkz. Tablo 3.84)

3.2. Çıldır Eyaletinin Nüfus Durumu

Osmanlı Tahrir Defterleri, malî nedenlerle düzenlendiğinden nüfusun tamamını değil, vergi mükelleflerini kapsardı. Askerî hizmetler için muafiyet tanınanlar dışındaki bütün yetişkin erkekler vergi mükellefi sayılırdı. Ancak, genellikle görev süreleri boyunca vergi muafiyetinden yararlanan küçük memur değil, ömür boyu muafiyet hak edecek kadar yüksek düzeyli kişiler tahrir defterleri dışında tutulurdu. Bu nedenle bir kentte oturan, vergiden muaf askerî hizmetli sayısının tahmin edilmesi oldukça güçtür. Osmanlı Devleti'nde aile ve hane büyüklüğü konusunda veri bulunmadığından, toplam nüfus büyük ölçüde tahmine dayanmaktadır. Babalarının hanesinde kabul edilen genç bekâr erkekler de genel tahminin dışında tutulmaktadır.¹⁸⁸

Hane ailenin üretici emek ünitesidir.¹⁸⁹ Bu nedenle Osmanlı Devleti hanedeki nüfus sayısını belirtme gereği duymamıştır. Hanede yaşayan nüfus sayısı üzerine birçok farklı görüş vardır. Ömer Lütfü Barkan hane karşılığı olarak 5 kat sayısını, Josiah C. Russell hane karşılığı olarak 3,5 kat sayısını, M.A. Cook ise 4,5 kat sayısını kabul

¹⁸⁷ TADB. TTD. 130, s. 189-233; ÇIKIA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 411-514; ÖZCAN, "XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Büyük Ardahan Sancağı'nda Su Değirmenleri ve Bezirhaneler", s. 82-83.

¹⁸⁸ Surayıya FAROQHI, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Yapı Kredi, İstanbul, 1994, Çev: Neyyir KALAYCIOĞLU, s. 13.

¹⁸⁹ Halil İNALCIK, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1993, s. 7

etmiştir. Bruce McGowan hane karşılığının bölgesel farklılıklar gösterebileceğini ileri sürmüş, bu nedenle Semendire’de 3,57, Segedin’de 5,59, D’ula’da 5,26 ve Sirem’de 6 sayısını vermiştir.¹⁹⁰ Nejat Göyünç hane deyimi üzerine yaptığı çalışmasında hanede yaşayan nüfusu 5 olarak kabul etmiştir.¹⁹¹ Tüm bu çalışmalara istinaden Çıldır Eyaleti’nin tahminin nüfusunu araştırırken üzerinde en çok mutabık olunan 5 kat sayısı temel alınmıştır.

1595 tarihli mufassal bu defter Çıldır Eyaleti’nin tahmini nüfusu için kullanılmıştır. Defterin 1578-1590 yılları arasında uzun bir süre devam eden İran savaşları sonrası tutulmuş olması üzerinde durulması gereken bir husustur. Deftere istinaden bölgedeki köylerin savaşlar nedeniyle viran durumunda olduğu ortaya çıkmaktadır. Örneğin; iki nahiyesine bağlı 49 köyden oluşan Bedre Sancağında; Bedre nahiyesinde 3 köyde toplam 27 hane ve Kaşot nahiyesinde 1 köyde 6 hanenin kaydedilmesi savaş durumunun bölge nüfusuna verdiği zararı yeterince gözler önüne sermektedir.¹⁹²

1595 tarihli deftere göre Çıldır Eyaleti’nin nüfusu ağırlıklı olarak gayrimüslimlerden oluşuyordu. Fetihden hemen sonraki dönemi kapsayan defterde gayrimüslim halkın zaman zaman İslamiyet’i kabul ettiği görülmektedir. Baba isimleri Abdullah olan şahıslar, tımar ve zeamet tasarruf edenler buna örnek teşkil etmektedir.

3.2.1. Kişilerden Alınan Resimler

Bennâk Resmi: Kanunnamelerde, bu resim bennâk resmi, bâc-ı bennâk, ekinli bennâk resmi, caba bennâk resmi olarak farklı şekillerde ifade edilmekteydi. Ayrıca Kocaeli kanunnamesinde bennâk resmi, resm-i raiyyet olarak geçmektedir. Kanunnamelerden anlaşıldığı üzere, elinde tam veya nim çift arazi bulunmayan, kâr ve kisbe kadir evli, ayrı bir yerde oturan veya babası yanında oturan reayaya bennâk denilirdi. Bennâk resmi, ekinli, çiftli bennâk, caba bennâk ve doğrudan doğruya bennâk şeklinde kayıt olunabilirdi. Bölgesel olarak farklılıklar gösteren bennâk vergisi, 12, 15 ve 18 akça olarak alınabilirdi.¹⁹³ Çıldır Eyaleti Kanunnamesinde: “*Ve kışlakçı olan kimesneler, üç yıl resm-i kışlak virüp, üç yıldan ziyâde oturursa,*

¹⁹⁰ Nejat GÖYÜNÇ, “Hâne Deyimi Hakkında”, *Tarih Dergisi*, S: 32, İstanbul, 1979, s. 332-333.

¹⁹¹ GÖYÜNÇ, “Hâne Deyimi Hakkında”, s. 346-345.

¹⁹² TADB. TTD. 130, s. 177-180; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 334-341.

¹⁹³ ÇAĞATAY, *Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler* s. 491-492.

*sipâhîsine on sekiz(er) akça resm-i bennâk vire*¹⁹⁴ şeklinde ifade edilen bennâk resmi eyalet genelinde 18 akça olarak alınmıştır.

Mücerred: Mücerred resmi XVI. yüzyılda geniş bir şekilde uygulanmıştır. Mücerredlerin durumu bölgesine göre değişim göstermiştir. Bazı bölgelerde mücerredler vergiden muaf tutulmuştur. Bazı bölgelerde ise kazanç sahibi olacak yaşa gelmiş mücerredlerden 6 akça resim alınmıştır.¹⁹⁵ Çıldır Eyaletinde ise 12 akçe olarak kaydedilmiştir.(bkz. Tablo 3. 70)

İспенç Resmi: İспенç resmi, veya kapu resmi, diye ifade edilen bu resim, zımmî reayadan, Müslümanların çift resmine mukabil alınan bir vergidir.¹⁹⁶ Çıldır Eyaleti Kanunnamesinde, “*Defter-i atîk mücebince, her nefer başına tutageldükleri yerleri ile yigirmi beşer akça ispenç kaydolundu. Eda ettiklerinden sonra zeminlerinden resm-i çift ve resm-i nim ve resm-i dönüm alınmaya*”¹⁹⁷ vergiye dair açıklama vardır. Buna göre reyanın çift vergisi karşılığı olarak İspence vergisi ödemesi hükme bağlanmış, diğer vergilerin talep edilmemesi istenmişti.

Resm-i Murahhasiye: Tahrir defterlerinde resm-i murahhasiye veya marhasskiye olarak kaydedilen bu vergi gayrimüslim reayadan alınırdı. 1530 Kemah Kanunnamesinde;

“... ve liva-i mezburede bazı marahasalar vardır ki karabaşlar demekle maruflardur her birinin taht-ı yedlerinde birer vankı olup ol vank sebebi ile üzerlerine marhasa akçası deyü hallü halince ber-vec-i maktu’ birer mikdar akça kayd olunup mirîye ve tayin olunan evkafa eda eyledikten sonra mukabelede ispençlerün vermeyip...”

“...ve liva-i mezburede marhasiyye akçası defter-i atik kitâbet olundukda kaza-i Kemah’a on bir bin akça ve kaza-i Erzincan’a sekiz bin iki yüz elli akça yazılup ve beş yüz elli akça dahi alemdarcılık deyu vanklardan alunub her haneye onar onbeşer akçe akça alınur bu dahi bize artuk haraç oldu paîşahımız e’azzallahü ensârehu hazretlerinin sâyir memalik-i mahruslarında haneden haneye ikişer akçe alınur deyu liva-i mezbure halkı tazarru’ eyledükleri dergah-ı muallaya arz olundukda haneden haneye tahfif olunmak emr olunmağın kaza-i Kemah’a altı bin akça mirî için ve

¹⁹⁴ TADB. TTD. 130, 3-6.

¹⁹⁵ Halil İNALCIK, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1993, s. 42-43.

¹⁹⁶ ÇAĞATAY, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, s. 507.

¹⁹⁷ TADB. TTD. 130, 3-6.

kaza-i Erzincan'a yedi bin akça vakıf için ber muceb-i emr-i münif defter-i cedit-i hakaniye kayd olundu"¹⁹⁸

Kemah kanunnamesinden anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti genelinde alınırdı. Marhasalardan, elinde bulundurdukları vanklarına mukabil alınan maktu' bir vergi olarak kaydedilmişti. XVI. yüzyıl başlarında Kemah sancağında hane başına 10-15 akçe olarak alınırdı. Murahhasiye vergisini ödeyen reaya ispenç vergisinden muaf olabiliyordu.¹⁹⁹

Çıldır Eyaleti Kanunnamesinde ise: “*ve vilayet-i Gürcistan'da murahhasiyye deyü nefer başına ikişer akçe alınurmuş; re'âyâyâ tahfif için defter-i cedîd-i hakânîde kayd olunduğu üzere beher hâne ikişer akçe alınub ziyade alınmaya*”²⁰⁰ şeklinde kayd olunmuştur. Kayıttan anlaşıldığı üzere hane başına iki akçe olarak belirlenmiş fazlasının alınması yasaklanmıştır. Bu vergi kilise vakıfları ve piskoposlara ait arazilerden, Piskoposun yararına ödenen bir vergi idi.²⁰¹ Tahrir defterindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre eyalet genelinde bu vergi alınmıştır. Murahhasiye vergisinden elde edilen hasılın dağılımı ise Ahıska 6009 akçe, Ardahan 4481 akçe, Penek 2857 akçe, Ahılkelek 1671 akçe, Hirtos 1632 akçe, Poshov 1362 akçe, Çıldır 1356 akçe ve Bedre 46 akçe olarak sıralanabilir.(Bkz. Tablo 3.85)

Tablo 3.85: Çıldır Eyaleti Murahhasiye Vergisi

Sancak	Resm-i murahhasiye	Sancak	Resm-i murahhasiye
Ahıska ²⁰²	6.009	Poshov ²⁰³	1.362
Hirtos ²⁰⁴	1.632	Bedre ²⁰⁵	46
Ahılkelek ²⁰⁶	1.671	Penek ²⁰⁷	2.857

¹⁹⁸ İsmet MİROĞLU, **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)**, Ankara, 1990, s. 204-205.

¹⁹⁹ “Doğu Anadolu'da bir kısım Ermeniler marhasiyye adı altında maktu' bir resim ödediklerinden keza ispençeden muaf tutulmuşlardır.” İNALCIK, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, s. 62.

²⁰⁰ AKGÜNDÜZ, **II. Selim Dönemi Eyalet Kanunnameleri**, s. 581.

²⁰¹ BEKADZE, XVI. yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu, s. 111.

²⁰² TADB. TTD. 130, s. 15-94; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 19-170.

²⁰³ TADB. TTD. 130, s. 159-176; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 300-334

²⁰⁴ TADB. TTD. 130, s. 95-116; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 172-215.

²⁰⁵ TADB. TTD. 130, s. 177-180; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 334-341.

²⁰⁶ TADB. TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 215-262.

²⁰⁷ TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 341-401.

Çıldır ²⁰⁸	1.356	Ardahan ²⁰⁹	4.481
Yekûn			19.414

3.2.2 Ahıska Sancağının Nüfus Durumu

Ahıska Sancağında 3.372 hane 1 bennâk kayıtlı iken mücerred kaydı bulunmamaktadır. Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında hane 5 kat sayısı ile çarpıldığında sancağın nüfus bakımından en kalabalık nahiyesi 696 hane 3.480 nüfus ile Ude nahiyesidir. Bunu 495 hane 2.475 nüfus ile Çeçerek, 437 hane 2.185 Azgur, 428 hane 2.140 nüfus ile Güney, 386 hane 1.930 nüfus ile Kuzey, 385 hane 1.925 nüfus ile Aspinza, 271 hane 1.355 nüfus ile Osıha, 200 hane 1.000 nüfus ile Altunkale ve 74 hane 370 nüfusla Koblıyan nahiyeleri izlemektedir. Bu veriler ışığında sancakta nüfus yoğunluğunun en az olduğu yer Koblıyan nahiyesidir. Ahıska sancağı genelinde 3.372 hane 16.860 tahmini nüfus olduğu söylenebilir. Sancakta yaşayan reayanın ödediği ispenç vergisi 87.125 akçe idi. Sancak genelinde sadece Osıha nahiyesinde 1 bennâk kaydı vardır.(bkz. Tablo 3.86)

Tablo 3.86: Ahıska Sancağı Nüfus Durumu²¹⁰

Nahiye	Hane	İспенç	Mücerred	Bennak	Tahmini nüfus
Güney	428	10.750			2.140
Kuzey	386	9.875			1.930
Ude	696	16.775			3.480
Koblıyan	74	1.850			370
Azgur	437	14.525			2.185
Altunkale	200	5.000			1.000
Osıha	271	6.800		1/18	1.355
Aspinza	385	9.625			1.925
Çeçerek	495	11.925			2.475
Yekûn	3.372	87.125		1/18	16.860

²⁰⁸ TADB. TTD. 130, s. 141-159; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 263-299.

²⁰⁹ TADB. TTD. 130, s. 189-233; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 411-514.

²¹⁰ TADB. TTD. 130, s. 15-94; CİKİA, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, s. 19-170.

3.2.3. Hirtos Sancağının Nüfus Durumu

Hirtos sancağında 973 hane kayıtlı idi. Mücerred kaydı olmayan sancakta 2 bennâk kayıtlıdır. Yukarda verdiğimiz bilgiler ışığında hane 5 kat sayısı ile çarpıldığında sancağın nüfus bakımından en kalabalık nahiyesi 541 hane 2.705 nüfus ile Hirtos nahiyesidir. Bunu 365 hane 1.825 nüfus ile Meşe Cavahit ve 67 hane 335 nüfus ile Bozmert nahiyesi izlemektedir. Bu veriler ışığında sancakta nüfus yoğunluğunun en az olduğu yer Bozmert nahiyesidir. Hirtos sancağı genelinde 973 hane 4.865 tahmini nüfus olduğu söylenebilir. Sancakta yaşayan reyanın ödediği ispenç vergisi 24.275 akçe idi. Sancak genelinde sadece Hirtos nahiyesinde 2 bennâk kaydı vardır.(bkz. Tablo 3.87)

Tablo 3.87: Hirtos Sancağı Nüfus Durumu²¹¹

Nahiye	Hane	İспенç	Mücerred	Bennak	Tahmini Nüfus
Hirtos	541	13.475		2/36	2.705
Meşe Cavahit	365	9.125			1.825
Bozmert	67	1.675			335
Yekûn	973	24.275		2/36	4.865

3.2.4. Ahılkelek Sancağının Nüfus Durumu

Ahılkelek sancağında 989 hane kayıtlı idi. Yukarda verdiğimiz bilgiler ışığında hane 5 kat sayısı ile çarpıldığında sancağın nüfus bakımından en kalabalık nahiyesi 559 hane 2795 nüfus ile Akşehir nahiyesidir. Bunu 289 hane 1.445 nüfus ile Niyalaskor ve 141 hane 705 nüfus ile Tümük nahiyesi izlemektedir. Bu veriler ışığında sancakta nüfus yoğunluğunun en az olduğu yer Tümük nahiyesidir. Ahılkelek sancağı genelinde 989 hane 4.975 tahmini nüfus olduğu söylenebilir. Sancakta yaşayan reyanın ödediği ispenç vergisi 24.600 akçe idi.(bkz. Tablo 3.88)

²¹¹ TADB. TTD. 130, s. 95-116; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 172-215.

Tablo 3.88: Ahılkelek Sancağı Nüfus Durumu ²¹²

Nahiye	Hane	İспенç	Mücerred	Bennak	Tahmini Nüfus
Akşehir	559	13.900			2.795
Tümük	141	3.675			705
Niyalaskor	289	7.025			1.445
Yekûn	989	24.600			4.975

3.2.5. Çıldır Sancağının Nüfus Durumu

Çıldır sancağında 991 hane kayıtlı idi. Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında hane 5 kat sayısı ile çarpıldığında sancağın nüfus bakımından en kalabalık nahiyesi 459 hane 2.295 nüfus ile Canbaz nahiyesidir. Bunu 444 hane 2.220 nüfus ile Kenarbel ve 88 hane 440 nüfus ile Kurd Kalesi nahiyesi izlemektedir. Canbaz nahiyesinde 2 bennak kaydı vardır. Bu veriler ışığında sancakta nüfus yoğunluğunun en az olduğu yer Kurd Kalesi nahiyesidir. Çıldır sancağı genelinde 991 hane 4.955 tahmini nüfus olduğu söylenebilir. Sancakta yaşayan reyanın ödediği ispenç vergisi 24.400 akçe idi.(bkz. Tablo 3.89)

Tablo 3.89: Çıldır Sancağı Nüfus Durumu ²¹³

Nahiye	Hane	İспенç	Mücerred	Bennak	Tahmini Nüfus
Canbaz	459	11.225		2/36	2.295
Kenarbel	444	11.100			2.220
Kurd Kalesi	88	2.075			440
Yekûn	991	24.400		2/36	4.955

3.2.6. Poshov Sancağının Nüfus Durumu

Poshov sancağında 805 hane kayıtlı idi. Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında hane 5 kat sayısı ile çarpıldığında iki nahiyeden oluşan sancağın nüfus bakımından kalabalık nahiyesi 441 hane 2.205 nüfus ile Güney nahiyesidir. Kuzey nahiyesinde ise 364 hane 1.820 nüfus vardır. Poshov sancağı genelinde 805 hane 4.025 tahmini nüfus olduğu söylenebilir. Sancakta yaşayan reyanın ödediği ispenç vergisi 20.050 akçe idi. (bkz. Tablo 3.90)

²¹² TADB. TTD. 130, s. 117-140; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 215-262.

²¹³ TADB. TTD. 130, s. 141-159; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 263-269.

Tablo 3.90: Poshov Sancağı Nüfus Durumu²¹⁴

Nahiye	Hane	İспенç	Mücerred	Bennak	Tahmini nüfus
Güney	441	10.975			2205
Kuzey	364	9.075			1.820
Yekûn	805	20.050			4.025

3.2.7. Bedre Sancağının Nüfus Durumu

Bedre sancağında 33 hane kayıtlı idi. Yukarda verdiğimiz bilgiler ışığında hane 5 kat sayısı ile çarpıldığında iki nahiyeden oluşan sancağın nüfus bakımından kalabalık nahiyesi 27 hane 135 nüfus ile Bedre nahiyesidir. Kaşot nahiyesinde ise 6 hane 30 nüfus vardır. Bedre sancağı genelinde 33 hane 165 tahmini nüfus olduğu söylenebilir. Sancakta yaşayan reyanın ödediği ispenç vergisi 625 akçe idi. (bkz. Tablo 3.91)

Tablo 3.91: Bedre Sancağı Nüfus Durumu²¹⁵

Nahiye	Hane	İспенç	Mücerred	Bennak	Tahmini nüfus
Bedre	27	475			135
Kaşot	6	150			30
Yekûn	33	625			165

3.2.8. Penek Sancağının Nüfus Durumu

Penek sancağında 1.922 hane kayıtlı idi. Ayrıca 8 mücerred ve 30 bennak kaydı vardır. Yukarda verdiğimiz bilgiler ışığında hane 5 kat sayısı ile çarpıldığında sancağın nüfus bakımından en kalabalık nahiyesi 863 hane 4.315 nüfus ile Penek nahiyesidir. Bunu 821 hane 4.105 nüfus ile Peneskird ve 238 hane 1.190 nüfus ile Kemhis nahiyeleri izlemektedir. Bu veriler ışığında sancakta nüfus yoğunluğunun en az olduğu yer Kemhis nahiyesidir. Penek sancağı genelinde 1.922 hane 9.610 tahmini nüfus olduğu söylenebilir. Sancakta yaşayan reyanın ödediği ispenç vergisi 47.200 akçe idi. (bkz. Tablo 3.92)

²¹⁴ TADB. TTD. 130, s. 159-176; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 300-334.

²¹⁵ TADB. TTD. 130, s. 177-180; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 334-341.

Tablo 3.92: Penek Sancağı Nüfus Durumu²¹⁶

Nahiye	Hane	İспенç	Mücerred	Bennak	Tahmini Nüfus
Penek	863	21.200	2/24	22/396	4.315
Kemhis	238	5.600	5/60	6/54	1.190
Peneskird	821	20.400	1/12	2/36	4.105
Yekûn	1.922	47.200	8/96	30/486	9.610

3.2.9. Ardahan Sancağının Nüfus Durumu

Ardahan sancağında 3.523 hane kayıtlı idi. Ayrıca 7 mücerred kaydı vardır. Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında hane 5 kat sayısı ile çarpıldığında sancağın nüfus bakımından en kalabalık nahiyesi 1.442 hane 7.210 nüfus ile Meşe nahiyesidir. Bunu 1.345 hane 6.725 nüfus ile Güney ve 736 hane 17.925 nüfus ile Kuzey nahiyeleeri izlemektedir. Bu veriler ışığında sancakta nüfus yoğunluğunun en az olduğu yer Kuzey nahiyesidir. Ardahan sancağı genelinde 3.523 hane 17.615 tahmini nüfus olduğu söylenebilir. Sancakta yaşayan reayanın ödediği ispenç vergisi 88.425 akçe idi. (bkz. Tablo 3.93)

Tablo 3.93: Ardahan Sancağı Nüfus Durumu²¹⁷

Nahiye	Hane	İспенç	Mücerred	Bennak	Tahmini nüfus
Güney	1.345	33.550			6.725
Kuzey	736	17.925	7/84		3.680
Meşe	1.442	36.950			7.210
Yekûn	3.523	88.425	7/84		17.615

3.2.10. Nüfusun Değerlendirilmesi

Çıldır Eyaletinde 12.608 hane, 15 mücerred ve 35 bennak kayıtlı idi. Hane 5 kat sayısı ile çarpıldığında eyaletin nüfus bakımından en kalabalık sancağı 3.523 hane 17.625 nüfus ile Ardahan sancağıdır. Bunu 3.372 hane 16.860 nüfus ile Ahıska, 1.922 hane 9.160 nüfus ile Penek, 991 hane 4.955 nüfus ile Çıldır, 989 hane 4.955 nüfus ile Ahılkelek, 973 hane 4.865 nüfus ile Hirtos, 805 hane 4.025 nüfus ile Poshov ve 33 hane 165 nüfus ile Bedre sancağı izlemektedir. Bu veriler ışığında

²¹⁶ TADB. TTD. 130, s. 234-259; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 341-401.

²¹⁷ TADB. TTD. 130, s. 189-233; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 411-514.

sancakta nüfus yoğunluğunun en az olduğu yer Bedre sancağıdır. Çıldır Eyaleti genelinde 12.608 hanede, tahmini nüfusun 63.040 olduğu anlaşılmaktadır. Eyalette yaşayan reayanın ödediği ispenç vergisi 316.700 akçe idi. (bkz. Tablo 3.94)

Tablo 3.94: Çıldır Eyaleti Nüfus Durumu

Sancak	Hane	İспенç	Mücerred	Bennak	Tahmini Nüfus
Ahıska	3.372	87.125		1/18	16.860
Hırtos	973	24.275		2/36	4.865
Ahılkelek	989	24.600			4.975
Çıldır	991	24.400		2/36	4.955
Poshov	805	20.050			4.025
Bedre	33	625			165
Penek	1.922	47.200	8/96	30/486	9.160
Ardahan	3.523	88.425	7/84		17.625
Yekûn	12.608	316.700	15/180	35/576	63.040

3.3. Vakıflar

İncelenen dönem içerisinde Çıldır Eyaleti'nde Türk-İslam kültürünü yansıtan abidevi eserlerin henüz inşa edilmediği anlaşılmaktadır. Bunun nedenleri arasında 1578-1590 yılları arasında süren Osmanlı-İran savaşları ve bölgenin sengistan olması gibi durumlar gösterilebilir. 1595 tarihli mufassal defterde adı geçen vakıflar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. (bkz. Tablo 3.95)

Tablo 3.95: Çıldır Eyaleti'nde Bulunan Vakıflar²¹⁸

Vakıf İsimleri	Yönetici	Tasarrufundaki Topraklar	Bulunduğu Yer
Ahıska Kasabası Cami-i Şerif Vakfı	Çıldır Valisi Hızır Paşa	Menüçer'in on kilelik üç hisse bağ, otuz kilelik üç hisse tarla, bir adet değirmen için yer. Menüçöhr'ün, Dedisimedi'nin ve Ana Hatuna'nın bir hisse çayırı	Güney Nahiyesi Ribat-ı Ahıska
		Elli kilelik bir hisse çiftlik, otuz kilelik bir hisse çiftlik, on kilelik bir hisse etrafı çevrili çayır, Apiyet	Ude Nahiyesi Ribat-ı Ude

²¹⁸ TADB. TTD. 130, s. 15-94; CİKİA, **Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan**, s. 19-170; BEKADZE, XVI. yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu, s. 56.

		Köyün'deki bir bab değirmen	
		Hahana bağı ve bahçesi, Zaal Aznaur'un otuz kilelik 4 hisse zemin tarlası, bir bab değirmeni.	Ude Nahiyesi Meydan köyü
Ahıska Kasabası Köprü Vakfı	Çıldır Valisi Hızır Paşa	Hızır Paşa'nın tasarrufunda Ali Paşa'nın iki hisse bağı, Mlaşhev köyünde bir hisse bağı, on kilelik tarlası, Yevane ve Matskverili Keşiş'in iki hisse tarlası, bağı	Kuzay Nahiyesi / Küçük Merek köyü
Mescid-i Şerifte Kur'an-ı Kerim-i Okuma Vakfı	-	Bağ, bahçe, zemin tarla, Guraspa Aznaur'un değirmeni, Ude Kalesi'ndeki evler Derviş Ağa'nın tasarrufundaydı.	Ude Ribatı
Çule Kilsesi Vakfı		Çule Kilisesi keşişinin bir hisse bağı, bir hisse bahçesi, zemin tarlası, bostan Ömer Çelebi'nin tasarrufunda	Altunkale Nahiyesi
		Bağ İbrahim Abdullah oğlunun tasarrufunda	Altunkale

Çıldır Eyaleti incelenen dönemde 8 sancaktan oluşmaktadır. İncelenen tahrir defterinde merkez Ahıska sancağı dışında eyalet genelinde vakıf kayıtlarına rastlanmamıştır. Ahıska'da Güney nahiyesinde 1 cami-i şerif vakfı, 1 Köprü vakfı, Ude nahiyesinde 1 Kuran-ı Kerim Okuma Vakfı, Altunkale nahiyesinde Çule Kilisesi Vakfı kayıtlıdır. Vakıfların yöneticileri ve gelirleri yukarıdaki tabloda ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

SONUÇ

Türk-Gürcü ve Türk-İran ilişkileri, Osmanlı öncesi ve sonrasıyla çok uzun bir tarihi dönemi kapsamaktadır. Şüphesiz ilişkiler açısından en önemli dönemlerden biri Osmanlı dönemidir. XVI. Yüzyılda İran'da ki siyasi karışıklık Osmanlı için bir fırsat olmuştur. Lala Mustafa Paşa komutasında Şirvan'a kadar olan bölgelerin fethi için ordu görevlendirilmiştir. Erzurum'da toplanan ordu Ardahan üzerinden Gürcistan topraklarına girmek için hareket etmiştir. Çıldır Ovasında Osmanlı-İran orduları karşı karşıya gelmiştir. Osmanlı ordusunun zaferiyle sonuçlanan Çıldır Savaşı'ndan sonra Gürcistan kapıları Osmanlıya açılmıştır.

1578-1590 yılları arasında süren uzun savaş dönemi sonrası bölgenin idari tesisi yapılmış beylerbeylik teşkilatı yeni feth edilen topraklara uygulanmıştır. Bu kurulan beylerbeyliklerden birisi de Çıldır Beylebeyliği'dir. 4 Temmuz 1579'da kurulan Çıldır Beylerbeyliği'ne XVI. Yüzyılın sonlarında; Güney, Kuzey, Ude, Kobliyan, Azgur, Altunkale, Osıha, Aspinza ve Çeçerek nahiyelerinden oluşan Ahıska sancağı, Hirtos, Meşe ve Bozmert nahiyelerinden oluşan Hirtos sancağı, Akşehir, Tümüük, Niyalaskor nahiyelerinden oluşan Ahılkelek sancağı, Canbaz, Kenarbel ve Kurd Kalesi nahiyelerinden oluşan Çıldır sancağı, Güney ve Kuzey nahiyelerinden oluşan Poshov sancağı, Bedre ve Kaşot nahiyelerinden oluşan Bedre Sancağı, Penek, Kemhis ve Peneskird nahiyelerinden oluşan Penek Sancağı, Güney, Kuzey ve Meşe nahiyelerinden oluşan Ardahan sancağı bağlı idi.

Eyalet genelinde buğday, arpa, çavdar ve darı üretimi yapılmaktaydı. Nohut için 388 kileye karşılık 11.640 akçe, mercimek için 446 kileye karşılık 8.925 akçe ve bakla için 394 kileye karşılık 5.880 akçe vergi alınmakta idi. Eyalet genelinde bakliyattan toplanan vergi hasılı 26.445 akçe idi.

Eyalet genelinde Ahıska sancağı merkezli meyve üretimi yapılmakta idi. Ancak tahrir kayıtlarında eyalette hangi meyvelerin yetiştirildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ahıska sancağını sırasıyla Penek, Hirtos ve Poshov izlemekte idi. Ahılkelek ve Bedre sancaklarında aynı oranda vergi alınmakta idi. Çıldır ve Ardahan sancaklarında ise meyve resmi ile ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Meyve ürünlerinden alınan vergi 21.684 akçedir.

Ceviz üretiminde de Ahıska sancağı birinci sırada yer almakta idi bunu Hirtos ve Ahılkelek sancakları izlemektedir. Eyaletin diğer sancaklarında ise ceviz üretimi ile herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Çıldır eyaletinde ceviz üretiminden alınan vergi 516 kileye karşılık 10.320 akçe idi.

Eyalet geneline bakıldığında Ahıska sancağında 1.197 kile keten üretimi ve karşılığında 12.050 akçe vergi, Hirtos sancağında 435 kile keten üretimi ve karşılığında 3480 akçe vergi, Ahılkelek sancağında 541 kile keten üretimi ve karşılığında 4.328 akçe vergi, Çıldır sancağında 344 kile keten üretimi ve karşılığında 2.752 akçe vergi, Posof sancağında 118 kile keten üretimi ve karşılığında 944 akçe vergi alınmaktaydı.

Eyalete bağlı olan sancaklardan sadece Bedre sancağında mukataa kaydına rastlanmamıştır. Eyalet genelinde akçe miktarı açıkça belirtilen 90, resmini, öşrünü ve behresini verir şeklinde kaydedilen 131 olmak üzere toplam 221 mukataa kaydı vardır. Akçe miktarı açıkça yazılan mukataalardan Ahıska sancağında 1198 akçe, Hirtos sancağında 420 akçe, Ahılkelek sancağında 130 akçe, Çıldır sancağında 20 akçe, Posof sancağında 100 akçe, Penek sancağında 1196 akçe olmak üzere eyalet genelinde yekûn 3834 akçe kayıtlıdır.

Eyalet geneline bakıldığında en fazla koyun yetiştiriciliği Ahıska sancağında yapılmakta idi. Bu sancağı sırasıyla Ardahan, Hirtos, Ahılkelek, Penek, Poshov, Çıldır ve Bedre sancakları izlemektedir. Birçok köyü harabe olan Bedre sancağı koyun yetiştiriciliğinde en son sırada yer almaktadır. Eyalet genelinde resm-i ganem adı altında 136.100 akçe vergi alınıyordu.

Eyalet geneline bakıldığında ise en fazla domuz yetiştiriciliği Ahıska sancağında yapılmakta idi. Bu sancağı sırasıyla Ardahan, Ahılkelek, Hirtos, Çıldır, Poshov, Penek ve Bedre sancakları izlemektedir. Birçok köyü harabe olan Bedre sancağı domuz yetiştiriciliğinde de son sırada yer almaktadır. Eyalet genelinde resm-i hınzır adı altında 79.694 akçe vergi alınıyordu.

Eyalet geneline bakıldığında en fazla arı yetiştiriciliği Ahıska sancağında yapılmakta idi. Bu sancağı sırasıyla Ardahan, Ahılkelek, Hirtos, Penek, Çıldır, Poshov ve Bedre sancakları izlemektedir. Eyalet genelinde *resm-i küvvare* adı altında 90.483 akçe vergi alınıyordu.

Çıldır eyaletinde genel olarak bakıldığında işler durumda olan değirmenler Ahıska sancağında 112, Hırtos sancağında 53, Ahılkelek sancağında 46, Poshov sancağında 34, Bedre sancağında 7, Penek sancağında 110 ve Ardahan sancağında 194 olmak üzere yekûn olarak 156 değirmen vardır. Harap değirmenler ise Ahıska sancağında 9, Hırtos sancağında 6, Ahılkelek sancağında 20, Çıldır Sancağında 18, Poshov sancağında 4, Bedre sancağında 2, Ardahan sancağında 26 olmak üzere 85 adettir. Eyalet genelinde değirmenlerden alınan yekûn vergi 20330 akçedir.(Bkz. Tablo 3.78)

Çıldır Eyaletinde 12.608 hane, 15 mücerred ve 35 bennak kayıtlı idi. Hane 5 kat sayısı ile çarpıldığında eyaletin nüfus bakımından en kalabalık sancağı 3.523 hane 17.625 nüfus ile Ardahan sancağıdır. Bunu 3.372 hane 16.860 nüfus ile Ahıska, 1.922 hane 9.160 nüfus ile Penek, 991 hane 4.955 nüfus ile Çıldır, 989 hane 4.955 nüfus ile Ahılkelek, 973 hane 4.865 nüfus ile Hırtos, 805 hane 4.025 nüfus ile Poshov ve 33 hane 165 nüfus ile Bedre sancağı izlemektedir. Bu veriler ışığında sancakta nüfus yoğunluğunun en az olduğu yer Bedre sancağıdır. Çıldır Eyaleti genelinde 12.608 hanede, tahmini nüfusun 63.040 olduğu anlaşılmaktadır. Eyalette yaşayan reayanın ödediği ispenç vergisi 316.700 akçe idi.

Çıldır Eyaleti genelinde merkez Ahıska sancağı dışında vakıf kayıtlarına rastlanmamıştır. Ahıska'da Güney nahiyesinde 1 cami-i şerif vakfı, 1 Köprü vakfı, Ude nahiyesinde 1 Kuran-ı Kerim Okuma Vakfı, Altunkale nahiyesinde Çule Kilisesi Vakfı kayıtlıdır.

KAYNAKÇA

Arşivler

Topkapı Sarayı Arşivi

Hazine no. 1365.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Mühimme Defterleri

XXXII, XXXI, XXLV, XLVII, XLVIII, IL, LII, LX, LXIII,

Ruus Defterleri

236, 242, 244, 247, 248, 249, 252, 262, 266, 422

Tahrir Defterleri

TT.d. 525

TT.d. 653

Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi

Tahrir Defterleri

TADB. TTD.130

TADB. TTD. 221

Telif ve Tetkik Eserler

ABABAY F.(1987). *Çıldır Tarihi*, Ankara.

AFYONCU E.(2009). *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, 3. Baskı, İstanbul.

AĞBABA A.(2014). *XVI. Yüzyıl Mühimme Defterlerine Göre Kars(1558-1637)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.

AKDAĞ M.(1993). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559) II*, İstanbul.

AKGÜNDÜZ A.(1994). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri 7/II. Kitap II. Selim Dönemi Kanunnameleri*, İstanbul.

AKYÜZ J.(1998). *İşkodra(İskenderiye) Sancağı(1485-1570)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Asafî Dal Mehmed Çelebi ve Şecâ'atnâme(2009), Haz. Mustafa ERAVCI, MVT Yayıncılık, İstanbul.

Âsafî Dal Mehmed Çelebi(2007). *Şecâ'atnâme Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri(1578-1585)*, Haz. Abdülkadir ÖZCAN, 2. Baskı, İstanbul.

AYDIN D.(1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluşu ve Gelişmesi Devri(1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Aynı Ali Efendi(1962). *Kanunname-i Ali Osman Der Hülasa-i Mezamîn-i Divan*, Çeviren. Hadiye TUNCER, Tarım Bakanlığı Yayınları, Ankara.

BARKAN Ö.(1943). *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Hukukî ve Mali Esasları, C. I Kanunlar*, İstanbul.

BAŞAR F.(1997). *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi(2010), Haz. Yusuf İhsan GENÇ vd, Ankara..

BAYKARA T.(2000). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

BEKADZE S.(2014). XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durmu, Ankara Üniversitesi Sosyoloji Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

BİLGE S.(2012). *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829(Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi, İstanbul.

CEZAR M.(2011). *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, C: II, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ÇIKİA S.(1947). *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*, Tiflis.

ÇİN H.(1969). *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü*, Ankara.

ÇAKIR B.(2003). *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul.

ÇERÇİ F.(2000). *Gelibolulu Mustafa Âli ve Kühül'l Ahbâr'ında II. Selim, III. Murad ve III. Mehmet Devirleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınevi, C.I-II. Kayseri.

DANIŞMEND İ.(1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: 2, Türkiye Yayınevi, İstanbul.

DANIŞMEND İ.(1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: 3, Türkiye Yayınevi, İstanbul.

DEĞİRMENCİ S.(2010). 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (INumaralı Ahıska Şer'iyye Siciline Göre1233-1241), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

EMECEN F. (1989). XVI. Asırda Manisa Kazası, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Evliya Çelebi b. Mehmet Zılli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 1-2, Sad. Tevfik TEMELKURAN, Necati AKTAŞ, İstanbul.

FAROQHI S.(1994). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev: Neyyir KALAYCIOĞLU, Yapı Kredi, İstanbul.

Gelibolulu Ali(1989). *Fursatname*, Haz. Rana Von Mende, Berlin.

Gelibolulu Mustafa 'Ali(2004). *Nusretname*, haz. Mustafa ERAVCI, Ankara.

GÜMÜŞ N(2000). *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

HALAÇOĞLU Y(2007). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Hezarfen Hüseyin Efendi (1998). *Telhîsü'l- Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Hazırlayan: Sevim İLGÜREL, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

HİNZ W.(1990). *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar SEVİM, İstanbul.

İNALCIK H(1973). *The Ottoman Empire The Classical Age (1300-166)*, London.

İNALCIK H. (1987). *Hicri835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

İNALCIK H.(1993). *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul.

İNALCIK H.(2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, Eren, İstanbul.

İNALCIK H.(2011). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu üzerine Araştırmalar*, C: I, Türkiye İş Bankası, İstanbul.

İNBAŞI M. (2008). *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı(1549-1650)*, Yeditepe, İstanbul.

İPŞİRLİ M. (1999). *Tarih-i Selaniki*, C: I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Katib Çelebi (2009). *Kitab-ı Cihannüma*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

KILIÇ O. (1997). *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ.

KILIÇ R. (2001). *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, İstanbul KIRZIOĞLU F. (1953). *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul.

KIRZIOĞLU F. (1992). *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

KIRZIOĞLU F. (1998). *Osmanlılar'ın Kafkas Elllerini Fethi(1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Koçi Bey Risalesi (1972). Sadeleştiren Zuhuri Danışman, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

KUNT İ.M. (1978). *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

KÜTÜKOĞLU B. (1993). *Osmanlı –İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul.

Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmani*, C: I, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmani*, C: II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmani*, C: IV, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

MİROĞLU İ. (1990). *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara.

NADERNEJAD N. (1986). *XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri(1502-190,1620)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü , Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.

ORHONLU C. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, Eren Yay., İstanbul,

PAKALIN M. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C: 1, MEB, İstanbul.

PAMUK E. (2012). 1 Numaralı Ahıska Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi(H.1183-1241/M.1769-1825), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep,

Peçevi İbrahim Efendi (1992). *Peçevi Tarihi II*, Haz. Bekir Sıtkı BAYKAL, Mersin.

Rahimi-zade İbrahim Çavuş Harimi (2010). *Kitab-ı Gencine-i Feth-i Gence*, Haz. Günay KARAAĞAÇ-Adnan ESKİKURT, Çamlıca, İstanbul.

Salomon Schweigger (2014). *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Çeviren: Türkis NOYAN, Kitapyayınevi, İstanbul.

SARAY M. (1999). *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

SERTOĞLU M. (1992). *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, İstanbul.

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi (1989). *Solak-Zâde Tarihi*, Haz. Vahit ÇUBUK, C. II. Ankara.

SÜMER F. (1999). *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Tarih-i Osman Paşa (2001). Haz. Yunus ZEYREK, Kültür Bakanlığı, Ankara.

UZUNÇARŞILI İ. (1988). *Osmanlı Tarihi*, C: 3/1, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

UZUNÇARŞILI İ. (1988). *Osmanlı Tarihi*, C: II, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

UZUNÇARŞILI İ. (1995). *Osmanlı Tarihi*, C: III/I, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

UZUNÇARŞILI İ. (2006). *Osmanlı Tarihi*, C:II, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

UZUNÇARŞILI İ. (2011). *Osmanlı Tarihi*, C: III/2.Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ÜNAL M. (1989). *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı(1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ÜNAL M. (1999). *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

YAYLA D. (2014). Çıldır Gölündeki Sazan(*Cyprinus carpio* Linnaeus, 1768), Karabalık-Siraz(*Capoeta capoeta* Güldenstadt, 1773) ve Tatlısu Kefali (*Squalius turçcus* De Filippi, 1865) Türlerinin Bazı Fenotipik Özellikleri, Kafkas Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.

YEDİYILDIZ B. (1985). *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ZEYREK Y. (2001). *Ahuska Bölgesi ve Ahuska Türkleri*, Ankara, 2001.

Makaleler

Abdurrahman Şeref (1300). “Özdemiroğlu Osman Paşa”, *Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası*, C: IV, S: 21. Dersaadet, s. 1353-1369.

AFYONCU E. (2003). “Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C: 3, S: 2, s. 101-172.

AKBAL F. (1995). 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus, *Belleten*, C: XV, S: 60, Ankara, s. 617-628.

AKDAĞ M. (1955). “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *DTCFD*, C: XIII, S: 1-2, Ankara, s. 27-51.

AKYÜZ J. (2009). “19. Yüzyılda Osmanlı-Gürcü İlişkilerine Bakış”, *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (15-17 Ekim 2008)*, Kars, s.1-8.

ALASANIYA G. (2002). “The Georgian-Turkish Frontiers in the Late Medieval Centuries”, *XIII Türk Tarih Kongresi Ankara 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C: III/I, Ankara, s. 160-169.

AYTEKİN O. (2013). “Çoruh Irmağı Üzerinde Yapılan Tarihi Kayık Taşımacılığı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 6, S: 25, Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU Armağanı, Ordu, s. 58-69.

BALA M. (1977). “Kür”, *İA*, C:VI, MEB, İstanbul, s. 1081-1084.

BARKAN Ö. (1931). “Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller I. Malikane-Divani Sistemi”, *THİTM*, C:I, İstanbul, s. 119-184.

BARKAN Ö. (1937). “Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri”. *II. TT. Kongresi*, İstanbul, s. 1-16.

BARKAN Ö. (1942). “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Denişleri ve Zâviyeler”, *VD. C: II*, Ankara, s. 279-365.

BARKAN Ö. (1990). “Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller” *İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti, Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul.

BARKAN Ö. (1979). “Tımar”, C: XII/I, *İA*, MEB, İstanbul, s. 236-233.

BEDİRHAN Y. (2000). “Ortaçağ'da Kafkasya'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyâsi Hâkimiyet Mücadelesi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 6, Konya, s. 159-184.

BEKADZE S. (2013). “ 1595 Yılında Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Otskhe Nahiyesi”, *Turkish Studies*, Volume 8/11 Ankara, s. 81-98.

BEKADZE S. (2014). “ XVI. Yüzyılın Sonlarında Çıldır Eyaleti Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu: Aspinza Örneği”, *Turkish Studies*, Volume 9/1 Ankara, s. 75-95.

BEKADZE S. (2014). “XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Ude Nahiyesi”, *Turkish Studies*, Volume 9/4 Ankara, s. 187-205.

BOSTAN İ. (1988). “Ahıska”, *TDVİA*, C:1, İstanbul, s. 526-527.

ÇAĞATAY N. (1942). “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C: 5, S: 5, Ankara, s. 483-511.

ÇAĞATAY N. (1952). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Miri Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları”, *IV. TTKong.*, 10-14 Kasım 1948, Ankara, s. 426-433.

ÇELİK F. (1943). “Kars Elinin Coğrafya Durumu”, *Kars*, İstanbul.

ÇİÇEK K. (2007). “Osman Paşa, Özdemiroğlu”, *TDVİA*, C: 33, İstanbul, s. 471-473.

DENY J. (1955). “Sancak”, *İA*, C: 10, MEB, İstanbul, s. 186-189.

DURSUN D. (1996). “Gürcistan”, *TDVİA*, C. 14, İstanbul, s. 310-311.

EKİNCİ M. (2002). “Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı-Safevî İlişkileri”, *Türkler*, C: 9, Ankara, s.446-458.

ELİBÜYÜK M. (2009). Tarihi Coğrafya Bakımından Önemli Bir Kaynak: Cihannüma, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C:7/2, s. 93-109.

EMECEN F. (1993). “Çıldır Eyaleti”, *TDVİA*, C: 3, İstanbul, s. 300-301.

EMECEN F. (1998). İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958(1550-1551) Tarihli sancak defteri”, *Belgeler*, C: XIX, S: 23. Ankara, s. 53-122.

EMECEN F. (1999). “İrakeyn Seferi”, *TDVİA*, C: 19, İstanbul, s. 116-117.

EMECEN F. (2002). “Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti”, *Türkler*, C: 9, Ankara, 501-520.

EMECEN F. (2005). “Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C: 3, S: 5.

EMECEN F. (2010). , “Süleyman I”, *TDVİA*, C: 38, İstanbul, s. 62-74.

ERCAN Y. (1991). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayr-ı Müslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *Belleten*, C: LV, S: 213, Ankara.

- ERTAŞ K. (2013). “Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Hayatı ve Eserleri”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, C:6, S: 3, s. 191-211.
- GENÇ M. (2006). “Mukâtaa”, *TDVİA*, C: 31, İstanbul, s. 129-132.
- GÖĞEBAKAN G. (2002). “Doğu Anadolu'nun Osmanlı Hâkimiyetine Girişi”, *Türkler*, C. 9, Ankara, s. 459-469.
- GÖKBİLGİN M. (1993). “Nahiye”, *İA*, C: IX, MEB, İstanbul, s. 306-308.
- GÖKBİLGİN M.(). “Çaldıran Muharebesi”, *İA*, C: III, İstanbul, s. 329-331.
- GÖKYAY O. (1993). “Cihannüma”, *TDVİA*, C: 7, İstanbul, s. 541-542.
- GÖLPINARLI A. (1977). “Kızılbaz”, *İA*, C: VI, İstanbul, s. 789-795.
- GÖYÜNÇ N. (1969). “Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, *Tarih Dergisi*, C: XXIII, İstanbul, s. 23-34.
- GÖYÜNÇ N. (1979). “Hâne Deyimi Hakkında”, *Tarih Dergisi*, S: 32, İstanbul, 331-348.
- GÜL M. (2013). “Aksaray Şehrinin İktisadî tarihi Hakkında Bir Deneme”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S: 14, Çanakkale, s. 131-158.
- GÜNDÜZ T. (2001). “Kars”, *TDVİA*, C: 24, İstanbul, s. 515-518.
- GÜNDÜZ T. (2010). “Şah İsmail”, *TDVİA*, C: 38, İstanbul, s. 253-255.
- GÜNDÜZ T. (2012). “Safevî Şeyhleri ve Anadolu Türkmenleri”, *Bozkırın Efendileri -Türkmenler Üzerine Makaleler -*, 2. Baskı, İstanbul.
- HALAÇOĞLU Y. (1991). “Ardahan”, *TDVİA*, C: 3. İstanbul, s. 350.
- İNALCIK H. (1977). “Mehmed II”, *İA*, C: VII, MEB, İstanbul, s. 506-535.
- İNALCIK H. (). “Selim I”, *İA*, C: X, MEB, İstanbul, s. 423-434.

İNALCIK H. (1948). “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe’i ve Don Volga Kanalı Teşebbüsü 1569”, *Belleten*, C:XII, S:46, Ankara, s. 349-409.

İNALCIK H. (1993). “İslâm Arazi ve Vergi sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, *Toplum ve Ekonomi*, İstanbul.

İNALCIK H. (1995). “Eyalet”, *TDVİA*, C: 11, İstanbul, s. 548-550.

İNALCIK H. (2002). “Kırım”, *TDVİA*, C: 25, İstanbul, s. 450-458.

İNALCIK H. (2003). “ Mehmed II”, *TDVİA*, C: 28, İstanbul, 395-407.

İNBAŞI M. (2006). “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarsında Çıldır Eyaleti ve İdarecileri, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 7/1, Erzurum, s. 77-94.

İPŞİRLİ M. (1992). “Beylerbeyi”, *TDVİA*, C. 6, İstanbul, s. 69-74

İPŞİRLİ M. (1995). “Ferhad Paşa”, *TDVİA*, C: 12, İstanbul, s. 383-384.

İPŞİRLİ M. (2002). “Koca Sinan Paşa”, *TDVİA*, C: 26, İstanbul, s. 137-139.

KILIÇ O. (2012). “Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcib Defterleri”, *OTAM*, S: 31, Ankara, s. 87-128.

KILIÇ R., “Şah İsmail ile Sultan Selim Arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Hakimiyet Mücadelesi”<http://remzikilic.com/sah-ismail-ile-sultan-selim-arasinda-dogu-ve-guneydogu-anadoluda-hakimiyet-mucadelesi.html>, Erişim Tarihi: 04.11.2015.

KILIÇ R., “Yavuz Sultan Selim’in Çaldıran Seferi ve Sonrası Gelişmeler (1514-1517), <http://remzikilic.com/yavuz-sultan-selimin-caldiran-seferi-ve-sonrasi-gelismeler-1514-1517-2.html>, Erişim Tarihi: 20.12.2015.

KILIÇ R. “Kars ve Çıldır Havalisinin XVI. Yüzyıl’da Osmanlı Devleti’ne Katılması” <http://remzikilic.com/kars-ve-cildir-havalisinin-xvi-yuzyilda-osmanli-devletine-katilmasi.html>; erişim Tarihi: 07.02. 2016.

KIRZIOĞLU F. (1977). “Kars”, *İA*, C: VI, MEB, İstanbul, s. 360-363.

KIZILKAYA O. (2009). “Tarihi Süreçte Kars Kalesi ve Etrafında Cereyan Eden Olaylar”, *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (15-17 Ekim 2008)*, Kars. s.191-208.

KİEL H. (1996). “Gedik Ahmed Paşa”, *TDVİA*, C: 13, İstanbul, s. 543-544.

KOÇ B.(1990). “Osmanlı Devleti’ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Açıklama”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S: 10, Ankara, s. 139-158.

KOÇ Ü. (2002). “XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Çavuşluk Teşkilatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 12, S: 2, Elazığ, s. 395-420.

KOÇ Y. (2012). “16. Yüzyılda Tarımda Yatırım Maliyeti Sorunu ya da “Resm-i Tapu” ve Öküz Fiyatlarına Dair Bazı Gözlemler”, *Türkiyat Araştırmaları*, S: 17, s. 139-148.

KOÇMAN A. (1984).”Yukarı Kura Nehri Havzasının Toprakları”, *Ege Coğrafya Dergisi*, S: 2, İzmir, s. 151-176.

KOÇMAN A. (1990).”Kura nehri Yukarı Havzasında Doğal Bitki Toplulukları ve Yetiştirme Ortamı Özellikleri (Ne Anadolu)”, *Ege Coğrafya Dergisi*, S: 2, İzmir, s. 44-54.

KÖPRÜLÜ O. (1993). “Çavuş”, *TDVİA*, C: 8, İstanbul, s. 236-238.

KÜTÜKOĞLU B. (1960). “Şah Tahmasb’ın III. Murad’a Cülus Tebriki”, *Tarih Dergisi*, C: XI, S: 15. Ayıbasım İstanbul.

KÜTÜKOĞLU B. (1994). “Tahmasb I”, *Vekayi’nüvis Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, s. 297-318.

KÜTÜKOĞLU B. (2006). “Murad III”, *TDVİA*, C: 31, İstanbul, s. 172-176.

KÜTÜKOĞLU M. (2006). “Mühimme Defteri”, *TDVİA*, C: 31, İstanbul, s. 520-523.

ÖNGÖREN R. (2008). “Safiyüddîn-i Erdebîlî”, *TDVİA*, C: 35, İstanbul, s. 476-478.

ÖZ M. (2009). “Sinop”, *TDVİA*, C: 37, İstanbul, s. 252-256.

ÖZCAN D. (2014). “XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Büyük Ardahan Sancağı’nda Su Değirmenleri ve Bezirhaneler”, *Karadeniz*, S: 24, Ardahan, s. 71-87.

ÖZCAN D. (2014). “XVI. Yüzyılda Çıldır, Posof ve Büyük Ardahan Sancaklarında Zeyrek Tarımı”, *Karadeniz*, S: 25, Ardahan, 2014, s. 1-12.

PAMUK B. (2007). “İpek Yolu Ticareti ve Erzurum”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C: XXII, S: 2, 125-143.

SALİHLİOĞLU H. (1991). “Bâd-ı Hevâ” *TDVİA*, C: 4, İstanbul, s. 416-418.

SÜMER F. (1988). “Abbas I”, *TDVİA*, C: 1, İstanbul, s. 17-18.

SÜMER F. (2001). “Karamanoğulları”, *TDVİA*, C: 24, İstanbul, s. 454-460.

SÜMER F. (2012). “Uzun Hasan”, *TDVİA*, C: 42, İstanbul, s. 261-264.

SVANİDZE M. (2001). “Kars, Çıldır ve Trabzon Vilayetlerinin “Defter-i Caba”ları (1694-1732 Y. Y.)”, *Kars- Akhaltsikhe (Ahıska) Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kars.

SVANİDZE M. (2009). “The Amasya Peace Treaty between the Ottoman Empire and Iran(June 1, 1555) and Georgia”, *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, Vol. 3, no. 1, s. 191-197.

ŞAHİN İ – EMECEN F. (1991). “Amasya Antlaşması”, *TDVİA*, C: 3, İstanbul, s.4-5.

ŞAHİN İ. (2006). “Nahiye”, *TDVİA*, C: 32, İstanbul, s. 306-308.

ŞAHİN İ. (2009). “Sancak”, *TDVİA*, C: 36, İstanbul, s. 97-99.

TEKİNDAĞ Ş. (). “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi”, *Tarih Dergisi*, C: 17, S: 22, İstanbul, s. 49-78.

- TEZCAN M. (2014). “İpek Yolu’nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S; 3/1, s. 96-123.
- TOKSOY A. (2008). “Dede korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi”, *Turkish Studies*, C: 3/1, s. 121-128.
- TOZLU S.-KILIÇ Ü. (2011). “Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 4, Giresun, s. 101-116.
- TURAN Ş. (1963). “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimâtı (1041/ 1631–32 Tarihli Bir İdarî Taksimât Defteri)”, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Erzurum.
- TURAN Ş. (1994). “Edirne Antlaşması”, *TDVİA*, C: 10, İstanbul, s. 442-423.
- UYANIK O. (2006). “Çıldır Adı Üzerine”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 19, Konya, s. 87-93.
- UZUNÇARŞILI İ. (). “Liva”, *İA*, C: 7, MEB, İstanbul, s. 63.
- VARLIK M. (1998). “Çaldıran Savaşı”, *TDVİA*, C: 8, İstanbul, s.193-195.
- YAZICI T. (1966). “Safeviler”, *İA*, C: X, İstanbul, s. 53-59.
- YAZICI T. (1993). “Cüneyd-i Safevî”, *TDVİA*, C: 8, İstanbul, s. 123-124.
- YÜCEL Y. (1974). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, C: XXXVIII, S: 152, Ankara, s. 657-708.

EK I: Çıldır Eyaleti Kanunnamesi

1. Vilâyet-i Gürcistân sengistân olub toprakları az olmağla defter-i 'atîk mûcibince her nefer başına duta geldikleri yerleri ile yirmibeşer akçe ispençe kayd olundu. Edâ etdiklerinden sonra zemînlerinden resm-i çift ve resm-i nîm ve resm-i dönüm alınmaya. Ve Vilâyet-i Gürcistân kefereleri humus kayd olunmuştur; humus kayd olunan yerlerde sâlâriyye alınmaz. Ve 'avret tasarruf eylediği yeri boz ve hâlî komayub defter-i cedîd-i hâkânîde kayd olunduğu üzere behresin ve rûsumın verdükten sonra elinden alınmak câiz değildir. Ve re'âyâdan biri fevt olsa, toprağı oğluna intikâl eder; mülk-i mevrûsı gibidir. Oğlu olmasa karındaşına intikal eylemez. Tapuya müstehak olur lakin .. verdüğü resm tapuya kız karındaşı verirse aharına verilmeye. Ve Dedesi yeri oğul oğluna intikâl etmez. Ve defterde mukayyed olan re'âyâ perâkende olsa, göçürüb yerlerine getürmek kanun-ı mukarrerdir. Ammâ on yıl ve daha ziyâde ise göçürmek olmaz. Sâkin oldukları yerde resimleri alınur. Ve ra'iyet oğlu ra'iyetdir; mâdem ki, âhara kayd olunmaya. Ve ra'iyet zirâ'ate sâlih kendü yerlerin zirâ'at etmeyüb varub âhar sipahi toprağında yer zirâ'at ederse, ba'd'et-tenbih anun gibilerden iki öşür alınmak kanundur. Ammâ kendü toprağın zirâ'at etdikten sonra âhar sipahi toprağında dahi zirâ'at ederse iki 'öşür alınmak merfû'dır.

2. Ve bir hâric ra'iyet tapu ile mutasarrif olduğu yerleri elinden alınub dâhil ra'iyete vermek memnû'dır. Ve bir hâric ra'iyet gelüb sipahi toprağında tapu ile yer zirâ'at eylese, behresin verdikden sonra a'lâ yerden iki dönüme bir akçe ve ednâ yerden üç dönüme bir akçe alınur. Ve dönüm hatâvât-ı müte'ârefe ile tûlen ve 'arzen kırk hatvedir; ziyâde ve noxsân alınmaya.

3. Ve re'âyânın zirâ'ate kâbil yerlerinden üç yıl mütevâliyen bilâ 'özür boz ve hâlî koduğı yerleri alınub âhara tapuya verilmek kanundur. Ve kadîmden şehirlünün ve eğer ehl-i kılâ' ve kurânın davarları örüsü olan mer'âların zirâ'at olunması ve korunması merfû'dir. Bağdan ve bağçeden kayd olunduğu üzere behre alınmak kanuna mutâbıkdır. Ve defter-i cedidde ber vech-i maktua' kayd olunan eğer bağ ve eğer bağçelerden kayd olunan maktû' alınub ziyâde nesne alınmaya.

4. Ve re'âyâ sipahilerin 'öşürlerin akreb bâzâra iletmek ve hâricden gelüb zirâ'at edenler köylerinde olan anbara iletmek kanundır.

5. Ve harman vaktinde re'âyânın gallâtı ta'sîr olunmalı oldukda sâlâr olanlar tevakkuf göstermeyüb fil-hâl hâzır olan harmanı ölçüb re'âyâyı tazyîk etmeyeler.

6. Resm-i âsiyâb dahi defterde kayd olunduğı üzere alınub ziyade nesne alınmaya. Ve Vilâyet tahririnden sonra eski ocakdan âsiyâb binâ olunsa civârında olan âsiyâblardan ne alınursa sâhib-i timâr anlara göre resm alub ziyâde alınmaya.

7. Hâricden gelüb bir kimesne sipahinin tımarına kışlasa müzevec olsa resm-i kışlak altı akçe alına. Duhanı olsa resm-i duhan üç akçe alına. Ve yer ziraat ederse resm-i zemin verüb resm-i kışlak vermeye. Ve kışlakçı olan kimesneler üç yıl resm-i kışlak verib üç yıldan ziyade olursa sipahisine on sekiz akçe rsm-i bennâk verir. Ve hâric re'âyâki ahara yazılmış olmağın gelüb sipahi tımarında sâkin olsa resm-i arusiyesin sahib-i timara vere. Aherden kimse dahl eylemeye.

8. Resm-i ağnâm iki koyuna bir akçe ve koyun ile kuzu bile sayılmak kanun olmuştur. Ve resm-i ağnâm dahi Abril ayında alınmak kanundur. Ve Vilâyet yazıldukda ba'zı karyeler hâli 'an'ir-re'âyâ tahrir olduktan sonra hâric re'âyâ gelüb şenedüb koyun edinseler, âdet-i ağnâmları defterde dahi yazılmış değil ise o ol vilayetın adet-i ağnamı kimlere yazılmış ise yazıldığı üzere alına. Ve iki koyuna bir akçe alındıktan sonra on koyuna bir akçe dahi çubuk akçesi ve her sürüden bir koyun şişlik deyü alınmak hilâf-ı emirdir alınmaya.

9. Ve ağıl resmi koyun kışladuğı takdirce olageldüğü kanun üzere her sürüden mütevassıt'ül-hâl bir koyun alına. Ve resm-i küvvere öşr-i aselden bedel her kovandan ikişer akçe alınur. Ve küvvere ve koyun ve bağ ve bağçe ki, Vilâyet tahririnden sonra hâdis olsa, öşür ve rüsümü sâhib-i tîmâra müte'allıktır.

10. Resm-i 'arusiyye beğlerbeği haslarından ve mîrlivâ haslarından ve zu'amâ tımarları ve sâir serbest olan tîmârlardan bâkire kızlardan altmışar ve seyibe 'avretlerden otuzar akçe alınur. Ve sâir erbâb-ı tîmârın 'arusiyye resmi nisfi kayd olunan yerlerden sipahiler ve nisf-ı âharı mîrlivâyâ kayd olan yerlerden sancak zâbitleri alalar. Ve bâkire kızın 'arûsiyyesi her ne yerden göçürürse ve atası kimin ra'iyyeti ise ana verir. Ve seyibe 'avret her kimin toprağında vâki' olursa resm-i arûsiyyesin sâhib-i tîmâra verir. Ve Yörük ve yüzdeci tâifesinin mekân-ı mu'ayyeneleri olmaduğı sebebden atasına tâbi' olmakda bâkire ile seyibe

beraberdır. Zu‘amâ ve erbâb-ı tîmâr ve sayyâdlar kızlarınım ve kılâ mustafızanlarınım ve ‘azeblerinin resm-i arûsâneleri hâssa-i hümâyuna kayd olunub havas-ı hümâyun emînleri alalar.

11. Vilâyet mezbûrede dutulan ‘abd-i âbık ve kenizek ve ecnâs-ı devâbdan her kim dutarsa götürüb hâssa-i hümâyûna kayd olunanı havâs-ı hümâyûn emînlerine ve sancak beğine kayd olunan sancak zâbitlerine kanun üzere müjdegânesin alub teslim eyleye. Müddet-i ‘örfiyyeleri tamam olduktan sonra Vilâyet kâdıları ma‘rifetleri ile bey‘-i men yezîd edüb bahasın zabt eyleyeler. Müddet-i ‘örfiyye dahi kulda ve câriyede üç ay saklamaktır. Ve çâr-pâ cinsi bir ay saklamaktır ve sâir esbâb ve kumaş ve hali ve bunun emsali nesnelere bulsalar, ümenâyâ ma‘rifet i kâdı ile teslîm eyleyüb saklamayalar. Eğer saklarlar ise mücrim olalar. Cerâyim-i hayvânât dahi re‘âyânın atı veya sığırı ve bil-cümle çâr-pâ cinsi birbirilerinin ekinlerine ziyân etse, zararları tazmin etdirildikten sonra davar sâhibine beş değnek urulub davar başına beş akçe s'ahib-i tîmâr cerîmein ala. Koruyub dutulan davardan zikr olunduğı üzere alınub resm-i deştânî deyü her hânedan maktû‘ edüb nesne alınmaya.

12. Tamgay-ı siyah at bâzârında at satılsa on iki akçe alına. Ve kassabhânedede koyun satılsa iki koyuna bir akçe alın ve su sığırı satılsa dört akçe ve kara sığır satılsa iki akçe alına. Ve hariç vilayetten yük ile ... gelüb satılsa yüzde iki akçe alına ve ceviz ve incir ve sâir kuru meyve yükünden at yükünden iki akçe ve deve yükünden dört akçe ve merkeb yükünden bir akçe ve meyve satılmazsa nesne alınmaya ve yaş meyvenin iki yükünden bir akçe alına.

13. Ve Vilâyet-i Gürcistan’da Murahhasiyye deyü nefer başına ikişer akçe alınur imiş re‘âyâya tahfif için defter-i cedîd-i hâkanîde kaydolunduğı üzere beher hâne ikişer akçe alınub ziyâde alınmaya.

14. Bac-ı bazar-ı galle buğday ve arpa şehre gelüb satılsa her müdde buçuk kile alına. Ve sâir hubûbât dahi böyledir un gelüb her yükü altı kile olduğı takdirde satandan dört kilesinden bir akçe alına ve müddün mikdarı dahi İstanbul’un yirmi kilesidir.

15. Şehirlerde kanun-ı ihtisabiyye dahi eksük satıldığı vakitte dirhem başına bir akçe cerîme alına. Ve narh verildikde ma‘rifet-i kâdı ile verilüb dirhem başına eksik satandan bir akçe haremiye dirhem ile satılır kıymetdar nesnelere dendir ve dirhem ile

satılan nesneye on akçe on bir üzere narh verülüb ziyâde verilmeye. Ve ma‘mûl olan nügi iki yüz dirhem ve batman dahi on iki nügidir.

16. Bir kimesne kan ile siyâset olunmasa, ganî olursa dört yüz akçe ve mütevasıt’ul-hâl olursa iki yüz akçe, fakir’ül-hâl olursa yüz akçe cürm alına. Bunun gibilerden bedel-i siyâset deyü akçe alınmak kanun-ı kadîme muhalîfdir, alınmaya. Ve zinâ eden kimesne ganî olursa üç yüz akçe ve mütevasıt’ul-hâl olursa iki yüz elli akçe ve ednâ dan iki ve zânî mücerred olsa bu i‘tibar üzere iki yüz elli ve yüz akçe alına.

17. Ve göz çıkarıcı ve el düşüren kimesneden cürm ve baş yarub kemük çıksa ve diş çıksa ve kılıç ve çomak ile bâkî âlât-ı harb ile mecruh olub ve döşeğe düşse yüz akçe ve bunlardan madun cerîme ki, ta‘zîr ve te‘dîb lâzım ola, otuz akçe ve kara bereden on akçe cerîme alınmak örf-i ma‘rûfdur. Ve mücrim olan kimesne teftiş olunmadan ve şenâ‘ati zâhir olmadan sancak beği subaşlıları ve adamları habs edüb nesnelere alub salı vermek memnû‘dur. Ve her mücrimin cerîmesi Vilâyet kâdısı katında isbât olunmadan dutub siyâset etmek şer‘a ve kanuna muhalîfdir. Ammâ mücrim-i müttehem olan kimesne temerrüd edüb mahkeme-i şerife gelmekde nizâ‘ ederse cebr ile mahkemeye getürmek memnû‘ değildir. Ve re‘âyâ tâifesine eşirra bazı töhmet isnâd etmekle kâdı huzuruna getürmeden sancak beği subaşlıları re‘âyâyı der-zincir edüb karye-be-karye gezdirmek memnû‘dur. Anun gibi müttehem olanı kâdı mahkemesine getürüb şer‘le isbât etmeyince der zincir olunmaya. Ve sancak beği subaşlıları il üzerinde çok adam ile gezmeyeler ve akçesiz yem ve yemek almayalar.

18. Ve ba‘zı hâric re‘âyâ gelüb kangı karyede mütemekkin olurlar ise kimesnenin yazılısı olmayub üç yıl sâkin olduktan sonra sâhib-i tîmârın sâir re‘âyâsı gibi olur; hâricdir deyü ümena ve gayrıdan dahl edüb rüsûm taleb eylemeyeler.

19. Ve ba‘zı kâranın hâsılları zeylinde ba‘zı kimesnelerin bağ ve bağçeleri ve zeminlerine öşür ve mukâta‘a ve resm ve behresin verürler deyü Defter-i Mufassalda kayd olunmuşdur. Merkum olan kurânın hâsıllarına mahsûb kılınmışdır. Hâsıllarından hâricdir deyü dahl olunmaya.

Tahrîren fi evâil-i şehri Cemâziyelülâ sene selâs ve elf.

Original Metni

وقال ويؤتى من لسانه لولا انما يعوقه فاقبل
تسليم ليهوب ما عليه لركم ما قال لولا انما فصل
جرب حوانت ولفي رعا باين لتي ويا صغوب بالجل
جاء باجنين برميكن لكونه زينة لانه فرورين نهي
لانه لركم ما كان طوار ما جديش وكنين لورين
طوار يشن لتي صمير خارج من لاند فورين
طولة طاروة وكور لورون لوزر الراب
رسم وشاية وپوه خاتوة مقطوع ليرورين لاله
فصل ثمانية عشر اذ با لوزر اذ ما
لوة ليه لقل لانه وقصاب خاتوة خاتوة ليه
بر لتي ووصغوب ما لور لتي وقصير ما ل
ليكن لقل لانه و خار و لور لتي لاله ليه
كلوب ما لوز ليه لقل لانه و مور و ليه
قد و موب و لتي اذ لوه ليه لقل و و و و
ور لتي و مكن و لتي و موب ما ل
ن لانه و موب ليه لقل لانه فصل
و لتي و موب ليه لقل لانه و موب ليه
لنور ليه رعا باجنين لونه و قد جدي خاتوة
لورون لوزر ليه خاتوة ليه لقل لانه
فصل اذ با لوزر ليه لقل لانه و ليه
كلوب ما ليه موب ليه لقل لانه و ليه
لورون ليه لقل لانه و ليه لقل لانه
صانرة و ر لانه لقل لانه و مقل ليه

وحي لسانه بكون بكون بكون بكون بكون
نزل لانه قاتوة لحت ابيه و لقي لكتك ما لورون
و رعا بانه بر لتي جرد لانه و نرف و مكن معوق فاقبل
لله و يربون و و رعا بانه لكتك صانرة بر لتي جرد
و رعا ليه ما يور قيمت و لانه لورون و و رعا ليه
ما لانه لانه لور لقل لانه لورون و رعا ليه
زينة و يرب و مقل لور لانه لور ليه لور و رعا
و بانه لور ليه لور فصل
بركة قاة لاله صانرة لور لانه لور و رعا ليه
لتي و متوسط لاله لور ليه لور لتي فقل لاله
لور ليه لور لتي جرد لانه لور ليه لور ليه
و يور لتي قاتوة قاتوة قاتوة و لتي و زنا ليه
لكتك لور لور لور لتي متوسط لاله لور لانه
ليكن ليه لور لانه لور ليه لور ليه و زنا ليه لور لانه
لور لانه لور ليه لور ليه و يور لتي لانه و كور
جقار لانه و لور و شور لانه لور لانه فصل
و باش باروب لور لانه و و ليه و ليه و و ليه
و باغ لورون لور ليه لور ليه و و ليه و و ليه
لور لتي و يور لانه ما و و ليه لور ليه لور ليه
لور لانه لور لتي و و ليه لور ليه لور ليه لور ليه
لور ليه لور ليه و و ليه لور ليه لور ليه لور ليه
و ش ليه لور ليه لور ليه لور ليه لور ليه لور ليه
حبس لور ليه لور ليه لور ليه لور ليه لور ليه لور ليه

و هو محرم جریده سن و لایق فاضلیه فاضله لایق
 لایق و نون طوبی سنا سن لایق سر و فاضلیه
 لایق مجموع و منج و ولده مکنة نمر و لایق محکم و لایق
 کلک نزل لایق جمل لایق محکم لایق نمر و نون و کلر
 و رعایا طایفه لایق لایق نون نون و لایق فاضلیه
 حضوره لایق نون نون سنا فاضلیه سنا فاضلیه رعایا
 و در نون لایق نون نون نون نون نون نون نون
 لایق نون و لایق فاضلیه لایق نون نون نون نون
 لایق و در نون نون نون نون نون نون نون
 لایق نون نون نون نون نون نون نون
 فصل و بعضی خارج رعایا کل نون نون نون
 نون لایق لایق لایق نون نون نون نون نون
 نون لایق لایق نون نون نون نون نون
 لایق خارج نون نون نون نون نون نون
 رسوم طلب لایق لایق لایق لایق لایق

فصل

و بعضی نون نون نون نون نون نون نون
 و نون نون نون نون نون نون نون
 و نون نون نون نون نون نون نون
 نون نون نون نون نون نون نون
 و نون نون نون نون نون نون نون

سرمایه تفویض

سرمایه تفویض

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Ersin DOĞANTEKİN
Doğum Yeri	Tufanbeyli
Doğum Tarihi	06.02.1984

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Kafkas Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölüm	Tarih Bölümü

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	Kafkas Üniversitesi
Görevi/Pozisyonu	Arş. Gör.
Tecrübe Süresi	6 yıl

İLETİŞİM

Adres	KAÜ FEF Tarih Bölümü Kat:4 Merkez/KARS
E-mail	kafkastarih36@gmail.com